

संवाहक

मानव अधिकार जर्नल

अङ्क २२

ISSN 2676-1491

ISSN 2705-4438

SAMBAHAK

Human Rights Journal

Vol.22

संवाहक Sambahak

मानव अधिकार पत्रिका Human Rights Journal

वर्ष ९	माघ, २०८०	अङ्क २२
Year 9	January, 2024	Vol. 22

आयोगका पदाधिकारीहरू

अध्यक्ष : माननीय तपबहादुर मगर

सदस्य : माननीय डा. सूर्यप्रसाद शर्मा ढुङ्गेल

सदस्य : माननीय मिहिर ठाकुर

सदस्य : माननीय मनोज दुवाडी

सदस्य : माननीय लिली थापा

का.मु. सचिव : मुरारिप्रसाद खरेल

Office Bearers of the NHRC

Chairperson : Hon. Top Bahadur Magar

Member : Hon. Dr. Surya Prasad Sharma Dhungel

Member : Hon. Mihir Thakur

Member : Hon. Manoj Duwady

Member : Hon. Lily Thapa

Acting Secretary : Murari Prasad Kharel

प्रकाशक :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग

पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल

Publisher:

National Human Rights Commission, Nepal

Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Email: nhrc@nhrcnepal.org, **Web:** www.nhrcnepal.org
Facebook: www.facebook.com/NepalNHRC, **Twitter:** [@NepalNHRC](https://twitter.com/NepalNHRC)

सर्वाधिकार © राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
हरिहरभवन, पुलचोक, ललितपुर, नेपाल

उल्लेखन विधि :

यस पत्रिकाका उल्लिखित सामग्रीहरू
उल्लेख गर्नुपरेमा
संवाहक, माघ २०८०
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपाल

प्रकाशन मिति : माघ २०८०

प्रति : १०००

आयोगको पूर्वस्वीकृतिविना यस प्रकाशनका लेख र सामग्रीलाई बौद्धिक वा शैक्षिक प्रयोजनबाहेक व्यापारिक वा अन्य प्रयोजनका लागि पुनः उत्पादन एवम् मुद्रण तथा कुनै पनि माध्यमबाट प्रयोगमा ल्याउन पाइने छैन । बौद्धिक तथा शैक्षिक प्रयोजनार्थ स्रोत खुलाइ आवश्यक अंशहरू साभार गरी प्रयोग गर्न सकिनेछ ।

Copyright © National Human Rights Commission

Harihar Bhawan, Pulchowk, Lalitpur, Nepal

Citation Method:

This publication is to be cited as
Sambahak, January 2024
National Human Rights Commission, Nepal

Publication Date: January 2024

Copies: 1000

The articles and matter of this journal can not be reprinted and republished for the commercial purpose, and can not be used without the prior consent of the commission except for intellectual and academic purposes.

For intellectual and academic purposes, necessary portions can be used with proper citation.

प्रकाशन समिति

मिहिर ठाकुर, माननीय सदस्य
मुरारिप्रसाद खरेल, का.मु. सचिव
डा. टीकाराम पोखरेल, सह-सचिव
नवराज सापकोटा, सह-सचिव
खिमानन्द बस्याल, मानवअधिकार अधिकृत

Publication Board

Mihir Thakur, Hon. Member
Murari Prasad Kharel, Acting Secretary
Dr. Tikaram Pokharel, Joint Secretary
Navaraj Sapkota, Joint Secretary
Khimananda Bashyal, Human Rights Officer

सम्पादन समिति

संयोजक : सम्भना शर्मा
सदस्य : अनिशकुमार पौडेल
सदस्य : कैलाशकुमार सिवाकोटी
सदस्य सचिव : दुर्गा पोखरेल
प्रबन्धक : पवन भण्डारी

Editorial Board

Coordinator : Samjhana Sharma
Member : Anish Kumar Paudel
Member : Kailash Kumar Siwakoti
Member Secretary : Durga Pokharel
Management : Pawan Bhandari

विषयसूची

बालबालिकाको हक र बालअनुकूलको न्यायका मान्यताहरू <i>टेकनारायण कुँवर</i>	१
सनातन दर्शनमा अपराध अनुसन्धान <i>मोहन बन्जाडे</i>	२५
एचआईभी/एड्स र मानव अधिकार <i>बुद्धनारायण साहनी केवट</i>	३७
छाउपडी : मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट एक अध्ययन <i>कुमारी महारा</i>	५३
Human Rights Context of Adolescent Marriage <i>Bishal Khanal</i>	७५
Human Rights in the Age of Artificial Intelligence: A Constitutional Law Perspective <i>Dr. Newal Chaudhary</i>	८३
Promoting Accountability Through Accessibility Audit in Nepal <i>Dipesh Kumar Ghimire, PhD</i>	९७
The teenage years Psychological and Brain Development and Juvenile Justice System in Nepal: Challenges and Opportunities <i>Advocate Ajay Shankar Jha "Rupesh"</i>	१११
Rights of Prisoner in Nepal <i>Bipana Chapagain</i>	१२३

यस पत्रिकामा प्रकाशित लेखहरूमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् । ती विचारले लेखकको पदीय हैसियत तथा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, नेपालको प्रतिनिधित्व गर्दैनन् ।

The views expressed in the articles of this publication are solely those of the authors. The views do not represent the status of author and the views of NHRC.

बालबालिकाको हक र बालअनुकूलको न्यायका मान्यताहरू

टेकनारायण कुँवर

सार-सङ्क्षेप

बालबालिकाको सर्वोत्तम हित नै बालन्यायको महत्त्वपूर्ण आधार स्तम्भ हो । कुनै पनि कसूरमा संलग्न बालबालिकालाई मुद्दाको कारवाही र सजाय निर्धारण गर्दा बालमैत्री वातावरणमा गरिनुपर्दछ । बालन्याय दण्डमा आधारित नभई सुधारमार्फत भविष्यको सुयोग्य नागरिक तयार गरिने लक्ष्यका साथ सम्पादन गर्न विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, संविधान र कानूनले निर्देश गरेका छन् । ती लिखत वा दस्तावेजले तय गरेका बालअनुकूलको न्याय, मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तहरूलाई अनुसन्धान अधिकारी, अभियोजनकर्ता र न्यायाधीशहरूले बुद्धिमत्तापूर्ण रूपमा अवलम्बन गर्न सकेमा बाटो विराएका र गल्ती गरेर परिस्थितिको परिवर्तनमा परेका बालबालिकालाई सही न्याय प्रदान गरी राष्ट्रको सुयोग्य नागरिक बनाउन सकिने विश्वास लिन सकिन्छ ।

प्रमुख शब्दावलीहरू : बालन्याय-प्रणाली, बालअधिकार, बाल-अदालत, फौजदारी न्याय-प्रणाली, बाल विज्याई

विषय प्रवेश:

आज विश्वभर नै बालन्याय-प्रणाली नियमित फौजदारी न्याय-प्रणालीभन्दा फरक विधाका रूपमा स्थापित भएको छ । यो एउटा विशेष वर्गका लागि अन्तर्राष्ट्रिय बालअधिकार कानून र देशको संविधान तथा कानूनद्वारा गरिएको विशेष व्यवस्थाको माध्यमबाट व्यवस्थित विशिष्ट प्रकृतिको न्याय-सम्पादन पद्धति हो । नेपालमा वि सं २०४८ देखि नै बालबालिका संलग्न कसूरमा बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई ध्यानमा राखी न्याय-सम्पादन गर्ने कुरालाई तत्कालीन नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ र बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०४८ ले स्वीकार गरी बाल-अदालत गठन नहुन्जेलका लागि बालइजलासमार्फत प्रचलनमा ल्याइएको हो । बिडम्बना नै मान्नुपर्छ, अहिलेसम्म पनि छुट्टै बाल-अदालत गठन गर्न सकिएको भने छैन ।

कानूनले निषेध गरेको कुनै फौजदारी कसूर मानिने कार्य कुनै बयस्क व्यक्तिले गर्दछ भने अपराध मानिन्छ । त्यही कार्य उमेर नपुगेको व्यक्ति वा नाबालकले गर्नु भने बालन्यायको दृष्टिकोणबाट हेरिन्छ र त्यसलाई अपराध शब्द प्रयोग नगरी गल्ती भनेर सम्बोधन गरिन्छ । त्यसैले भनिन्छ बालबालिकाले अपराध गर्दैनन्, गल्तीमात्रै गर्दछन् । बयस्कले गर्ने अपराध जतिसुकै जघन्य वा गम्भीर भए पनि त्यही कार्य नाबालकबाट हुन गयो भने त्यो नाबालकको हकमा अपराध कहलिँदैन । केवल नाबालकले गरेको गल्ती ठहर्छ ।

बालबालिकाले गल्ती गरेमा पनि कानूनको उल्लङ्घन भने हुन जान्छ र त्यसको दायित्व गल्ती गर्नेले बेहोर्नुपर्दछ । सो दायित्व बयस्क व्यक्तिको तुलनामा कम हुने व्यवस्था भने कानूनले नै मिलाएको हुन्छ ।

जस्तो कि १६ वर्षभन्दा माथि १८ वर्षभन्दा मुनिको उमेर भएको व्यक्तिले कसैको ज्यान मार्ने कार्य गर्‍यो भने बयस्कलाई हुने सजायको दुईतिहाई मात्र दायित्व सो नाबालकलाई तोकिके कानुनी व्यवस्था रहेको छ । त्यही कार्य १६ वर्षमुनिको नाबालकले गरेमा उमेरको आधारमा कम सजाय हुन्छ भने १० वर्षमुनिको नाबालकले त ज्यानै मार्ने कार्य गरेमा पनि कुनै कानुनी दायित्व बेहोर्नुपर्दैन । त्यसकारण उमेर पुगेको व्यक्ति र नाबालकले गर्ने फौजदारी कानुन उल्लङ्घनको एउटै कसूरमा उनीहरूले बेहोर्ने कानुनी दायित्वलाई स्वयम् कानुनले नै फरक नजरियाबाट हेरी व्यवस्थित गरेको हुन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा १० वर्षभन्दा माथिका बालबालिकाले गरेको कसूरजन्य कार्य गल्तीमात्र हो भनिए पनि फौजदारी कानुन उल्लङ्घन हुने हुँदा न्यायिक प्रक्रियामा भने जानुपर्दछ । त्यतिखेर कानुनको द्वन्द्व वा समस्यामा पर्ने नाबालकलाई कानुनको विवादमा परेका नाबालक भनेर भनिन्छ । त्यस्तो न्यायिक प्रक्रियामा अगाडि बढदा कानुनको विवादमा परेका नाबालकलाई गरिने व्यवहार कसरी सम्बोधन गर्नुपर्दछ भन्ने सवाल नै बालन्यायको प्रमुख केन्द्रविन्दु हो । यति हुँदाहुँदै पनि बालन्याय फौजदारी कानुनको एक अङ्ग भने हो । अतः बालन्याय भनेको त्यस्तो अवधारणा हो, जसले नाबालकको कार्यबाट पीडित हुन पुगेका व्यक्तिलाई न्याय प्रदान गर्नुका साथै गल्ती गर्ने विवादित नाबालकको न्यायसम्बन्धी अधिकार संरक्षण गर्ने मूल उद्देश्यसमेत बोकेको हुन्छ ।

बदलिँदो परिवेशमा बालन्यायको अवधारणा, अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र नेपालको सन्दर्भमा यस सिद्धान्तको प्रयोग, कानुनी प्रबन्ध, संस्थागत संरचना तथा न्यायिक दृष्टिकोणसमेतको आधारमा बालन्यायलाई परिभाषित गरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हितका निमित्त यसका आयामहरूलाई गतिशीलता प्रदान गरिनुपर्दछ ।

फौजदारी न्याय-प्रणालीमा बालन्याय

नेपालको संविधानले प्रत्येक बालबालिकालाई बालअनुकूल न्यायको हक हुने संवैधानिक प्रत्याभूति प्रदान गरेको छ । त्यस्तै बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ ले बालबालिका संलग्न भएका कसूर र बालबालिका विरुद्धका कसूरका सम्बन्धमा भिन्दै बाल-अदालतको परिकल्पना गरेको छ । यस्तो परिकल्पना भएता पनि अहिलेसम्म नेपालमा छुट्टै बाल-अदालत स्थापना भएको पाइँदैन । त्यसको सट्टामा विगत ३० वर्षदेखि प्रत्येक जिल्ला अदालतमा बालइजलास स्थापना गरी न्याय-सम्पादन गरिँदै आएको पाइन्छ ।

बालमनोविज्ञानमा पर्ने गम्भीर नकारात्मक असरलाई कम गरी उनीहरूलाई विशेष संरक्षणका माध्यमबाट सुधार एवम् पुनर्स्थापना गरी समाज र समग्र मुलुकको भविष्य निर्माणमा प्रयोग गर्ने दुरगामी लक्ष्य नै बालन्याय-प्रणालीको मुख्य उद्देश्य हो । कुनै पनि बालबालिका चाहे कसूरमा संलग्न बालबालिका हुन् वा कसूरबाट पीडित बालबालिका नै किन नहुन्, उनीहरूलाई छिटो र सरल प्रक्रियाबाट न्याय निरूपण गर्ने दायित्व राज्यले लिएको हुन्छ । बालन्याय प्रशासनका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय न्यूनतम मापदण्डको नियमावली (बेइजिङ्ग नियमावली) ले आफ्नो कानुन प्रणालीअन्तर्गत कसूरका लागि बयस्कभन्दा भिन्न तरिकाले सम्हाल्नुपर्ने बालबालिका वा किशोर किशोरी नै अल्पबयस्क हुन् भनी परिभाषा गरेको छ । यसबाट कानुन प्रणालीको नियमित प्रक्रियाभन्दा भिन्न र फरक व्यवहार अवलम्बन गरी बालन्याय-सम्पादन गरिने कुरालाई संयुक्तराष्ट्र सङ्घका सदस्य राष्ट्रहरूले अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै स्वीकार गरी कार्यान्वयन गरिँदै आएको पाइन्छ । त्यसकारण मुलुकको बालन्यायसम्पादनको विषय नियमित फौजदारी न्याय-प्रणालीभन्दा फरक हुन्छ ।

बालन्याय जुनसुकै अवस्थामा पनि बालबालिकाको सर्वोत्तम हितमा नै केन्द्रित हुन्छ । जहाँ बालबालिकाको हितमा अवरोध देखिन्छ, त्यहाँ बालअनुकूलको न्यायसम्बन्धी सिद्धान्त पराजीत हुने खतरा रहन्छ । बालअधिकार महासन्धि, १९८९ ले बालबालिकासँग सम्बन्धित सबै कार्य गर्दा अदालत, प्रशासनिक अधिकारी, सार्वजनिक वा निजी जुनसुकै निकायबाट बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई आधार मान्नुपर्ने दायित्व राज्यलाई तोकेको छ । त्यसका लागि सम्बन्धित अधिकारीलाई उत्तरदायी बनाउने कुरा महासन्धिले जोड दिएको छ । बालबालिकाको हकमा फरक प्रक्रिया आवश्यक पर्ने कुरालाई बाध्यात्मक रूपमा लागू गर्नुपर्ने दिशानिर्देश गरेको छ ।

नेपालको संविधानको धारा ३९ को उपधारा ८ ले प्रत्येक बालबालिकालाई बालअनुकूल न्यायको हक हुनेछ भन्ने उद्घोष गरेको छ । बालन्यायको सन्दर्भमा पनि यो हक प्रचलन गर्नुपर्ने दायित्व राज्यको हुन्छ । यस हकको प्रचलनका लागि न्यायिक कारबाहीका प्रत्येक चरणमा बालमैत्री वातावरणमा न्यायिक प्रक्रिया सञ्चालन गरिनु आवश्यक छ । यसो भन्नुको तात्पर्य बालबालिकाले अपराध होइन, गल्ती गर्दछन् भन्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गरिनु नै हो । त्यसकारण उनीहरूलाई सुध्रिने मौका प्रदान गरी भविष्यका लागि सुयोग्य नागरिक तयार गर्नु नै बालन्यायको प्रमुख अभिष्ट हो ।

नेपालको हकमा बालअधिकार महासन्धि, १९८९ लगायतका मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरूको कार्यान्वयनका सन्दर्भमा पक्षराष्ट्रको बाध्यात्मक दायित्वअन्तर्गत बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ जारी भएको थियो । सो ऐनमा रहेका विविध समस्याकाबीच ऐनका प्रावधानहरू आंशिक रूपमा लागू भएका थिए । हाल नेपालको संविधान, बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५, बालन्यायसम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६ लगायतका कानूनहरूले बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई केन्द्रबिन्दुमा राखेको पाइन्छ । यी कानूनहरूले सुधारात्मक अवधारणा सहित बालअनुकूल न्यायको हक हुने कुरा सुनिश्चित प्रबन्ध गरेका छन् ।

कानूनको द्वन्द्वमा परेका बालबालिकालाई मुद्दाको कारबाहीमा मात्र नभई सजाय निर्धारणमा समेत कसूर र सजायबाट उन्मुक्ति, सजायमा छुट, सजाय स्थगन, बालसुधारगृहको अवधि कटौती र सजायको स्वरूप परिवर्तनलगायतका अधिकारहरू प्रदान गरिएको छ । दिशान्तर र पुनर्स्थापकीय न्यायलगायतका आधुनिक अवधारणालाई हाम्रो कानून प्रणालीले आत्मसात गरेको छ । कानूनमा भएका अस्पष्टता र खालीपनलाई सर्वोच्च अदालतबाट भएको व्याख्याले परिपूर्ति गर्दै आएको पाइन्छ । उदाहरणका लागि अभिभावकको संरक्षणमा रहेको अवधिलाई पनि बालसुधारगृहमा बसे सरह गणना हुने गरी बालबालिकाको सर्वोत्तम हितमा अदालतले व्याख्या गरिदिएको छ ।

बालबालिकासम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनमा रहेका कतिपय द्विविधाजनक, अस्पष्ट एवम् विरोधाभाषयुक्त व्यवस्थाहरूलाई अदालतको व्याख्या र विधायिकाबाट कानून संशोधनका माध्यमबाट परिमार्जन गर्दै मुद्दाको कारबाही र सजाय निर्धारणका क्रममा सुधारात्मक अवधारणाको प्रयोग गर्न आवश्यक छ । बालन्यायको प्रत्याभूतिमा सम्बद्ध सबैले आ-आफ्नो स्थानबाट योगदानका लागि प्रयत्न गर्नु जरूरी छ ।

कुनै पनि कसूर प्रमाणित हुनका लागि अपराधका मुख्य दुई आवश्यक तत्वहरूको विद्यमानता हुनुपर्दछ : आपराधिक कार्य र आपराधिक मनसाय । बालबालिकाले गरेको फौजदारी कानूनको उल्लङ्घनका सम्बन्धमा आपराधिक मनसायको विद्यमानता हुँदैन भनेर बालन्यायका सिद्धान्त र बनेका कानूनले अनुमान गरेको हुन्छ । बालबालिका संलग्न भएका कसूरमा आरोपित बालबालिकाको कार्यबाट आपराधिक कार्य र पीडितलाई क्षति

भने हुन जान्छ । कानुनले के अनुमान गर्दछ भने बालबालिकामा आफूले गरेको कार्यबाट आउने परिणामका बारेमा जानकारी राख्ने क्षमताको अभाव हुन्छ । जब आफूले गरेको कार्यको परिणामको अनुमान गर्न नसक्ने हैसियतमा रहेको नाबालकले फौजदारी कानुन उल्लङ्घन गर्दछ, उसले कुनै मनसायपूर्वक योजनाबद्ध रूपमा त्यस्तो कार्य गरेको हुँदैन भनेर मानिएको हो ।

नाबालकले अन्य बयस्कले जस्तो योजनाबद्ध रूपमा सोची-विचारी कसूरजन्य कार्य गरेको हुँदैन भनी मानिसकेपछि उसलाई हुने सजायको मात्रा पनि नरम प्रकृतिको हुनुपर्दछ । बालअनुकूलको न्यायमा यही मान्यता निर्माण गरिने भएको हुँदा सजाय निर्धारण गर्दा पनि बालबालिकाबाट भएको फौजदारी कानुनको उल्लङ्घनमा बालकको सुधार कसरी गर्ने भन्ने दृष्टिकोणबाट विशेष संरक्षण प्रदान गरिनुपर्ने न्यायिक अवधारणा स्थापित भएको हो ।

बालअधिकार महासन्धि १९८९ ले बालबालिकालाई उत्कृष्ट बाल विकासको अवसर प्रदान गर्नुपर्ने राष्ट्रिय दायित्व सदस्य राष्ट्रहरूलाई तोकेको छ । कुनै कसूरमा संलग्न बालबालिकालाई कसूर गरेपछि त्यसको परिणामको ज्ञान नहुने भनी अनुसन्धानहरूले प्रमाणित गरेका छन् । कानुनको विवादमा परेका नाबालकको हकमा कानुन कार्यान्वयन अधिकारी र अदालतले नाबालकप्रति अभिभावकीय भूमिका निभाउनु पर्दछ । यो सुधारात्मक पद्धतिको अवधारणाबाट विकसित मान्यता हो । नाबालकले कसूरजन्य कार्य गर्दा पनि कानुनको उल्लङ्घन हुने र पीडितको क्षतिसमेत हुने भएता पनि अपराधको पूर्वसर्तका रूपमा रहेको आपराधिक मनसाय अर्थात् त्यसबाट निस्कने परिणाम के हुन्छ भन्ने ज्ञानको अभाव हुने हुँदा कानुनको विवादमा परेका नाबालक भनी सम्बोधन गरिएको हो ।

बालन्याय-सम्पादन गर्दा प्रचलित फौजदारी न्याय-सम्पादन प्रणालीभन्दा फरक व्यवस्था अङ्गिकार गर्नुपर्ने हुन्छ । बालबालिकाले मनसायपूर्वक कानुनको उल्लङ्घन गरेका हुँदैनन् । उनीहरूमा बढ्दो उमेरसँगै आउने शारीरिक परिवर्तनका कारण स्वाभाविक रूपमा चञ्चलता रहन्छ । उनीहरू आफूभन्दा बयस्क उमेरका मानिसको सिको गर्न रुचाउँछन् । त्यस कार्यबाट कानुनको उल्लङ्घन भएको हुन्छ । यस्तोमा प्रचलित फौजदारी न्याय-प्रणालीमा गरिने अभ्यासभन्दा फरक न्यायिक प्रक्रियाको अभ्यास गर्नुपर्ने आवश्यकता रहन्छ ।

यसरी कतिपय बालस्वभाव प्रतिकूलका अवस्थाहरू, समाजिक आर्थिक अवस्था, बहुवर्गीय समाजिक अवस्था, सामाजिक सङ्गती, पारिवारिक र विद्यालयको वातावरण एवम् सामाजिकीकरणका स्तरहरूजस्ता सामाजिक वातावरणीय परिस्थितिहरूले गर्दा बालबालिकालाई कानुनको विवादमा पर्ने परिस्थिति खडा गरेको हुन्छ । तसर्थ बालबालिका संलग्न भएको मुद्दाको कारबाहीमा अवलम्बन गरिने वैकल्पिक विधि वा प्रक्रिया पृथक प्रकृतिको हुनुपर्दछ ।

नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ ले पनि बालबालिकालाई नियमित फौजदारी न्याय-प्रणालीभन्दा फरक कार्यविधि अवलम्बन गर्नुपर्ने आशयसहित नियमित प्रक्रियामा सार्वजनिक गर्नुपर्ने विषय पनि बालन्याय-प्रणालीमा भने गोप्य राख्नुपर्ने निर्देश गरेको छ । सो प्रतिज्ञापत्रको धारा १४ मा अल्पबयस्क व्यक्तिको हितमा अन्यथा आवश्यक भएको वा वैवाहिक सम्बन्धको विवाद वा बालबालिकाको संरक्षकत्वको कुरामा बाहेक फौजदारी मामिला वा कुनै मुद्दामा गरिएको निर्णय सार्वजनिक नगरिने भन्ने उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसबाट बालबालिकालाई बालन्याय-प्रणालीमार्फत् फरक प्रक्रिया र कार्यविधिको परिकल्पना गरी विशेष संरक्षण प्रदान गरेको पुष्टि हुन्छ ।

त्यसैगरी फौजदारी न्याय-प्रणालीमा दण्डमार्फत् सुधार र सुधारपश्चात् पुनर्स्थापनाको लक्ष्य राखिएको हुन्छ । तर बालन्याय-प्रणालीमा त्यसभन्दा फरक लक्ष्य राखिएको हुन्छ । जस्तो कि उनीहरूलाई सम्झाइ, बुझाइ सामाजिक अन्तरक्रियामार्फत् गल्ती महसुस गराइ समाजमा पुनर्स्थापना गर्ने लक्ष्य राखिएको हुन्छ । बालबालिका संलग्न कसूरमा दण्डात्मकभन्दा पनि पुनर्स्थापकीय न्यायलाई प्राथमिकतामा राखेर हेरिन्छ । यसमा सजायका वैकल्पिक मार्गहरू अवलम्बन गरी पुनर्स्थापकीय न्यायमा जोड दिइएको हुन्छ । यसो गरिनुका पछाडि निम्न कारणहरू रहेका छन् :

- बालबालिकामा कसूर गर्ने मनसायको अभाव हुने,
- उनीहरूको नियोजित योजना नहुने,
- उनीहरू कम परिपक्व हुने,
- उनीहरू बयस्कभन्दा कम क्षमताका हुने,
- उनीहरूमा मानसिक अवस्थाको पूर्ण विकास भइसकेको नपाइने र
- बालबालिकामा कामको प्रकृति र सम्भावित परिणामबारे जानकारीसमेत नहुने ।

नेपालको सन्दर्भमा १० वर्षभन्दा कम उमेरको बालबालिकाले जस्तोसुकै कसूरजन्य कार्य गरे पनि निजउपर कसूरमा मुद्दा चलाउन पाइदैन । कानुनले नै फौजदारी दयित्वबाट यस उमेर समूहका नाबालकलाई पुरै उन्मुक्ति दिएको यसलाई बालन्याय-प्रणालीमा आपराधिक मनसायको अभावमा पूर्ण उन्मुक्तिका रूपमा हेरिएको पाइन्छ । यद्यपि पूर्ण उन्मुक्ति प्राप्त हुने उमेरको सीमा प्रत्येक देशको राष्ट्रिय कानुनबमोजिम फरक रहेको पाइन्छ ।

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ ले कुनै पनि बालबालिकालाई यातना दिइने वा अन्य क्रूर, अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार वा सजाय नगरिने र १८ वर्षभन्दा कम उमेरका व्यक्तिहरूलाई मृत्युदण्ड वा आजीवन कारावासको सजाय नगरिने घोषणा गरेको पाइन्छ । यस क्रममा बालन्यायलाई कानुनबमोजिम बालबालिकालाई प्राप्त हुने हक वा अधिकारको कार्यान्वयन र प्रचलनका लागि अवलम्बन गरिने विधि, प्रक्रिया वा सोचका रूपमा बुझ्न सकिन्छ । बालन्याय प्रशासन सञ्चालन सम्बन्धमा सन् १९८५ मा जारी भएको बेइजिङ नियमावलीले आफ्नो कानुन प्रणालीअन्तर्गत कसूरका लागि बयस्कभन्दा भिन्न तरिकाले सम्हाल्नुपर्ने भनी उल्लेख गरेको पाइन्छ । यसबाट कानुन प्रणालीको नियमित प्रक्रियाभन्दा भिन्न र फरक व्यवहार अवलम्बन गरी बालन्याय-सम्पादन गरिने कुरा स्पष्ट हुन्छ । यसरी नियमित फौजदारी न्याय-प्रणालीभन्दा फरक अदालत र फरक कार्यविधि अवलम्बन गरी सजाय पनि फरक खालको गरिने हुँदा बालन्याय-प्रणालीलाई नियमित फौजदारी न्याय-प्रणालीभन्दा भिन्न न्याय-पद्धतिका रूपमा हेरिएको हो ।

नेपालको संविधानमा बालबालिकाको हक

नेपालको संविधानमा बालबालिकाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरिएको छ । संविधानको धारा ११ को उपधारा (४) बमोजिम नेपालभित्र फेला परेको पितृत्व र मातृत्वको ठेगान नभएको प्रत्येक नाबालक निजको बाबु वा आमा फेला नपरेसम्म वंशजको आधारमा नेपालको नागरिक ठहर्नेछ भन्ने उल्लेख छ ।

धारा ३९ मा मौलिक हकको रूपमा बालबालिकाको हक प्रत्याभूत गरिएको छ, जसअनुसार बालबालिकालाई निम्नलिखित मौलिक हकहरू प्रदान गरिएको पाइन्छः

१. प्रत्येक बालबालिकालाई आफ्नो पहिचानसहित नामाकरण र जन्मदर्ताको हक हुनेछ ।
२. प्रत्येक बालबालिकालाई परिवार तथा राज्यबाट शिक्षा, स्वास्थ्य, पालन, पोषण, उचित स्याहार, खेलकुद, मनोरञ्जन तथा सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक हुनेछ ।
३. प्रत्येक बालबालिकालाई प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक हुनेछ ।
४. कुनै पनि बालबालिकालाई कलकारखाना, खानी वा यस्तै अन्य जोखिमपूर्ण काममा लगाउन पाइने छैन ।
५. कुनै पनि बालबालिकालाई बाल विवाह, गैरकानुनी ओसारपसार र अपहरण गर्न वा बन्धक राख्न पाइने छैन ।
६. कुनै पनि बालबालिकालाई सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्ना वा प्रयोग गर्न वा सांस्कृतिक वा धार्मिक प्रचलनका नाममा कुनै पनि माध्यम वा प्रकारले दुर्व्यवहार, उपेक्षा वा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य वा अन्य कुनै प्रकारले शोषण गर्न वा अनुचित प्रयोग गर्न पाइने छैन ।
७. कुनै पनि बालबालिकालाई घर, विद्यालय वा अन्य जुनसुकै स्थान र अवस्थामा शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातना दिन पाइने छैन ।
८. प्रत्येक बालबालिकालाई बालअनुकूल न्यायको हक हुनेछ ।
९. असहाय, अनाथ, अपाङ्गता भएका, द्वन्द्वपीडित, विस्थापित एवम् जोखिममा रहेका बालबालिकालाई राज्यबाट विशेष संरक्षण र सुविधा पाउने हक हुनेछ ।
१०. उपधारा (४), (५), (६) र (७) विपरीतका कार्य कानुनबमोजिम दण्डनीय हुनेछन् र त्यस्तो कार्यबाट पीडित बालबालिकालाई पीडकबाट कानुनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुनेछ ।

यसैगरी संविधानको धारा ५१ मा राज्यका नीतिहरू निर्धारण गरिएको छ, जसमा धारा ५१ को (भ) अन्तर्गत श्रम र रोजगारसम्बन्धी नीति उल्लेख छ । सोही (भ) को ३ मा भएको व्यवस्थाले बालश्रममलगायत श्रम शोषणका सबै रूपको अन्त्य गर्ने प्रतिज्ञा संविधानले गरेको छ । राज्यका नीतिअन्तर्गत धारा ५१ को (ज) को ५ मा सामाजिक न्याय र समावेशीकरणसम्बन्धी नीतिको रूपमा बालबालिकाको निम्ति राज्यले लिने नीति पनि समावेश गरिएको छ । सो अनुसार बालबालिकाको सर्वोत्तम हितलाई प्राथमिक रूपमा ध्यान दिने प्रतिज्ञा संविधानले गरेको छ ।

बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५ र बालन्याय प्रक्रिया

नेपालले सन् १९९० मा नै बालअधिकार महासन्धिको अनुमोदन गरेको हो । तत्पश्चात बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०४८ जारी गरिएको थियो । हाल बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ लागु भएको छ । नेपालको संविधान र बालबालिकासम्बन्धी ऐनमा बालन्याय-प्रणालीभित्र बालअधिकारका प्रायः सबै अवधारणाहरू समावेश गरिएका छन् । कसूरको आरोप लागेका वा कानुनको विवादमा परेका बालबालिकालाई बालअनुकूलको न्याय हुने गरी नियन्त्रणमा लिँदा अपनाउनुपर्ने कार्यविधि, बयस्क व्यक्तिहरूभन्दा अलग्गै बालमैत्री वातावरणसहितको

निगरानी कक्षमा राखी अनुसन्धान र अभियोजन गर्नुपर्ने, मुद्दाको पुर्पक्ष, प्रमाण परीक्षण र सुनुवाइलगायतका कार्यहरूमा बालमैत्री वातावरण, परिचयात्मक विवरण गोप्य राखी बालमैत्री वातावरणमा बाल-अदालतबाट गर्नुपर्ने व्यवहार, दिशान्तर, सजाय स्थगन, सजायको स्वरूप परिवर्तन गर्न सकिने लगायतका नवीनतम अवधारणालाई समेत अङ्गिकार गरिएको छ। यस सम्बन्धमा सर्वोच्च अदालतले आफ्नो व्याख्याको माध्यमबाट बालमैत्री न्यायका महत्त्वपूर्ण सिद्धान्तहरू प्रतिपादन गरेको छ।

यसरी अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक कारवाहीसम्बन्धी विशिष्ट व्यवस्था बालन्यायसम्बन्धी विशिष्ट सिद्धान्तहरू आत्मसात गर्नुपर्ने, मुद्दाको सुनुवाइ सम्बन्धमा नाबालकको विशेष अधिकार हुने, बालअनुकूलको न्याय र विचार गर्नुपर्ने कुराहरू, दिशान्तरको विशेष कानुनी व्यवस्था आत्मसात गरिएको, बालबालिकाको उमेर कायम गर्ने आधार तोकिएको, उमेरलाई आधार मानी अपराधिक दायित्व निर्धारण हुने, प्रोवेशन अधिकारीको व्यवस्था गरिएको एवम् सजाय निर्धारण र कार्यान्वयन गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरू कानुनमा विस्तृत रूपमा समेटिएका छन्।

यसै गरी बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को परिच्छेद ४ मा बालन्यायसम्बन्धी विशेष व्यवस्था गरिएको छ। उक्त परिच्छेदको दफा २० मा बालन्याय-सम्पादन गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरू उल्लेख छन्। बालन्याय-सम्पादनमा संलग्न व्यक्ति, पदाधिकारी र बाल-अदालतले न्याय-सम्पादन गर्नुपूर्व विचार गर्नुपर्ने कुराहरूलाई देहायबमोजिम व्यवस्था गरेको पाइन्छ :^१

- (क) बालबालिकालाई असर पर्ने कुनै निर्णय गर्नुअघि निजको धारणा बुझ्ने,
- (ख) बालबालिकाको हित र स्वार्थ जोडिएको कुनै पनि विषयमा निर्णय गर्नुअघि निजको बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षकलाई आफ्नो भनाइ राख्ने अवसर दिने,
- (ग) बालबालिकाको उमेर, बौद्धिक विकासको स्तर, आस्था र सांस्कृतिक मूल्य मान्यताअनुरूपको बोली, वचन र व्यवहार गर्ने,
- (घ) बालबालिकासँग सम्बाद गर्दा निजले चाहेको भाषामा गर्ने र आवश्यकतानुसार दोभाषेको सहयोग लिने।

माथि उल्लिखित अवधारणा बालअनुकूलको न्यायका लागि पालना गर्नुपर्ने अनिवार्य कार्यविधिगत विषय हुन्। व्यवहारमा यी कुराहरूलाई त्यति महत्त्व दिने गरेको पाइँदैन। यही नै बालन्याय-सम्पादनको भयानक त्रुटी हो। बालबालिकाको धारणा नबुझी र त्यसरी धारणा बुझिएको देखिने कागज मिसिलमा अभिलेख नराखी अघि बढाइएको अनुसन्धान अभियोजन र सुनुवाइ त्रुटीपूर्ण हुन्छ। त्यस्तै बालबालिकाको कुनै पनि विषयमा निर्णय गर्नुअघि निजको बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षकलाई आफ्नो भनाइ राख्ने अवसर दिनुपर्दछ। यदि अभिभावकलाई भनाइ राख्ने अवसर दिएको छैन भने अनुसन्धान र अभियोजनको हकमा बालइजलासले आदेश नै गर्नुपर्दछ। यसको साथै सुनुवाइ प्रक्रियामा पनि अदालतले अभिभावकलाई आफ्नो भनाइ राख्ने अवसर दिई लेखबद्ध गरेर मिसिलमा राख्नुपर्दछ। बालबालिकाले बुझ्ने भाषामा आवश्यक परेमा दोभाषेसमेत राखेर निजहरू र अनजका अभिभावकको अवधारणा र विचारलाई लेखबद्ध गरी सहिछाप गराइ मिसिलमा राख्नुपर्दछ।

१ दफा २०, बालबालिका सम्बन्धी ऐन, २०७५।

बालबालिकाले गरेको फौजदारी कार्यका सम्बन्धमा कसैको उजुरी परिसकेपछि बालन्याय प्रक्रिया सुरु हुन्छ । बालन्यायिक प्रक्रियाका प्रमुख रूपमा तीन चरण छन् । ती प्रत्येक चरणमा बालअनुकूलको न्यायिक प्रक्रिया अवलम्बन गरिनु अनिवार्य हुन्छ । प्रत्येक चरणको बालमैत्री न्यायिक प्रक्रियालाई निम्नबमोजिम कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ :

१) अनुसन्धानको चरण:

क) बालबालिकालाई नियन्त्रणमा लिने: यस चरणलाई बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २१ ले सम्बोधन गरेको छ । जसमा बालबालिकाविरुद्धमा कसैको उजुरी परेपछि कारबाही सुरु हुन्छ । सबैभन्दा पहिला उजुरी परेको आरोपित बालबालिकालाई कसरी अनुसन्धानको दायरामा ल्याउने भन्ने प्रश्न उठ्दछ । यसका लागि बालबालिकालाई नियन्त्रणमा लिने प्रक्रिया कानूनले निर्धारण गरेको छ जुन निम्नबमोजिम रहेको छ:-^२

(१) कसूरजन्य कार्यको सूचना प्राप्त भएमा अनुसन्धान अधिकारीले यथाशीघ्र सो कसूरको सम्बन्धमा अनुसन्धान प्रारम्भ गर्नुपर्नेछ । त्यसरी अनुसन्धान गर्दा कसूरजन्य कार्यको आरोप लागेको बालबालिकालाई अनुसन्धानको लागि नियन्त्रणमा नलिई नहुने देखेमा अनुसन्धान अधिकारीले त्यस्तो बालबालिकालाई नियन्त्रणमा लिन सक्नेछ ।

उमेर पुगेको व्यक्ति उपरको उजुरी भएमा पकाउ गरिन्छ, भने नाबालकको हकमा पकाउ भनिदैन नियन्त्रणमा लिने भनिन्छ । यस व्यवस्थाअनुसार उजुरी पर्दैमा बयस्क व्यक्तिलाई जस्तै नियन्त्रणमा लिने कार्य पनि बालबालिकाको हकमा अनिवार्य सर्त होइन । नियन्त्रणमा नलिईकन पनि अनुसन्धान अगाडि बढाउन सकिन्छ । नियन्त्रणमा नलिई अनुसन्धान नहुने वा असम्भव हुने देखेमा मात्र लिने हो । अनुसन्धान अधिकारी भनेको तोकिएको दर्जा पुगेको प्रहरी नै हो तर प्रहरी भए पनि नियन्त्रणमा लिँदादेखि नै सादा पोशाकमा रहनु अनिवार्य छ । यदि प्रहरीको नियन्त्रणमा नलिए नाबालकले थप हानी गर्ने निश्चितजस्तै छ वा त्यस्तो हुन सक्ने विश्वसनीय आधार देखिएको छ भनेमा मात्र नियन्त्रणमा लिने हो ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम नियन्त्रणमा लिइएका बालबालिकालाई नियन्त्रणमा लिइरहन आवश्यक नदेखिएमा निजको परिवारको सदस्य, संरक्षक वा नजिकको नातेदारलाई जिम्मा लगाउनुपर्नेछ ।

यस उप दफामा भएको व्यवस्थाअनुसार पनि नियन्त्रणमा लिने कार्यलाई भरसक अवलम्बन गर्न हुँदैन किनभने बालअनुकूलको न्याय भनेकै उसको सर्वोपरि हित कसरी हुन्छ भन्ने सिद्धान्तमा आधारित हुन्छ । नियन्त्रणमा लिन आवश्यक तत्वहरू छन्/छैनन त्यसतर्फ विचार गर्नुपर्दछ ।

(३) उपदफा (१) बमोजिम बालबालिकालाई नियन्त्रणमा लिएमा अनुसन्धान अधिकारीले सो कुराको जानकारी निजको परिवारको सदस्य, संरक्षक वा नजिकको नातेदारलाई दिनुपर्नेछ ।

यदि नियन्त्रणमा नलिई नहुने भयो भनेमात्र लिने हो । नियन्त्रणमा लिइसकेपछि पनि नाबालकका अधिकार संरक्षित हुनुपर्दछ । जस्तो-नियन्त्रणमा लिइसकेपछि अभिभावकलाई अनिवार्य रूपमा जानकारी गराउनुपर्दछ । परिवारको सदस्य संरक्षक वा नातेदारमध्ये जो उपलब्ध हुन सक्छ, उसैलाई तुरुन्त जानकारी गराउनुपर्दछ । जानकारी नै नगराई लामो समय पनि नियन्त्रणमा राखिरहनु नाबालकको हित विपरित हुन जान्छ ।

२ दफा २१ बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५

- (४) उपदफा (१) बमोजिम अनुसन्धान अधिकारीले बालबालिकालाई नियन्त्रणमा लिँदा बल प्रयोग गर्न पाउने छैन तर बालबालिकालाई नियन्त्रणमा लिन आवश्यक पर्ने न्यूनतम बल प्रयोग गर्न बाधा पर्ने छैन ।

यदि नियन्त्रणमा लिइने व्यक्ति उमेर पुगेको हुँदो हो र पक्काउ गर्दा प्रतिरोध गर्छ भने उसलाई बल प्रयोग गरेर भए पनि नियन्त्रणमा लिन मिल्दछ तर नाबालकको हकमा कुनै पनि हालतमा बल प्रयोग गर्न हुँदैन । नाबालकले आफैँ बल प्रयोग गरेर नियन्त्रणमा आउन प्रतिरोध गर्छ भने न्यूनतममात्राको बल प्रयोगलाई कानुनले अनुमति दिएको छ तर यसको दुरुपयोग हुन सक्ने सम्भावना भने रहेको छ । त्यसतर्फ नियन्त्रण अधिकारी बढी नै संवेदनशील हुनुपर्दछ ।

- (५) उपदफा (१) बमोजिम नियन्त्रणमा लिइएको बालबालिकालाई सम्भव भएमा बालमनोविज्ञ वा बालहितसम्बन्धी काम गर्ने व्यक्तिसँग सम्पर्क गराइ आवश्यक परामर्श सेवा उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।

यस व्यवस्थाअनुसार नियन्त्रणमा नलिइ नहुने भई लिइएमा केही सर्त अनिवार्य रूपमा पूरा गर्नुपर्दछ । सो अनुसार नियन्त्रणमा लिइएको नाबालकलाई बालमनोविज्ञ वा बालहितसम्बन्धी काम गर्ने व्यक्तिसँग सम्पर्क गराउनु अनिवार्य हुन्छ । यदि बालमनोविज्ञ वा बालहितसम्बन्धी काम गर्ने व्यक्ति उपलब्ध छैन र सम्पर्क गराउन सम्भव छैन भने नियन्त्रण नै अवैध हुन्छ ।

- (६) उपदफा (१) बमोजिम नियन्त्रणमा लिइएको बालबालिकालाई दफा २७ बमोजिम आफैँले दिशान्तर गर्न सक्ने भएमा अनुसन्धान अधिकारीले प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि त्यस्तो बालबालिकासँग आफैँले बयान लिन सक्नेछ ।

दिशान्तर भनेको सुधारको मार्ग हो । विवादलाई कानुनी औपचारिक प्रक्रियामा प्रवेश नै नगराइने कार्य हो । बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा २७ १ क ले पाँच हजार रुपियाँसम्म बिगो भएको वा दुई हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा एक महिनासम्म कैद हुन सक्नेमा अनुसन्धान अधिकारीले दिशान्तर गर्न सक्ने अधिकार दिएको छ । त्यस्तोमा प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको लागि दिशान्तर गर्न मनासिब देखिएमा अनुसन्धान अधिकारीले नै बयान लिएर अभियोग लागेका बालबालिकालाई दिशान्तर गर्ने निर्णय गर्न सक्दछ ।

- (७) उपदफा (१) बमोजिम नियन्त्रणमा लिइएको बालबालिकालाई बाल-अदालतको अनुमतिले एक पटकमा पाँच दिनमा नबढ्ने गरी २१ दिनसम्म निगरानी कक्षमा राख्न सकिनेछ ।

- (८) उपदफा (७) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कसूरजन्य कार्यको आरोप लागेको बालबालिकाको शारीरिक अवस्था, उमेर, कसूरजन्य कार्य गर्दाको परिस्थिति वा निगरानी कक्षको अवस्थालाई ध्यानमा राख्दा निजलाई निगरानी कक्षमा राख्न उपयुक्त छैन भन्ने बाल-अदालतलाई लागेमा बाल-अदालतले खोजेको बखत उपस्थित गराउने सर्तमा त्यस्तो बालबालिकालाई निजको बाबु, आमा, परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षक र निजहरू नभए बालबालिकाको हक हितको संरक्षण गर्ने कार्यमा संलग्न सामाजिक संस्था वा बालसुधारगृहको जिम्मा लगाई मुद्दाको अनुसन्धान गर्ने आदेश दिन सक्नेछ ।

(९) अनुसन्धान अधिकारीले नियन्त्रणमा लिएका बालबालिकालाई सोधपुछ गर्दा निजको बाबु आमा वा संरक्षक वा बालकल्याण अधिकारी वा कानुनव्यवसायीको उपस्थितिमा बालमैत्री वातावरणमा गर्नुपर्नेछ। यस ऐनको दफा ४२ अनुसार नेल, हतकडी लगाउन वा एकान्त कारावासमा राख्न नहुने कानुनी व्यवस्था गरिएको छ। प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कानुनको विवादमा परेका कुनै बालबालिकालाई नेल वा हतकडी लगाउन वा एकान्त कारावास वा थुना वा कैदमा राख्न हुँदैन। यदि यस व्यवस्था विपरित गरिएको रहेछ भने नाबालकले कानुनको उचित प्रक्रिया अवलम्बन नगरिएको भन्ने आधारमा बन्दी प्रत्यक्षीकरणको माध्यमबाट पूरै उन्मुक्ति पाउने प्रबल सम्भावना रहन्छ।

दफा ४५ मनोसामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक अध्ययन प्रतिवेदन: (१) कानुनको विवादमा परेका बालबालिकाउपर लागेको आरोपको अनुसन्धान, अभियोजन, कारबाही, सुनुवाइ वा किनारा गर्ने प्रयोजनको लागि छुट्टाछुट्टै मनोसामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरिनेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिमको अध्ययन प्रतिवेदन तयार गर्ने सम्बन्धी व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुनेछ।

ख) निगरानी कक्षको स्थापनासम्बन्धी व्यवस्था: यस सम्बन्धमा निम्नबमोजिमको कानुनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ:^३

- (१) कसूरजन्य कार्यको आरोपमा नियन्त्रणमा लिइएका बालबालिकालाई अनुसन्धान अवधिभर राख्ने प्रयोजनको लागि नेपाल सरकारले निगरानी कक्ष स्थापना गर्न सक्नेछ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिम निगरानी कक्ष स्थापना नभएसम्मको लागि प्रत्येक जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा अलगगै कक्षको व्यवस्था गरिनेछ।
- (९) अनुसन्धानका लागि नियन्त्रणमा लिइएका बालबालिकालाई आवश्यकताअनुसार बालमनोविज्ञको परामर्श तथा मनोसामाजिक सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्नेछ।
- (४) निगरानी कक्षमा राखिने बालबालिकाको सहयोगका लागि त्यस्तो बालबालिकाको परिवारका कुनै सदस्य सँगै बस्न चाहेमा अनुसन्धान अधिकारीले आवश्यकताअनुसार समय र सर्त तोक्यो सँगै बस्न अनुमति दिन सक्नेछ।
- (५) निगरानी कक्षको स्थापना, सञ्चालन, व्यवस्थापन तथा अनुगमनसम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुनेछ।

ग) अनुसन्धान तथा अभियोजनसम्बन्धी विशेष व्यवस्था:^४ (१) प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि नेपाल सरकारले बालबालिकाउपर आरोप लागेको कसूरजन्य कार्यको अनुसन्धान गर्न छुट्टै एकाइ गठन गर्नेछ।

(२) उपदफा (१) बमोजिम छुट्टै एकाइ गठन नभएसम्म नेपाल सरकारले जिल्ला प्रहरी कार्यालयमा कार्यरत बालन्यायसम्बन्धी तालिम प्राप्त कर्मचारीलाई सो कार्य गर्न तोकन सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

३ दफा २२ बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५

४ दफा २३ बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५

अनुसन्धान निकायको प्रयास र समस्या

बालअनुकूलको न्यायको सन्दर्भमा नेपाल प्रहरीले अवलम्बन गर्दै आइरहेको असल अभ्यासहरू (Best Practices) हाम्रा लागि आशा लाग्दा छन् । केही असल अभ्यासहरू निम्नानुसार छन्:

- प्रहरी कार्यालयभित्र महिला बालबालिका तथा जेष्ठ नागरिक सेल स्थापना,
- सामुदायिक प्रहरीको अभ्यास,
- लैङ्गिक हिंसा नियन्त्रण सञ्जाल,
- एकद्वार विपद् व्यवस्थापन केन्द्र (One Door Crisis Management Centre–OCMC) स्थापना,
- बालबालिका खोजतलास केन्द्र (१०४) को परिचालन,
- प्रहरी कार्यालयमा बाल निगरानी कक्ष स्थापना,
- बालन्यायसँग सम्बन्धित निकायहरूसँग समन्वय र सहकार्य र
- मनोसामाजिक विमर्शकर्ताहरूसँग समन्वय (सम्भव भएसम्म) ।

समस्याहरू

- नेपाल सरकारले बालबालिकाउपर लागेको कसूरको अनुसन्धान गर्न छुट्टै एकाइ गठन गर्ने कानुनी व्यवस्था भए पनि अभैसम्म सोको कार्यान्वयन हुन नसकेको,
- बाल कोषको व्यवस्था भएतापनि प्रहरीको सहज पहुँच नभएको,
- मनोसामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक परामर्श प्रदान गर्न कठिनाइका साथै प्रतिवेदन अनुसन्धान अवधिभित्र मिसिलमा राख्न नसकेको,
- पीडित बालबालिकालाई अभिभावकलाई जिम्मा लगाइ पठाएपछि फिर्ता ल्याउने नगरेको,
- पटक-पटक कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई अभिभावकले जिम्म लिन नगरेको,
- संरक्षणमा पठाइएका बालबालिकाको हकमा जिम्मा लगाउदा सम्बन्धित सरोकारवाला निकाय (NGO/ INGO) ले जिम्मेवारीपूर्वक भूमिका निर्वाह नगरेको,
- संरक्षकको रोहवरमा कतिपय घटनाको बयान लिँदा भ्रम कठिनाइ आउने गरेको,
- सरोकारवाला निकायहरूसँग समय समयमा पर्याप्त अन्तरक्रियाको अभाव देखिएको,
- निरन्तर एकै बालबालिका विभिन्न घटनाहरूमा बारम्बार संलग्न हुने, पुनः छुट्टे हुँदा स्थानीय समुदायले प्रहरी तथा राज्यले प्रभावकारी अनुसन्धान नगरिएको पो हो कि जस्तो देखिने गरेको ।

२ अभियोजनको चरण

बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५ मा अभियोजनको चरणमा के-के कार्यविधि अपनाइनुपर्दछ र सो कसरी प्रयोग हुन्छ भन्ने बारेमा खास रूपमा उल्लेख भएको पाइँदैन । ऐनको दफा २३ मा अभियोजनसम्बन्धी विशेष व्यवस्था भन्ने उल्लेख भएतापनि त्यसमा अनुसन्धानको व्यवस्थामात्र परिभाषित छ । अभियोजकले बालबालिकाको अनुसन्धान गर्दा दिनुपर्ने निर्देशन र अभियोगपत्र तयार गर्ने चरणमा अभियोजक आफैले पनि के कस्तो भूमिका

निर्वाह गर्नुपर्दछ भन्ने कुराको अभाव यस ऐनमा देखिन्छ तर १० हजार रुपियाँसम्म बिगो भएको वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा तीन वर्षसम्म कैद हुन सक्नेमा सरकारी वकीलले नाबालकलाई दिशान्तर गर्न आदेश वा निर्णय गर्न भने सक्ने व्यवस्था छ।^५ बालअधिकार महासन्धि, नेपालको संविधान र कानुनले प्रदान गरेका अधिकारहरू अभियोजनको चरणमा पनि संरक्षित हुनुपर्छ भनी उल्लेख नहुनुलाई कानुनको कमीकमजोरीको रूपमा लिन सकिन्छ। नाबालकको सर्वोत्तम हितको सिद्धान्तको आधारमा प्रचलित अन्य कानुनमा भएका व्यवस्थाको आधारमा नियन्त्रणमा लिइएका नाबालकको न्यायसम्बन्धी हकलाई संरक्षण गर्न भने सकिन्छ। यसका लागि अभियोजन गर्ने अधिकारी बालन्यायको ज्ञाता हुनुपर्दछ। सरकारी अभियोजकको मानसिकता र गुणले मात्र बाल अनुकूलको न्यायको अभिष्ट पुरा हुन सक्दैन।

३ सुनुवाइको चरण:

यस ऐनको व्यवस्थाअनुसार नाबालकको गल्ती कार्यका लागि गरिने पुर्पक्षसम्बन्धी व्यवस्था सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिन्छ। अनुसन्धान र अभियोजनको चरणमा भएका कमि कमजोरीलाई सच्याउने अवसरसमेत यसै चरणमा रहेको हुन्छ र यो चरणमा बाल-अदालत सक्रिय रहन्छ। पुर्पक्षसम्बन्धी व्यवस्थाहरू देहायबमोजिम रहेका छन्:

(१) कुनै पनि बालबालिकालाई मुद्दाको पुर्पक्षको सिलसिलामा थुनामा राखिने छैन र निजसँग धरौटी वा जमानत मागिने छैन।

कानुनमा यस्तो प्रष्ट व्यवस्था हुँदाहुँदै पनि कहिलेकाहीं बालइजलासबाट नाबालकसँग धरौटी वा जमानत माग गरेको देखिन्छ। थुनामा पठाउने आदेश त भनै गर्न मिल्दैन तर केही अवस्थाहरू त्यस्ता छन्, जुन कारागारको थुनामा होइन कि बालसुधारगृहमासम्म पुर्पक्षका लागि पठाउनुपर्ने हुन सक्छ, जसलाई अपवादको मात्र प्रयोग गरिनुपर्दछ। धरौटी वा जमानत लिनु त बिल्कूल कानुन विपरीतको आदेश हो। नाबालकको केसमा कुनै पनि हालतमा धरौटी वा जमानत माग गर्न मिल्दैन भन्ने सिद्धान्त कायम भइसकेको छ। त्यसरी धरौटी वा जमानत माग भई सो दिन नसकी थुनामा गएका नाबालकलाई सर्वोच्च अदालतबाट बन्दीप्रत्यक्षीकरणको आदेशद्वारा मुक्त गरिएको पाइन्छ।

(२) उपदफा (१) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि देहायको अवस्थामा बाल-अदालतले कसूरजन्य कार्यको अभियोग लागेको बालबालिकालाई कारण खुलाइ पुर्पक्षको लागि बालसुधारगृहमा राख्न सक्नेछ:-

(क) बालबालिकाको जीउज्यान जोखिममा पर्ने, निजद्वारा कसैलाई हानीनोक्सानी पुऱ्याउने, त्यस्तो बालबालिका भागी जाने वा अन्य कुनै कारणले अन्यत्र राख्न उपयुक्त नहुने पर्याप्त आधार भएमा,

यो अवस्था छ कि छैन भनेर न्यायाधीशले गम्भीरतापूर्वक विचार गर्नुपर्दछ। बालसुधारगृह भने पनि नाबालकको लागि बयस्कलाई कारागार पठाउनुजस्तै हो। नेपालका बालसुधारगृहको न्यूनतम मापदण्ड पनि अत्यन्त कमजोर छ। कतिपय नाबालकले त सुधारगृहको सट्टामा कारागार जान पाउँ भनी निवेदन गरेको समेत पाइन्छ।

(ख) तीन वर्ष वा सोभन्दा बढी कैद सजाय गर्नुपर्ने कसूरजन्य कार्यको अभियोग लागेका बालबालिका तत्काल प्राप्त प्रमाणबाट कसूरदार देखिने भएमा वा कसूरदार हो भन्ने विश्वास गर्ने मनासिब आधार भएमा।

^५ दफा २७ १ ख बालबालिका सम्बन्धी ऐन २०७५

यस्तो अवस्थामा पनि बयस्कलाई जस्तो व्यवहार गर्न मिल्दैन । तीन वर्ष वा सोभन्दा बढी कैद सजाय गर्नुपर्ने कसूरजन्य कार्यको अभियोग नै रहेछ भने पनि पहिलो प्राथमिकता अभिभावक जिम्मा नै हो । अभिभावक जिम्मा दिँदा थप गल्ती गर्न सक्ने वा पीडित र समाजका लागि जोखिम हुने अवस्था वस्तुनिष्ठ रूपमा स्थापित हुने देखियो भनेमात्र सुधारगृहमा पठाउने हो ।

- (३) उपदफा (२) को अवस्थामा बाहेक कसूरजन्य कार्यको अभियोग लागेका अन्य बालबालिकालाई चाहिएको बखत उपस्थित गराउने सर्तमा बाबु, आमा, परिवारको अन्य सदस्य वा संरक्षक र निजहरू नभए बालबालिकाको हकहितको संरक्षण गर्ने संस्था वा व्यक्तिको जिम्मा लगाउन सकिनेछ ।
- तर उपदफा (२) बमोजिमको अवस्थाको बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक अवस्था, उमेर, कसूर गर्दाको परिस्थितिलाई ध्यानमा राख्दा निजलाई बालसुधारगृहमा राख्न उपयुक्त नहुने भन्ने कुरा बाल-अदालतलाई लागेमा सर्तहरू तोकी यस उपदफाबमोजिम निजको बाबु, आमा, परिवारको अन्य सदस्य वा संरक्षक र निजहरू नभए बालबालिकाको हकहितको संरक्षण गर्ने संस्था वा व्यक्तिको जिम्मा लगाउन बाधा पर्नेछैन ।
- (४) उपदफा (३) बमोजिम बालबालिका जिम्मा लगाउँदा जिम्मा लिने व्यक्ति र बालबालिकालाई तोकिएको सर्तहरू र तिनको पालना नगरेमा निजले व्यहोर्नुपर्ने परिणामको बारेमा जानकारी गराउनुपर्नेछ ।
- (५) उपदफा (३) बमोजिम कसैको जिम्मा लगाइएका बालबालिकाले बाल-अदालतद्वारा तोकिएका सर्तको पालना नगरेमा निजलाई बालसुधारगृहमा राखी मुद्दाको पुर्पक्ष गर्न सकिनेछ ।

सुनुवाइको चरणका अवसर र चुनौती:

- भिन्दै बाल-अदालत गठन हुन नसक्नु र हाल बालइजलासमा मुद्दा हेर्ने न्यायाधीशको दोहोरो कार्य जिम्मेवारीले गर्दा बालइजलासका मुद्दामा पर्याप्त समय दिन नसकेको ।
- बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ७९ मा व्यवस्था भएबमोजिम प्रत्येक जिल्लामा एकजना प्रोवेशन अधिकारीको नियुक्ति हुन नसकेको ।
- नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी जिल्ला अदालतमा कार्यरत तहसिलदारलाई प्रोवेशन अधिकारीको समेत कार्य गर्ने गरी तोकिएकोमा तहसिलदारको अन्य कार्य व्यस्तताले प्रोवेशन अधिकारीको भूमिका प्रभावकारी रूपमा सम्पादन गर्न कठिनाइ भएको ।
- बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३६ (५) (क) देखि (ड) सम्मका गैरहिरासतीय उपायहरूका पवर्धन नभएको ।
- बालन्याय प्रशासनमा संलग्नलाई अभिमुखीकरण तालिम र अन्तर्क्रिया कार्यक्रमको कमी रहेको ।
- अभिभावक वा संरक्षकको जिम्मा लगाइएका बालबालिकाको औपचारिक रूपमा अनुगमन गर्ने नगरिएको ।
- अनुगमन गर्ने सम्बन्धी स्पष्ट व्यवस्था र संयन्त्र नहुँदा अनुगमन गर्नसमेत कठिनाइ रहेको ।

पीडित बालबालिकाका अधिकार:

पीडित बालबालिकालाई अनुसन्धान, अभियोजन र न्यायिक प्रक्रियाको हरेक चरणमा देहायबमोजिमका बालअनुकूल न्यायको अधिकार हुनेछः^६

- (क) आफूले बुझ्ने भाषामा जानकारी पाउने,
- (ख) सहभागी वा संलग्न हुने,
- (ग) व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण गोप्य राख्न पाउने,
- (घ) पीडकबाट मनासिब माफिकको क्षतिपूर्ति भराई पाउने,
तर यस खण्डले पीडितले राज्यबाट क्षतिपूर्ति पाउन सक्ने अवसरलाई सीमित पारेको मानिने छैन ।
- (ङ) निःशुल्क कानुनी सहायता तथा आवश्यकताअनुसार मनोसामाजिक परामर्श सेवा पाउने र चाहेमा अलग्गै कानुनव्यवसायी राख्न पाउने,
- (च) अनुसन्धान गर्ने निकाय वा बाल-अदालतले प्रयोग गर्ने भाषा पीडितले नबुझ्ने भएमा निःशुल्क दोभाषे, साङ्केतिक भाषा विज्ञ वा अनुवादको सुविधा पाउने,
- (छ) अनुसन्धान गर्ने निकाय वा बाल-अदालतले गरेका निर्णय तथा आदेश लगायतका कागजातहरूको प्रतिलिपि निःशुल्क पाउने,
- (ज) पीडक वा निजको पक्षबाट हुन सक्ने हानिबाट सुरक्षित हुन प्रहरी संरक्षण पाउने,
- (झ) बन्द इजलासबाट आफ्नो मुद्दाको सुनुवाइ हुने र
- (ञ) कारवाहीका बखत आवश्यकतानुसार प्रतिवादीको उपस्थितिलाई अप्रत्यक्ष तुल्याउन पाउने ।

सुनुवाइको सिलसिलामा बालबालिकालाई प्राप्त अधिकार:

यस ऐनको दफा २६ मा सुनुवाइको सिलसिलामा बालबालिकालाई प्राप्त अधिकारहरू देहायबमोजिम हुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ:

- (१) बालबालिकालाई कसूरजन्य कार्यको अनुसन्धान तथा मुद्दाको सुनुवाइको सिलसिलामा प्रचलित कानुन तथा यस ऐनमा अन्यत्र उल्लिखित अधिकारका अतिरिक्त देहायको अधिकार प्राप्त हुनेछ :-
- (क) आफूविरुद्ध लागेको आरोप, सो उपरको कारवाही, त्यसमा भएको आदेश वा निर्णयको जानकारी सिधै वा परिवार वा संरक्षकमार्फत् प्राप्त गर्ने,
- (ख) आफूविरुद्ध लागेको आरोपको प्रतिरक्षाको लागि तत्काल निःशुल्क कानुनी सहायता र अन्य आवश्यक सहयोग प्राप्त गर्ने,
- (ग) सक्षम न्यायिक निकायबाट मुद्दाको कारवाही, सुनुवाइ र किनारा गर्ने,
- (घ) बालन्याय सम्पादनको सबै प्रक्रियामा आवश्यकतानुसार परिवार वा संरक्षकको उपस्थिति माग गर्ने,
- (ङ) बाल-अदालतबाट छिटो र स्वच्छ न्याय प्राप्त गर्ने,

६ दफा २५ बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५

- (च) बालन्याय-सम्पादनको प्रक्रियामा गोपनीयता प्राप्त गर्ने,
 (छ) सवैधानिक वा कानुनी हकको बारेमा जानकारी प्राप्त गर्ने,
 (ज) बालमैत्री वातावरणमा अनुसन्धान, अभियोजन तथा सुनुवाइ हुने,
 दफा २६ ले गरेका बालमैत्री वातावरण कस्तो हुन्छ, भन्ने कानुनी व्यवस्थामा थप प्रष्ट पाउँ स्पष्टीकरणमा भनिएको छ: यस खण्डको प्रयोजनको लागि “बालमैत्री वातावरण” भन्नाले बालबालिकाको उमेर, परिपक्वता र मनोविज्ञान सुहाउँदो व्यवहार सम्भन्नुपर्दछ। जसअन्तर्गत निम्न कुराहरू पर्दछन्:

- बालबालिकाले बुझ्ने भाषाको प्रयोग,
- त्रासरहित वातावरणको सिर्जना,
- आमा, बाबु वा परिवारको अन्य सदस्य वा संरक्षकको उपस्थिति र
- बालबालिकाको वैयक्तिक आवश्यकताको सम्बोधन र आवश्यकताअनुसार सहजकर्ताको उपलब्धता लगायतको अवस्था।

बालबालिकाको उमेर, परिपक्वता र मनोविज्ञान सुहाउँदो व्यवहार भनेको के हो ? अनुसन्धान, अभियोजन तथा सुनुवाइको अधिकार प्रयोग गर्ने अधिकारी यस विषयको विज्ञ नभएसम्म बालबालिकाले पूर्णरूपमा यस अधिकारको उपयोग गर्न सक्तैनन्। भाषा, वातावरण, संरक्षक र सहजकर्ताको समूचित प्रयोगबाट नै बालन्यायमुखी कार्यविधिको परिपालना गर्न सकिन्छ।

- (झ) न्यायिक प्रक्रियाका हरेक चरणमा सहभागी हुने र आफ्नो बनाई स्वतन्त्र रूपमा व्यक्त गर्ने अवसर प्राप्त गर्ने,
 (ञ) मुद्दाको सुनुवाइमा बालबालिकाले चाहेमा आफूसँगै निजका बाबु आमा, संरक्षकलाई सहभागी गराउने,
 (ट) पीडित बालबालिकाको बाबु, आमा, अभिभावक वा संरक्षक नै पीडक भएमा बालबालिकाले चाहेमा पीडकबाट अलग रहन पाउने।
 (२) कसूरजन्य कार्यको अभियोग लागेका बालबालिकालाई बाल-अदालतबाट अन्यथा निर्णय नहुँदासम्म निर्दोष रहेको मानिनेछ र त्यस्तो बालबालिकालाई आफ्नो विरुद्ध साक्षी हुन कर लगाइने छैन।

दिशान्तर गर्ने

वस्तुतः दिशान्तर भन्नाले कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई थप अपराधीकरण र निर्दयीकरण हुन नदिई उनीहरूलाई आफ्नो गल्ती र सोबाट पीडितमा पर्न गएको असरको बारेमा महसुस गराइ समुदाय, अभिभावक, पीडित, पीडक र राज्यका निकाय समेतको सहभागितामा पीडितको परिपूरण गर्दै पीडक बालबालिकालाई समेत भविष्यमा गल्ती दोहोर्‍याउनबाट रोकी आफ्नो गल्तीप्रति पश्चाताप भाव जगाइ उनीहरूलाई भविष्यमा समाजको असल सदस्य बनाउनको लागि अपनाइने सबै बैकल्पिक सुधारका उपायहरूको समष्टिलाई बुझिन्छ। सामान्य अर्थमा यो एक दिशा बदल्ने अर्थात् फरक मार्गमा प्रवेश गराउने प्रक्रिया हो। कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई औपचारिक फौजदारी न्यायिक प्रक्रियाबाट पुनर्स्थापकीय न्यायको प्रक्रियामा लैजाने कार्य पनि यसलाई भन्न सकिन्छ।

कानूनको विवादमा परेका बालबालिकालाई निजले गरेको कार्यको जिम्मेवारी बोध गराउन वा निजलाई समाजमा पुनर्स्थापना गराउनका लागि औपचारिक न्यायिक प्रक्रियाभन्दा बाहिर लैजाने कार्य भएकोले बालअनुकूलको न्यायका लागि यसको प्रयोग हुनु आवश्यक छ। बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा २ (च) ले दिशान्तर भन्नाले कसूरजन्य कार्यको आरोप लागेका बालबालिकालाई औपचारिक न्यायिक प्रक्रियाभन्दा बाहिर लैजाने कार्यलाई सम्भन्नुपर्छ भनी परिभाषा गरेको छ। यसले कानूनको दृष्टमा परेका बालबालिकालाई फौजदारी न्याय-प्रणालीको सट्टा बालन्याय-प्रणालीको विषयवस्तु बनाउछ। यसले थुनामा राखेर कारवाही गर्ने परम्परागत मान्यताको सट्टा गैरहिरासतीय कारवाहीलाई प्रश्रय दिन्छ। बालन्याय-प्रणाली स्वयम्ले दिशान्तर प्रणालीको माग गर्दछ, यो पुनर्स्थापकीय न्यायको एउटा महत्त्वपूर्ण अंग पनि हो।

दिशान्तरका केही नकारात्मक पक्ष पनि नभएका होइनन्। दिशान्तरले यसमा संलग्न निर्णय गर्ने अधिकारीलाई अधिक स्वविवेकीय अधिकार दिने हुँदा यो उपयुक्त छैन भनेर भनिन्छ। दिशान्तरको कार्यक्रममा सहभागी हुने वा नहुने निर्णय गर्ने अधिकार बालबालिकामै रहनुबाट सही निष्कर्ष नआउन पनि सक्छ। निश्चित उमेर समूहका बालबालिकालाई समाजबाट अलग्याई बालसुधारगृहजस्ता संस्थामा राख्नु उपयुक्त हुन्छ भन्ने मान्यता पनि अन्यथा होइन। यसबाट कम्तीमा केही समय भए पनि समाजले त्यस्ता गलत कार्यमा संलग्न हुने बालबालिकाबाट मुक्ति पाउने हुन्छ। समुदायको सद्भावको बालबालिकाले नाजायज फइदा लिन सक्ने तथा यसले उनीहरूलाई पुनःगलत कार्य गर्न प्रेरित गर्न सक्ने जोखिमतिर पनि विचार गरिनुपर्दछ।

बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा २७ मा दिशान्तर गर्न सक्ने अवस्थाहरू निम्नअनुरूप तोकिएका छन्:

(१) प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि बालबालिकाको सर्वोत्तम हितको लागि दिशान्तर गर्न मनासिब देखिएमा देहायको अवस्थामा देहायका अधिकारीले कसूरजन्य कार्यको अभियोग लागेका बालबालिकालाई दिशान्तर गर्ने निर्णय गर्न सक्नेछ :-

- (क) पाँच हजार रुपियाँसम्म बिगो भएको वा दुई हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा एक महिनासम्म कैद हुन सक्नेमा अनुसन्धान अधिकारीले,
- (ख) १० हजार रुपियाँसम्म बिगो भएको वा पाँच हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा तीन वर्षसम्म कैद हुन सक्नेमा सरकारी वकीलले,
- (ग) जतिसुकै बिगो भएको वा जतिसुकै जरिवाना वा कैद हुन सक्नेमा बाल-अदालतले (२) उपदफा (१) को खण्ड (ग) मा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि तीन वर्ष वा सो भन्दा बढी कैद सजाय हुने मुद्दामा बालबालिकालाई दिशान्तर गर्न सकिने छैन।

(२) दिशान्तरको आदेशमा चित्त नबुझेमा बालबालिका वा संरक्षकले उपदफा (१) को खण्ड (क) र (ख) को हकमा बाल-अदालतमा र खण्ड (ग) को हकमा उच्च अदालतमा निवेदन दिन सक्नेछ।

यस ऐनको दफा २८ ले दिशान्तर गर्दा विचार गर्नुपर्ने कुराहरू निर्धारित गरेको छ, जसअनुसार दिशान्तर गर्दा देहायका कुरा विचार गर्नुपर्नेछ:-

- (क) बालबालिकाले कसूरजन्य कार्य गरेको स्वीकार गरेको,
- (ख) सम्बन्धित बालबालिका, निजको बाबु, आमा र बाबुआमा नभए परिवारका अन्य सदस्य वा संरक्षकको सहमति दिएको,

- (ग) पीडित पक्षको यथासम्भव पुनर्स्थापना हुने गरी निजको सहमति प्राप्त भएको,
- (घ) कसूरजन्य कार्यको प्रकृति र सो कार्य गर्दाको परिस्थिति, घटनाको गाम्भीर्यता, बालबालिकाको उमेर, परिपक्वता र बौद्धिक स्तर, पारिवारिक वातावरण तथा पीडितलाई पुगेको क्षति र निजको पुनर्स्थापनालाई आधार लिएको ।

उक्त ऐनको दफा २९ मा दिशान्तर गर्दा अवलम्बन गरिने प्रक्रिया तोकिएको पाइन्छ । जसअनुसार उपदफा (१) मा दिशान्तर गर्दा बालबालिकाको इच्छासमेतलाई विचार गरी देहायबमोजिमको एक वा एकभन्दा बढी उपयुक्त प्रक्रिया अवलम्बन गरिनेछ भन्ने उल्लेख छ :-

- (क) बालबालिकालाई पीडितसँग मेलमिलाप वा समझदारी कायम गराउने,
 - (ख) बालबालिकालाई गल्ती महसुस गर्न लगाउने,
 - (ग) बालबालिका र निजको परिवारलाई आवश्यक परामर्श दिने,
 - (घ) बालबालिकालाई कुनै सामुदायिक सेवामा पठाउने,
 - (ङ) बालबालिकाको हेरचाह र संरक्षण गर्न कुनै संस्थामा पठाउने,
 - (च) बालकल्याण अधिकारीको सुपरिवेक्षण र निर्देशनमा रहने गरी बालबालिकालाई छाड्ने,
 - (छ) बालबालिकालाई बाबु, आमा, परिवारको अन्य सदस्य वा संरक्षकको जिम्मा लगाउने र
 - (ज) बालबालिकालाई कुनै तालिम वा शैक्षिक कार्यक्रममा सहभागी गराउने ।
- (२) उपदफा (१) को खण्ड (घ), (ङ), (च), (छ) र (ज) बमोजिमको कुनै प्रक्रिया अवलम्बन गरी दिशान्तर गर्दा अवधिसमेत तोकिएको छ ।
- (३) उपदफा (१) को खण्ड (घ), (ङ) र (च) बमोजिमको प्रक्रिया अवलम्बन गरी दिशान्तर गर्दा कसूरजन्य कार्य गरे बापत बालबालिकालाई हुन सक्ने अधिकतम सजायभन्दा बढी अवधि हुने गरी दिशान्तर गरिने छैन ।
- (४) अनुसन्धान अधिकारी वा सरकारी वकीलले बालबालिकालाई दिशान्तर गर्नु अघि बालमनोविज्ञ र बालविशेषज्ञबाट बालबालिकाको शारीरिक तथा मानसिक अवस्था र समाजसेवीबाट बालबालिकाको आर्थिक, सांस्कृतिक अवस्था तथा परिवेशको अध्ययन र विश्लेषण गर्न लगाइ प्रतिवेदन लिनुपर्नेछ ।
- (५) उपदफा (१) बमोजिम अनुसन्धान अधिकारी, सरकारी वकील वा बाल-अदालतले बालबालिकालाई दिशान्तर गरेको जानकारी आफ्नो माथिल्लो निकाय र बाल-अदालतलाई दिनुपर्नेछ ।
- (६) कसूरजन्य कार्यको आरोप लागेका बालबालिकालाई दिशान्तर गरिएमा त्यस्तो विवादको अन्त्य हुनेछ र सोको औपचारिक न्यायिक प्रक्रिया समाप्त भएको मानिनेछ ।
- (७) दिशान्तर गर्ने अनुसन्धान अधिकारी, सरकारी वकील वा बाल-अदालतले दिशान्तर गरिएको बालबालिका दिशान्तर प्रक्रियामा निरन्तर रूपमा सहभागी भए नभएको कुराको अनुगमन प्रोवेशन अधिकारीमार्फत् गर्ने व्यवस्था मिलाउनुपर्नेछ ।

- (द) बालबालिकालाई दिशान्तर गर्दा पीडितलाई भएको हानि नोक्सानीबापत देहायबमोजिम गर्न सकिनेछः-
- (क) पीडितलाई क्षतिपूर्ति दिने वा वास्तविक हानि नोक्सानी भराइ दिने र
- (ख) कसूरजन्य कार्यबाट प्राप्त सम्पत्ति, मुनाफा वा सामग्री सम्बन्धित धनीलाई फिर्ता गर्न लगाउने ।
- (९) दिशान्तरसम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुनेछ ।

सुनुवाइको व्यवस्था: यस ऐनको दफा ३४ मा सुनुवाइ सम्बन्धी व्यवस्था गरिएको छ । सुनुवाइको कार्यविधि निम्नबमोजिम रहेको छ:

- (१) **बालमैत्री वातावरण:** बाल-अदालतले बालबालिकाको उमेर र निजको परिपक्वतासमेतलाई विचार गरी बालमैत्री वातावरणमा मुद्दाको सुनुवाइ गर्नुपर्नेछ ।
- (२) **स्वतन्त्र रूपमा भनाइ राख्ने:** बाल-अदालतले मुद्दाको सुनुवाइ गर्दा बालबालिकालाई सहभागी बनाउनुपर्नेछ र निजलाई आफ्नो भनाई स्वतन्त्र रूपमा व्यक्त गर्ने अवसर प्रदान गर्नुपर्नेछ ।

बालबालिकासम्बन्धी ऐन २०७५ को दफा ३५ ले बन्द इजलासको व्यवस्था गरेको छ । यसको कार्यप्रक्रिया निम्नबमोजिम हुन्छ:

- (१) **बन्द इजलास कायम:** कसूरजन्य कार्यको आरोप लागेको बालबालिका उपरको मुद्दाको सुनुवाइ तथा कारबाही बाल-अदालतले अन्यथा आदेश दिएकोमा बाहेक बन्द इजलासमा गरिनेछ ।
- (२) **अनुमति बिना प्रवेश निषेध:** उपदफा (१) बमोजिम बन्द इजलासमा मुद्दाको सुनुवाइ तथा कारबाही हुँदा सम्बन्धित बालबालिका, निजका परिवारका सदस्य वा संरक्षक, पीडित, सरकारी वकील, सम्बन्धित कानूनव्यवसायी र बाल-अदालतले अनुमति दिएका व्यक्तिमात्र प्रवेश गर्न सक्नेछन् ।
- (३) **तोकिएको कार्यविधि:** बन्द इजलासको कार्यविधि तोकिएबमोजिम हुनेछ ।

सजायको व्यवस्था: यस ऐनको दफा ३६ मा सजायसम्बन्धी व्यवस्था छ, जुन नाबालकको उमेरको आधारमा निम्नबमोजिम रहेको छ:

- (१) **१० वर्षभन्दा कम उमेर:** कसूरजन्य कार्य गर्दा बालबालिकाको उमेर दश वर्षभन्दा कम भए निज उपर कुनै प्रकारको मुद्दा चलाइने र निजलाई कुनै किसिमको सजाय हुने छैन ।
- (२) **१० देखि १४ वर्ष:** दश वर्ष वा सोभन्दा माथि र १४ वर्षभन्दा कम उमेरको बालबालिकाले जरिवाना हुने कसूरजन्य कार्य गरेको भए निजलाई सम्झाइ-बुझाइ छाडिनेछ र कैद हुने कसूरजन्य कार्य गरेको भए कसूरको प्रकृति हेरी छ महिनासम्म कैद सजाय गर्न वा कैद नगरी बढीमा एक वर्षसम्म बालसुधार गृहमा राखिनेछ ।
- (३) **१४ देखि १६ वर्ष:** १४ वर्ष वा सोभन्दा माथि र १६ वर्षभन्दा कम उमेरको बालबालिकाले कुनै कसूरजन्य कार्य गरेको भए निजलाई कानूनबमोजिम उमेर पुगेको व्यक्तिलाई हुने सजायको आधा सजाय हुनेछ ।
- (४) **१६ देखि १८ वर्ष:** १६ वर्ष वा सोभन्दा माथि र १८ वर्ष वा सोभन्दा कम उमेरको बालबालिकाले कुनै कसूरजन्य कार्य गरेको भए निजलाई कानूनबमोजिम उमेर पुगेको व्यक्तिलाई हुने सजायको दुई तिहाई सजाय हुनेछ ।

सजाय स्थगन वा स्वरूप परिवर्तन:

यस उपदफा (५) अनुसार बाल-अदालतले उपदफा (२), (३) वा (४) बमोजिम सजाय हुने ठहर भएको बालबालिकाको उमेर, लिङ्ग, परिपक्वता, कसूरजन्य कार्यको प्रकृति र त्यस्तो कार्य गर्दाको परिस्थितिसमेतलाई विचार गरी सर्त तोकी वा नतोकी निजलाई भएको सजाय स्थगन गर्न वा सजायस्वरूप देहायका कुनै उपयुक्त निर्णय गर्नेछः-

- (क) परिवारका कुनै सदस्य वा संरक्षकद्वारा असल मानवीय व्यवहारका सम्बन्धमा बालबालिकालाई सम्झाउन तथा बुझाउन लगाउने,
 - (ख) सेवा प्रदान गर्ने संस्था वा व्यक्तिबाट बालबालिकालाई अभिमुखीकरण गराउन लगाउने,
 - (ग) एकल, सामूहिक वा पारिवारिक मनोसामाजिक परामर्श सेवा उपलब्ध गराउने,
 - (घ) परिवारका कुनै सदस्य, संरक्षक, विद्यालय, सेवा प्रदान गर्ने व्यक्ति वा संस्थाको निगरानीमा निर्धारित सर्तहरू पालन गर्ने गरी निश्चित अवधिका लागि उनीहरूसँगै राख्न लगाउने,
 - (ङ) सेवाको प्रकृति र अवधि तोकी बालबालिकाको उमेर सुहाउँदो सामुदायिक सेवामा पठाउने र
 - (च) निजलाई भएको सजायभन्दा बढी अवधि नहुने गरी बालसुधारगृहमा बस्न लगाउने ।
- (६) कसैले बालबालिकालाई सिकाई, दबाव दिई, अह्राई, प्रलोभनमा पारी वा जुनसुकै तरिकाबाट कसूरजन्य कार्य गर्न लगाएको भए त्यसरी सिकाउने, दबाव दिने, अह्राउने, प्रलोभनमा पार्ने वा सो कार्य गर्न लगाउने व्यक्तिलाई निज आफैँले सो कसूर गरे सरह कानूनबमोजिम सजाय हुनेछ ।
- (७) यस दफामा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि सोह्र वर्ष उमेर पूरा नभएका बालबालिकालाई सजाय गर्दा जघन्य कसूर, गम्भीर कसूर वा पटके रूपमा कसूर गरेकोमा बाहेक कैदको सजाय गरिने छैन ।

मुद्दा किनारा गर्नुपर्ने अवधि र निरन्तर सुनुवाइ: यस ऐनको दफा ३७ ले मुद्दा किनारा गर्नुपर्ने अवधिसमेत किटान गरिदिएको छ । यो पनि बालन्यायको अधिकारभित्रै पर्दछ । प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि बाल-अदालतले मुद्दा दायर भएको मितिले सामान्यतया १२० दिनभित्र मुद्दाको किनारा गर्नुपर्नेछ र यस्ता मुद्दाको कारबाही र किनारा गर्दा निरन्तर सुनुवाइको आधारमा गर्नुपर्नेछ ।

सुधार अवधि घटाउने वा छुट दिने: ऐनको दफा ३८ मा सुधार अवधि घटाउन वा छुट दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । दफा ३८ को उपदफा (१) मा बाल-अदालतको निर्णयबमोजिम बालसुधारगृह, कुनै संस्था वा व्यक्तिको संरक्षण वा निगरानीमा बसेका बालबालिकाको व्यवहारमा सन्तोषजनक सुधार आएमा बालकल्याण अधिकारीले त्यस्तो बालबालिकाको सुधार अवधि घटाउन वा छुट दिन बाल-अदालतसमक्ष सिफारिस गर्न सक्नेछ ।

त्यस्तै उपदफा (२) मा उक्त उपदफा (१) बमोजिम प्राप्त भएको सिफारिस जाँचबुझ गर्दा सुधार अवधि घटाउन वा छुट दिन मनासिब देखिएमा बाल-अदालतले बालबालिकाको बाँकी सुधार अवधि घटाउन वा छुट दिन सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ ।

पुनर्स्थापकीय न्यायः

यस ऐनको दफा ३९ मा महत्त्वपूर्ण नयाँ व्यवस्था राखिएको छ त्यो हो पुनर्स्थापकीय न्यायसम्बन्धी व्यवस्था । उपदफा (१) ले बालन्याय-सम्पादन गर्दा पुनर्स्थापकीय न्यायको मान्यता अनुकूल हुने गरी गर्नुपर्नेछ भनेको छ भने उपदफा (२) अनुसार पुनर्स्थापकीय न्यायसम्बन्धी अन्य व्यवस्था तोकिएबमोजिम हुने गरी कार्यविधि निर्माण गर्न सकिने फराकिलो दायरा दिइएको छ ।

अयोग्य नमानिने:

बालबालिका कानुनको द्वन्दमा परेपछि उनीहरूको भविष्यमा कुनै अपराधबोध नहोस् र निजको समाजिक प्रतिष्ठामा कुनै पनि दाग नलागोस् भनेर विशेष व्यवस्था दफा ४० ले गरेको छ । जसअनुसार प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कुनै कसूरजन्य कार्य गरेको कारणबाट कुनै पद वा सुविधा प्राप्त गर्न कुनै व्यक्ति कानुनबमोजिम अयोग्य हुने रहेछ भने बालबालिका हुँदाको अवस्थामा निजले गरेको कसूरजन्य कार्यको आधारमा निज सो पद वा सुविधा प्राप्त गर्न अयोग्य मानिने छैन भन्ने कानुनी व्यवस्था गरिएको पाइन्छ ।

थप सजाय नहुने:

त्यस्तै दफा ४१ मा सजाय गणना नगरिने छुट दिइएको छ । उपदफा (१) ले प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि सजाय गर्ने प्रयोजनको लागि यो ऐन वा प्रचलित कानुनबमोजिम पटकै कायम गर्दा नाबालिग अवस्थामा गरेको कसूरजन्य कार्यको गणना गरिने छैन भनेको छ । उपदफा (२) मा प्रचलित कानुनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि कुनै बालबालिकाले पटक-पटक कसूरजन्य कार्य गरे पनि पटकैको आधारमा निजलाई थप सजाय गरिने छैन ।

समस्या र समाधानका भावी कार्यदिशा

- १) छुट्टै बालअदालतको गठन नहुनु ।
- २) बालन्याय-सम्पादनमा भौतिक पूर्वाधारको अभाव रहनु ।
- ३) आमा, बाबु, संरक्षक नभएका बालबालिकाको हकमा बाबालबालिका जिम्मा लिने सवालमा समस्या रहनु ।
- ४) जबरजस्ती करणी मुद्दामा जरिवानाबापतको रकम पीडितलाई क्षतिपूर्तिबापत दिनुपर्ने कानुनी व्यवस्था भएकोमा सो स्थगन गर्न नमिल्नु ।
- ५) दिशान्तर गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था व्यवहारमा प्रयोग नहुनु ।
- ६) अपराध पीडित संरक्षण ऐन, २०७५ को दफा ४१ मा भएको क्षतिपूर्ति शुल्क नाबालकबाट भराउन नमिल्ने गरी कानुनमा सुधार नहुनु ।
- ७) १८ वर्ष नाघेको बालबालिकालाई बालसुधारगृहको सट्टा अलग्गै सुधारगृहमा राख्नुपर्ने:
 - बालसुधारगृहमा १८ वर्षमुनिका बालबालिकालाई राख्ने ।
 - बालसुधारगृहमा राख्ने सम्बन्धमा बालसुधारगृहको भौतिक पूर्वाधार र क्षमता बढाउनुपर्ने ।

- ८) क्षतिपूर्तिको रकम कार्यान्वयनमा समस्या हुनु ।
- क) न्यायकर्मीहरूमा अभिभावकबाट दाखिला गर्न लगाउने वा राज्यकोष र पीडित राहत कोषबाट भराउनेमा अभै दुविधा रहनु ।
- ९) उमेर यकीन गर्ने सम्बन्धमा उमेर जाँचलाई मुख्य आधार लिन सकिनेमा उमेर अनुमान प्रतिवेदन (Age Estimation Report) लाई आधार लिने कुरामा एकरूपता नहुनु ।
- १०) बालबालिकाको मुद्दा दैनिक पेसी-सूचीमा प्राथमिकता कममा नपर्नु ।
- सप्टवेयरमा सुधार गरी बालबालिकाको मुद्दा प्राथमिकतामा राख्नुपर्नेमा सो नहुनु ।
- ११) बालबालिकाविरुद्धको विवादमा बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ६६ अन्तर्गतको मुद्दा बालइजलासले हेर्ने सम्बन्धमा एकरूपता नहुनु ।
- १२) दिशान्तर तथा सजाय स्थगन सम्बन्धमा स्पष्ट निर्देशिका नहुनु ।
- १३) बालसुधारगृहमा राख्दा व्यावसायिक सीप सिकाउन प्रोत्साहित नगरिनु ।
- १४) बालन्याय-सम्पादनमा बाल मनोविज्ञ र समाजसेवीको प्रतिवेदन अनुसन्धानदेखि नै संलग्न नहुनु ।
- १५) बालबालिकालाई सोधपुछ गर्दा अभिभावकको रोहवरमा नगरिनु ।
- १६) निगरानी कक्षमा राख्दा अभिभावकसाथमा बस्न चाहेमा राख्न सकिने व्यवस्था कार्यान्वयन नहुनु ।
- १७) १२० दिनभित्र फैसला गर्नुपर्ने कानुनी व्यवस्था निरन्तर सुनुवाइ नहुनु र विशेषज्ञको प्रतिवेदन समयमा नआएको कारण कार्यान्वयनमा समस्या देखिनु ।
- १८) पक्राउ पूर्जा जारी गर्ने अनुमतिको सट्टा निगरानी कक्षमा राख्ने अनुमति माग गर्ने प्रावधान नहुनु ।
- १९) सामान्य बालबिज्याइँमा पनि बालबालिकालाई अभिभावकको जिम्मा लगाइ अनुसन्धान गर्न सकिने व्यवस्था व्यवहारमा प्रयोग नहुनु ।
- २०) कानुनको विवादमा परेका विदेशी बालबालिका र नेपाली बालबालिकालाई अभिभावक जिम्मा लगाउँदा समान व्यवहार गर्न कठिनाइ हुनु ।

सुझावहरू

१. बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को दफा ३६९५० मा गरिएको कैदसजाय स्थगनसम्बन्धी व्यवस्था गैरहिरासतीय उपायको एक उत्तम विकल्प हो । यस व्यवस्थाको व्यवहारिक प्रयोगमा देखिएका कानुनी, आचरणगत र व्यावहारिक समस्या तथा चुनौतीलाई समेत सम्बोधन गर्न यथाशक्य चाँडो निम्नानुसारको कानुनी तथा संस्थागत संरचनाको निर्माण गर्नुपर्ने देखिन्छ:
- (क) ऐनको दफा ३० को उपदफा (१) मा नेपाल सरकारले न्यायपरिषद्को सिफारिसमा आवश्यक सङ्ख्यामा बाल-अदालतको गठन गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको र सर्वोच्च अदालतले समेत यथाशीघ्र बाल-अदालतको गठन गर्न आदेश दिएको देखिँदा बाल-अदालतको गठन यथाशीघ्र गर्नुपर्ने ।

- (ख) ऐनको दफा ७९ मा प्रोवेशन अधिकारीको नियुक्ति गर्ने व्यवस्था रहेको भए पनि हालसम्म प्रोवेशन अधिकारीको नियुक्ति हुन नसकी जिल्ला अदालतमा कार्यरत तहसिलदारलाई प्रोवेशन अधिकारी तोकिएको छ । निजहरूको सो भूमिका प्रभावकारी रूपमा निर्वाह गर्न कठिनाइ रहेको देखिँदा यथाशीघ्र प्रोवेशन अधिकारीको नियुक्ति गर्नुपर्ने ।
- (ग) बालन्याय-सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६ को नियम २६ बमोजिम अनुसूची ८ मा तोकिएको बाल-अदालतले गर्ने फैसलाको ढाँचाको १८ नम्बरपछि सजाय स्थगन भएको वा सजायस्वरूप अन्य कुनै निर्णय भएकोमा सो सजाय अवधिमा तोकिएको सर्त पालन गरे-नगरेको अनुगमन गर्ने प्रक्रिया र जिम्मेवारी के-कस्को हुने हो सो कुरासमेत उल्लेख गर्ने भनी सो नियमावलीमा संशोधन गरी थप गर्नुपर्ने ।
- (घ) बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ को मर्म र भावनाअनुरूप हुने गरी दफा ३६(५) बमोजिम सजाय स्थगन गरिएको र सजायस्वरूप अन्य निर्णय गरिएकोमा बालबालिकाले सो सर्त र निर्णयको पालना गरे-नगरेको तथा बालबालिकाको स्थिति र अवस्थाको बारेमा अनुगमन गर्ने कार्यको जिम्मेवारी प्रोवेशन अधिकारीलाई दिइनुपर्दछ । यसका लागि बालन्याय-सम्पादन (कार्यविधि) नियमावली, २०७६ को नियम ४३ मा रहेको प्रोवेशन अधिकारीको बालन्यायसँग सम्बन्धित काम, कर्तव्य अधिकारलाई व्याख्या गरी अलगगै निर्देशिका जारी गरी व्यवस्थित गर्नुपर्ने ।
- (ङ) ऐनको दफा ३६(५) को उपदफा (क), (ख), (ग), (घ) र (ङ) मा उल्लेख गरिएको सजाय स्वरूपका अन्य निर्णयको कार्यान्वयनको लागि आवश्यक पर्ने क्षेत्रगत निर्देशिका बनाइ लागू गर्नुपर्दछ । यसको साथै तत्तत् निकाय वा संस्थालाई समेत तोकिएबमोजिमको सेवा उपलब्ध गराउन सक्षम हुने गरी नेपाल सरकारले आवश्यक समन्वय र स्रोतसाधन उपलब्ध गराउनुपर्दछ । यस सम्बन्धमा रहेको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई समेत मध्यनजर गरी अन्य सजायका स्वरूपको क्षेत्र बढाउनुपर्ने ।
- (च) सर्त तोकी वा नतोकी वा सजायस्वरूप दफा ३६(५) (क) देखि (ङ) मा उल्लिखित प्रावधानबमोजिम गर्ने गरी सजायस्वरूप गैरहिरासतीय उपाय अवलम्बन गरिएका बालबालिकालाई तोकिएको कैद सजायको अवधि भुक्तान नहुँदासम्मको लागि जिल्ला बालन्याय समितिको सचिवालयले समेत अनुगमन गर्ने स्पष्ट अख्तियारी प्रदान गर्नुपर्ने ।
- (छ) सजाय स्थगन भएका बालबालिकाको समुदायसँगको सम्बन्ध सुदृढ गर्न र उनीहरूको सामाजिक पुनः सम्मिलनलाई सहज बनाउन मनोवैज्ञानिक, सामाजिक र भौतिक सहायता उपलब्ध गराउन सचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ । निजहरूको लागि मनोसामाजिक परामर्शसमेत उपलब्ध गराउन स्थानीय सरकारलगायत अन्य सरोकारवालाहरूसँग मिलेर कार्य गर्नुपर्ने ।
- (ज) गैरहिरासतीय उपाय समेतको अवलम्बन गरी फैसला भएका मुद्दामा संलग्न रहेका बालबालिकाको गोपनीयतासम्बन्धी अधिकारको रक्षा गर्दै छुट्टै अभिलेख राख्नुपर्ने ।

२. बालन्यायसम्बन्धी विषयमा अभिमुखीकरण तालिम तथा अन्तर्क्रिया कार्यक्रम सञ्चालन गरी दक्षता अभिवृद्धि गर्ने :
 - (क) बालन्याय, बालबालिकाको हकमा गौरहिरासतीय उपाय र यसको प्रयोगको विषयलाई समेटी न्याय-सम्पादनमा संलग्न हुने न्यायाधीशहरूलाई अभिमुखीकरण तथा अन्तर्क्रिया कार्यक्रम र कार्यशाला सञ्चालन गर्ने ।
 - (ख) जिल्ला अदालतमा कार्यरत प्रोवेशन अधिकारी तहसिलदारलाई तोकिएको हुँदा निजहरूको बालन्याय-सम्पादन प्रक्रियामा रहने भूमिका, काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी स्पष्ट गरी अभिमुखीकरण गर्ने ।
 - (ग) न्यायिक प्रक्रियामा संलग्न हुने इजलास अधिकृत तथा सम्बन्धित मुद्दा शाखाका कर्मचारीलाई समेत संलग्न गराइ बालन्यायको नवीनतम अवधारणा र मान्यता, नेपाल कानून, अभ्यास र कार्य-सम्पादनमा निजहरूको भूमिका र दायित्वसमेतका विषयमा प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
 - (घ) बालन्याय प्रशासनमा संलग्न हुने समाजसेवीहरू र बालमनोविज्ञहरूलाई निश्चित समयको अन्तरालमा छलफल, समीक्षा र पुनर्ताजगी तालिम दिने प्रबन्ध गर्ने ।
 - (ङ) तालिम प्रदायक संस्थाहरूले पनि बालन्यायसम्बन्धी विषयमा केन्द्रित पाठ्यक्रम बनाइ प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन र न्याय तथा कानूनको विषयमा सञ्चालन गरिने अन्य तालिम कार्यक्रममा पनि यो विषय समावेश गर्ने ।
३. गौरहिरासतीय उपाय अवलम्बन गर्ने गरी फैसला भएका बालबालिकाको गोपनीयता कायम हुने गरी प्रत्येक जिल्ला अदालतले छुट्टै अभिलेख बनाइ केन्द्रीय अभिलेख प्रणालीमा आबद्ध हुने प्रणाली विकास गर्ने ।
४. न्यायाधीशहरूले अग्रसरता लिने: सजाय स्थगन गर्ने गरी फैसला गर्दा नै सो स्थगन गरिएको सजायको बारेमा अनुगमन गर्ने तरिका र अनुगमन गर्ने अधिकारी स्पष्ट रूपमा उल्लेख हुन सकेमा र बालबालिकालाई अभिभावक वा संरक्षकको जिम्मा लगाउँदा नै निजहरूलाई जिम्मेवार बनाउने विषय उल्लेख हुन सकेमा अनुगमन प्रक्रियालाई व्यवस्थित गर्न सघाउ पुग्ने देखिँदा संलग्न हुने न्यायाधीशहरूले थप सक्रियता र अग्रसरता लिनुपर्ने ।
५. अनुगमन गर्ने प्रणालीको विकास गर्ने: गौरहिरासतीय उपाय अवलम्बन गर्ने गरी फैसला भएका मुद्दाहरूमा संलग्न रहेका बालबालिकाको सजाय स्थगनमा उल्लेखित सर्तको पालना भए-नभएको तथा निज बालबालिकाको अवस्था, अन्य व्यवहार, पढाइ-लेखाइको स्थिति, घर परिवार र समाजमा निजको सम्बन्धसमेतका विषयमा आवधिक रूपमा प्रोवेशन अधिकारीले निजको अभिभावकसँग समेत बुझी अनुगमन प्रतिवेदन लिने-दिने प्रबन्ध मिलाउने ।
६. समाजसेवी र बालमनोविज्ञको भूमिकालाई स्पष्ट र प्रभावकारी बनाउने: बालन्यायको न्यायिक प्रक्रियामा समाजसेवी र बालमनोविज्ञको काम, कर्तव्य, जिम्मेवारी र भूमिका स्पष्ट गरी निजहरूको कार्य-विवरण

- तयार गर्ने र बालबालिकालाई सजाय स्थगन गरिएको अवधिसम्म आवधिक रूपमा अनुगमन गरी तोकिएको ढांचामा प्रतिवेदन दिने प्रबन्ध मिलाउने ।
७. अभिभावक वा संरक्षकलाई जिम्मेवार बनाउने: बाबु आमा, अभिभावक वा संरक्षकलाई निजहरूको जिम्मा लगाइएकोमा निजहरूले कैद सजाय स्थगन गरिएको समयावधिसम्म आवधिक रूपमा बालबालिकाको स्थिति र अवस्थाको बारेमा तोकिएबमोजिमको जानकारी दिनुपर्ने व्यवस्था गर्ने । यसको साथै निजहरूको सम्पर्क नं. र बसोबास गरी आएको ठेगाना परिवर्तन भएमा अनिवार्य रूपमा जानकारी दिनुपर्ने गरी अभिभावक वा संरक्षकलाई जिम्मेवार बनाउने । यस कार्यको लागि स्थानीय तहको समेत सहयोग लिने संस्थागत प्रबन्ध गर्ने ।
८. समुदायसँगको सम्बन्ध सुदृढ गर्ने: कानुनको विवादमा परी सजाय स्थगन भएका बालबालिकालाई आवश्यकताअनुसार समुदायसँगको सम्बन्ध सुदृढ गर्न र उनीहरूको सामाजिक पुनः सम्मिलनलाई सहज बनाउन मनोवैज्ञानिक, सामाजिक परामर्श तथा भौतिक सहायता उपलब्ध गराउन स्थानीय सरकारसँग मिलेर कार्य गर्न आवश्यक प्रबन्ध गर्ने ।
९. कानुनी सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने: कानुनको विवादमा परेका बालबालिकाप्रति समाजले हेर्ने दृष्टिकोणलाई सकारात्मक बनाउन आवश्यक कानुनी सचेतना कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।

निष्कर्ष

बालबालिकाको सर्वोत्तम हित नै बालन्यायको महत्त्वपूर्ण आधार स्तम्भ हो । कुनै पनि कसूरमा संलग्न बालबालिकालाई मुद्दाको कारबाही र सजाय निर्धारण गर्दा बालमैत्री वातावरणमा गरिनुपर्दछ । बालन्याय दण्डमा आधारित नभई सुधारमार्फत भविष्यको सुयोग्य नागरिक तयार गरिने लक्ष्यका साथ सम्पादन गर्न विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेज, सविधान र कानुनले निर्देश गरेका छन् । ती लिखत वा दस्तावेजले तय गरेका बालअनुकूलको न्याय, मूल्य, मान्यता र सिद्धान्तहरूलाई अनुसन्धान अधिकारी, अभियोजनकर्ता र न्यायाधीशहरूले बुद्धिमत्तापूर्ण रूपमा अवलम्बन गर्न सकेमा बाटो बिराएका र गल्ती गरेर परिस्थितिको परिबन्धमा परेका बालबालिकालाई सही न्याय प्रदान गरी राष्ट्रको सुयोग्य नागरिक बनाउन सकिने विश्वास लिन सकिन्छ ।

सनातन दर्शनमा अपराध अनुसन्धान

मोहन बन्जाडे

सार-सङ्क्षेप

सनातन दर्शनका यी मान्यता न्याय र मानव अधिकारका दृष्टिले आज पनि मूलतः मनासिब छन् । नेपालीहरूलाई आफ्नो माटो वा हिमवत खण्डको सेरोफेरोमा विकसित यी मान्यता र सिद्धान्तले तिनका पूर्खा असभ्य थिए भन्ने पुष्टि गर्दैन । बरु उनीहरू न्याय र मानव अधिकारका लागि दृढ सङ्कल्पित थिए भन्ने नै देखाउँछ । विडम्बना नयाँ पुस्तालाई हाम्रा शास्त्रका यी मूल्य र मान्यताबाट अलगथलग गरी सबै मूल्यमान्यता आयातित हुन् भन्ने भ्रममा पारिँदैछ । हाम्रो न्याय पद्धतिलाई कहिले कमन ल त कहिले कन्टिनेन्टल ल को अवैध सन्तान बनाउने प्रयास गरिँदैछ । यो आफ्नो जरोकिलो समाप्त गरी अरूको छातामुनि ओत लाग्ने मानसिकता हो । यसको लागि हाम्रो शिक्षा प्रणाली पनि जिम्मेवार छ । यिनै सेरोफेरोलाई यस लेखमा समेट्न खोजिएको छ ।

प्रमुख शब्दावली: अपराध अनुसन्धान, सनातन दर्शन, कानून, कार्यविधि, मनुस्मृति, याज्ञवल्क्यस्मृति, नारदस्मृति, शुक्रनीति

विषय प्रवेश :

सनातन दर्शनमा विभिन्न शास्त्र छन् । ती शास्त्रमा न्याय र कानूनसम्बन्धी विभिन्न विषयहरू पनि छन् । यी कतिपय शास्त्रमा देवानी र फौजदारी तथा सारवान र कार्यविधिसम्बन्धी व्यवस्थाबारे चर्चा छ । कार्यविधिअन्तर्गत न्यायिकमात्र होइन, अपराध अनुसन्धानसम्बन्धी कार्यविधिको पनि उल्लेख छ । यी शास्त्र राज्य वा सरकारले बनाएर जारी नगरेको हुनाले स्वयम्मा कानून भने थिएनन् । राज्यसँग तीमध्ये एक वा अधिक शास्त्रमा उल्लिखित कुरा चयन गरी लागु गर्ने वा छोड्ने विकल्प थियो । सरकारले कुनै खास शास्त्रबाट मूल रूपमा प्रभावित भई कानून बनाउन भने सक्दथ्यो । अतः शास्त्र आफैँमा कानून नभई कानूनका आधार र स्रोत थिए भन्न सकिन्छ ।

स्मृतिहरूका सुरुवाती श्लोकहरू हेर्दा भने यी स्मृति कसरी तयार भएका थिए भन्ने छनक पाइन्छ । तिनको प्रवृत्ति हेर्दा स्मृति तयार गर्दा स्थानीय महात्मा र महर्षिहरू उपस्थितबाट उनीहरूको आग्रहमा तय पारिएका हुन् । यी स्मृतिहरूमा पहिले समाजमा केकस्ता व्यवहार र प्रचलन चलिआएका थिए, त्यसको उल्लेख मूल रूपमा हुने गरेको देखिन्छ । यी व्यवस्था के हुनुपर्छ भन्नेमात्र नभई के-के हुँदै आएको छ भन्ने पूर्वव्यवस्थासँग पनि सम्बन्धित देखिन्छन् । त्यसैले यी लादिएका भन्दा समाजबाट नै भिकेर समाजलाई सुम्पिएका व्यवस्था हुन् भन्ने देखिन्छ ।

यस आलेखमा केही स्मृतिमा रहेका अपराध अनुसन्धानसँग सम्बन्धित मुख्य प्रसङ्गमात्र उद्धृत गरी चर्चा गरिएको छ। यसको आशय पूर्वीय दर्शन यस विधामा कति उन्नत थियो भन्नेबारे सारांशमा उल्लेख गर्नु हो। यसबाट न्याय र कानूनका अनुसन्धानकर्ता, कानूनका तर्जुमाकार, अध्यापक र छात्रछात्रा, न्यायकर्मी अपराध अनुसन्धानकर्ता र यसप्रति रुची रहेका व्यक्तिहरूको ध्यान यसतर्फ खिच्नु हो। कानून सम्बन्धमा परमुखापेक्षी बनी वैचारिक विचरण गर्नेहरूलाई यसतर्फ आकृष्ट गर्नु पनि हो।

मनुस्मृति

चोरहरू प्रकट र अप्रकट (प्रकाशमा आएका र नआएका) दुई किसिमका हुन्छन्। तिनले अर्काको धनमाल हरण गर्छन्। व्यापारिक चोरहरूले वस्तुको किनबेच गर्दा मूल्य र तौलमा ठगछन्। घूस लिने, डरत्रास देखाएर धनमाल लिने, ठगी गर्ने, जुवा खेल्ने र अर्काको भलो चिताएभैं गरी धन बटुल्ने एकाथरि चोर हुन्छन्। यस्तै साधुको वेशमा हिँडेर, हस्तरेखा हेर्ने वा भविष्य बताउने बहाना गरेर, चिकित्सकजस्तो बनेर, चित्रकारिता वा वेश्यावृत्तिको बहानामा अर्काको धन सम्पत्ति लिने अर्काथरि चोर हुन्। यसको साथै छलकपट गरेर, नीच व्यवहार गरेर वा असल मानिसको रूपमा प्रस्तुत भएर खराब काम गर्ने पनि चोर हुन्। यस्ता प्रकारका चोरहरूलाई गुप्तचर प्रयोग गरी पत्ता लगाउनुपर्छ। यस्ता चोर पत्ता लगाउन निपूर्ण, सुन्दर र असल चरित्रका गुप्तचर ठाउँठाउँमा खटाउनुपर्छ साथै ती चोरहरूले कहाँ-कहाँ र के-कस्तो व्यवहार गरिरहेका छन् भन्नेबारे समाजलाई बताइरहनुपर्छ। यसरी गुप्तचर खटाउँदा अपराधीहरू बस्ने, लुक्ने आवतजावत गर्ने स्थानहरू पहिचान गरी ती ठाउँमा पठाउनुपर्छ। सभा गर्ने ठाउँ, चौतारा, मिठाइ पसल, वेश्यालय, मदिरा पसल, अनाजका दुकान, चौबाटो, पुराना बगैँचा, जङ्गल र निर्जन स्थानजस्ता ठाउँ त्यस्ता ठाउँ हुन सक्छन्।^१

अपराधी पत्ता लगाउन ती मुख्य अपराधीका सहयोगीहरू, अनुयायीहरू, अपराधको जानकारी भएका व्यक्तिहरू र पहिले नै चोर ठहरिएका व्यक्तिहरूको मदत लिनुपर्छ। गुप्तचरहरूले यस्ता व्यक्तिहरूलाई खाने लाउने, ज्ञान उपदेश दिने, ठूला मानिसहरूसँग सम्पर्क गराइदिने वा वीरतापूर्ण काम देखाइदिने जस्ता लोभ, लालच वा अन्य बहाना बनाइ पक्रनुपर्छ। यस्तै गुप्तचर आएको थाहा पाएर हातमा नआएका (सावधान भएका) अपराधीलाई उनीहरूका गतिविधि पत्ता लगाइ, तिनका बन्धुबान्धव, दाजुभाइ, मित्र वा आफन्तबाट पक्राउनुपर्छ। अपराधी पक्राउ गर्दा पक्का प्रमाण छ-छैन हेर्नुपर्छ। अपराध अनुसन्धान गर्दा अपराध गरी सकेपछिको अपराधीलाई आश्रय दिने र अपराधका साधन उपलब्ध गराउने व्यक्तिलाई पनि नजरमा राख्नुपर्छ।^२

विश्लेषण:

- क. मनुस्मृतिमा चोरीको परिभाषा अहिले गरिने चोरीको परिभाषाभन्दा बिस्तृत र व्यापक,
- ख. चोरी भैसकेपछि पक्रने भन्दा अपराध हुन नदिने तर्फ बढी ध्यान दिनुपर्ने,
- ग. शङ्कास्पद व्यक्तिले अपराध गर्न अपनाउने अपराध गर्ने तरिका (modus operendi) लाई ध्यानमा राख्नुपर्ने,
- घ. अपराध नियन्त्रण गर्न गुप्तचर व्यवस्था प्रभावकारी हुनुपर्ने र गुप्तचर स्वयम् इमान्दार र क्षमतवान हुनुपर्ने,
- ङ. आरोप लागेको व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न समाजको सक्रिय सहयोग हुनुपर्ने,

१ मनुस्मृति: ९/२५७-२६७

२ मनुस्मृति: ९/२६८-२७१

- च. पुराना अपराधी र निकट व्यक्तिको सहयोग लिएर पनि अभियुक्त पक्राउ गर्न सकिने,
 छ. अपराध गरेको सम्बन्धमा पर्याप्त प्रमाण नभई पक्राउ गर्न नहुने,
 ज. आशय थुन र सुन नभई प्रमाण पुऱ्याउ र पक्राउ गर भन्ने मान्यतामा आधारित,
 भ. अपराधीलाई पक्रन बल प्रयोग गर्ने कुरा उल्लेख नभएको, त्यसको सट्टा समाज, नातेदार र अरू अपराधीको सहयोग लिने कुरा उल्लेख भएको र
 ञ. अनुसन्धान गर्दा सट्टा, लोभलालच देखाउने कुरालाई भने मान्यता प्रदान गरेको देखिने, अर्थात् अपराध अनुसन्धान गर्दा बल प्रयोग नगरी फकाउने र बहाना बनाउने उपाय गर्न सकिने ।
 अतः यी व्यवस्था हेर्दा मनुस्मृति अपराध अनुसन्धानका सन्दर्भमा मानव अधिकारमैत्री रहेको मान्न सकिन्छ

याज्ञवल्क्यस्मृतिः

व्यक्तिका सामुन्ने खुल्लमखुल्ला धनमाल लुट्नु “साहस” र धनीको आँखा बचाइ उसको धनमाल लुकिछिपी लिनु तथा लुकाउनु स्तेय (चोरी) हुन्छ । स्थानपाल (अनुसन्धान अधिकारी) ले स्थानीय मानिसहरूले चोर हो भनी “किटान गरेका” व्यक्तिलाई सन्देहका आधारमा पक्राउ गर्नुपर्छ । साथै उसको कब्जाबाट चोरी भएको धनमाल फेला परेमा, उसमा चोरीका चिन्ह/लक्षण पाइएमा, उसको आचरण चोरसँग मिलेमा वा सही विवरण (ठेगाना आदि) नदिएमा उसलाई रोकेर राख्नुपर्छ ।^३

निम्न लक्षण भएका व्यक्तिलाई चोरको आशङ्कामा पक्राउ गर्न सकिन्छः

- (क) आफ्नो नाम, ठेगाना, वर्ण, गोत्र आदि लुकाउने,
 (ख) जुवा, वेश्यागमन र मदिरा आदि व्यसनमा लिप्त रहने,
 (ग) ठेगाना वा बसोबास गरेको ठाउँबारे सोध्दा हडबडाउने, अनुहार छिपाउने, गला सुक्ने, बोली रोकिने वा भाग्ने चेष्टा गर्ने,
 (घ) अर्काको धन, घर र अन्य सम्पतिको जानकारी लिन रुचि देखाएको पाइने,
 (ङ) आफ्नो भेषभूषा, बसोबास बदलिरहने अर्थात् आफूलाई लुकाइ-छिपाइ राख्ने,
 (च) आफ्नो आम्दानीभन्दा बढी खर्च गर्ने र
 (छ) हराएका वा चोरी भएका मालवस्तुहरूको कारोबार गर्ने ।

चोरीको सन्देहमा पक्राउ परेको व्यक्तिलाई उसको निर्दोषिता सिद्ध गर्ने मौका प्रदान गर्नुपर्छ । उसलाई यस्तो मौका प्रदान नगरी अपराधी मान्न हुँदैन । उसले आफूलाई निर्दोष सावित गर्न नसकेमात्र दण्ड प्रक्रिया अगाडि बढाउनुपर्छ ।

चोरी भएको धनमाल त्यसको स्वामीलाई फिर्ता गराउन, चोरलाई सुधार्न र उसबाट भविष्यमा पुनः त्यस्तो कार्य नहोस् र अपराध गर्नुपूर्व दशपटक सोचोस् भन्ने नै चोरी अपराधको अनुसन्धान र दण्डको उद्देश्य हुन्छ । गाउँमा कसैको हत्या वा कुनै चोरीको घटना भएमा आशङ्कित व्यक्तिलाई गाउँबाट भाग्न उम्कन नदिने कर्तव्य ग्रामपाल (पद विशेष) को हो । यसै गरी कुनै स्थान विशेषमा कुनै अपराध हुनु, त्यस स्थानको सुरक्षा आदिको कर्तव्य भएका व्यक्तिको सिथिलता र प्रशासनिक कमजोरी हो । यस्तै गाउँघरमा चोरी हुनमा सो गाउँघरका

३ याज्ञवल्क्यस्मृति, स्तेय प्रकरण २/२२६

मानिसको पनि कमजोरी हुन्छ।^४ कुनै व्यक्तिको हत्या भएको अपराधमा हत्या गर्ने व्यक्ति पत्ता लगाउन नसकिएमा मृतकका नातेदारलाई (छोरा, नाति, बान्धव आदि) बुझ्नुपर्छ। त्यसमा मृतकसँग को कसको कस्तो सम्बन्ध थियो भन्ने बारेमा जानकारी लिनुपर्छ। यसका अतिरिक्त गुप्तरूपमा देहव्यापार गर्ने महिलाहरूबाट पनि घटनाबारे सूचना प्राप्त गर्न सकिन्छ। यसैगरी मृतक मृत्युपूर्व कसको साथमा घटनास्थलतिर गएको थियो ? उसका कमजोरीहरू (धन, सम्भोग आदि) के के थिए ? उसको कुन व्यक्तिसँग कस्तो व्यवहार थियो ? उसलाई अन्तिमतिर कसले देखेको थियो ? आदि जस्ता प्रश्नहरू घटनास्थलको आसपासका मानिसहरूसँग सोधपुछ गरी अपराध अनुसन्धान गर्न सकिन्छ। यसरी घटनाबारे सोधपुछ गर्दा उनीहरूले दिएको जानकारी गोप्य रहने कुराको पक्का विश्वास पनि दिलाउनुपर्छ।^५

विश्लेषण

- क. अपराधको स्पष्ट परिभाषा हुनुपर्ने,
- ख. अपराध अनुसन्धान गर्न छुट्टै अधिकारी नियुक्त हुने,
- ग. सन्देहका आधारमा शङ्कास्पद व्यक्तिलाई पक्राउ गर्न सकिने भए पनि त्यो सन्देह स्थानीय व्यक्तिहरूले किटान गरेको हुनुपर्ने र उसमा कसूरदारका खास आचरण वा शङ्केत/लक्षण देखिएको हुनुपर्ने तथा आशङ्का शून्यमा र निराधार हुन नसक्ने,
- घ. आशङ्का वा संदेहका आधारमा पक्राउ परेको भए पनि निजलाई आफ्नो निर्दोषितासिद्ध गर्ने मौका प्रदान गर्नुपर्ने,
- ङ. अपराध अनुसन्धानका खास उद्देश्य हुने र ती उद्देश्य पूर्तिमा अनुसन्धान केन्द्रित हुनुपर्ने,
- च. अपराध हुन नदिन स्थानीय स्तरका सुरक्षालगायतका निकाय र पदाधिकारीको पनि कर्तव्य हुने र
- छ. अपराध हुन नदिन आमनागरिकले पनि सतर्कता अपनाउनुपर्ने।

नारदस्मृति:

गाई, भूमि, सुन र महिलाविरुद्धका अपराध तथा चोरी (डाँका), गाली बेइज्जति, अत्यावश्यक कार्य, गम्भीर अपराध र चरित्र हत्या गर्ने जस्ता अपराधमा आरोपित व्यक्तिले पक्राउ परेपछि तत्काल जवाफ दिनुपर्छ। सो बाहेकका अपराधमा मुद्दाको प्रकृति एवम् मानिसको स्मरण क्षमता हेरी सत्यतथ्य सुनिश्चित गर्न थप समय प्रदान गर्न सकिन्छ।^६

नारदस्मृतिमा चार प्रकारका गिरफ्तारीको चर्चा छ ती हुन:- स्थानीय गिरफ्तारी, अस्थायी गिरफ्तारी, यात्रा निषेध र कार्य निषेध (१/४८) स्थानीय गिरफ्तारी भनेको तिमी फलानो ठाउँ वा स्थानमा नै रहनु अन्यथा तिमीलाई पक्राउ गरिनेछ भनी स्थानहद गर्नु हो। अस्थायी गिरफ्तारी भनेको तिमी फलानो घर फलानो समयसम्म छोड्न पाउदैनौ, अमुक घरमा नै बस् भनी गृहबन्दी गर्नु हो। यात्रा निषेध भनेको तिमी आफूले चाहिबमोजिम यात्रा गर्न पाउदैनौ वा फलाना ठाउँमा जान पाउदैनौ भनेको हो। कर्म निषेध भनेको तिमीले यो यो काम गर्न पाउदैनौ भनी खास काम गर्न रोक लगाउनु हो। यस्ता निषेध वा रोकको पालना सम्बद्ध व्यक्तिले अनिवार्यतः गर्नुपर्छ। खास समय र अवस्थामा भने आरोपित व्यक्तिले गिरफ्तारीका नियम उल्लङ्घन गर्ने

४ याज्ञवल्क्यस्मृति स्तेय प्रकरण २/२७०-२७२

५ याज्ञवल्क्यस्मृति स्तेय प्रकरण २/२८०,२८१

६ नारदस्मृति १/४४,४५

छुट पाउछ । नदी तरी रहेका बेला, कुनै भयङ्कर वा डरलाग्दो जङ्गलमा यात्रा गरिरहेको समय, कुनै डरलाग्दो ठाउँमा रहेको बेला, ठूलो प्राकृतिक प्रकोपको अवस्था र यसैप्रकारका अन्य गम्भीर परिस्थितिमा गिरफ्तार हुन इन्कार गर्न सकिन्छ । त्यसलाई अपराध मान्न हुँदैन ।^७

उचित समय र परिस्थितिमा गिरफ्तार गरिएको व्यक्तिले गिरफ्तारी भङ्ग गरेमा ऊ सजायको भागी हुन्छ । अनुचित तरीकाबाट कसैलाई गिरफ्तार गर्ने व्यक्ति पनि त्यत्तिकै सजायको भागीदार हुन्छ । (१/५१) यस्तै नारदस्मृतिले खास केही अवस्थामा गिरफ्तार गर्न नहुने व्यवस्था गरेको छ । विवाह गर्न गइरहेको व्यक्ति, रोगव्याधीले थलिएको व्यक्ति, धार्मिक यज्ञ गर्न गइरहेको व्यक्ति, प्राकृतिक प्रकोपबाट पीडित व्यक्ति, अरूले पनि मुद्दा चलाएको व्यक्ति र राज्यको सेवामा कर्तव्य निर्वाह गरिरहेको व्यक्तिलाई ती अवस्थामा गिरफ्तार गर्नुहुँदैन ।^८

नारदस्मृतिका अनुसार खास काममा संलग्न रहेका व्यक्तिलाई सो अवस्थामा गिरफ्तार गर्न हुँदैन । जस्तै:- गाई वा पशु चराइरहेको गोठाला, खेतीपातीमा संलग्न भइरहेको किसान, आफ्नो श्रमजन्य काम गरिरहेको श्रमिक र युद्धको समयमा सैनिकलाई गिरफ्तार गर्न हुँदैन ।^९

यसै गरी नारदस्मृतिमा खास प्रकृतिका व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्न र समाह्वान जारी गरी बोलाउन नहुने व्यवस्था गरेको पाइन्छ । उमेर नपुगेको नावालिक, दूत (राज्य वा व्यक्तिको) हण्डी (alms) वितरण गर्न गैरहेको व्यक्ति, गम्भीर कठिनाइबाट गुञ्जिरहेको व्यक्तिलाई सो अवस्था कायम रहेसम्म गिरफ्तार गर्न र समाह्वान जारी गर्न हुँदैन ।^{१०}

आफ्नाविरुद्ध अपराधको आरोप लागेको व्यक्तिले आफूविरुद्ध लागेको आरोपमा सफाइ पेस नगरी आफ्नातर्फबाट उजुरी दिन पाउदैन । पहिले नै उजुरी दिएको विषयमा सो व्यक्तिविरुद्ध उजुरी दिन पाउदैन । उही विषयमा एउटाले आरोप लगाएपछि फेरि अर्को व्यक्तिले सोही विषयमा आरोप लगाउनु गलत हो ।^{११}

उजुरीकर्ताले उजुरी दिएपछि वा आरोप लगाएपछि त्यसलाई बदल्न पाउदैन । ऊ आफ्नो दाबीबाट पछ्याडि फर्कन सक्दैन । त्यसो गर्नेले मुद्दा हाँछ ।^{१२}

कुनै पनि उजुरकर्ताले भ्रूठा उजुरी दिनुहुँदैन । भ्रूठा उजुरी दिनु पाप (कानून र न्यायविरुद्धको कार्य) हो । भ्रूठा उजुर दिने व्यक्तिलाई कानूनबमोजिम दण्ड हुन्छ ।^{१३}

कतिपय मानिसले मुद्दाको रोहमा लोभलालचमा परी गलत प्रमाण दिन सक्छन् । कतिपय दुष्टहरूले लिखित प्रमाण नै कीर्ते वा जालसाज गरी तयार गरेका हुन सक्छन् । तसर्थ अनुसन्धानकर्ता वा न्यायाधीशले त्यसको गम्भीर छानबिन गर्नुपर्छ । भ्रूठो बोल्नेहरू सत्यवादीको रूपमा आएका हुन सक्छन् । सत्यवादीलाई भ्रूठो देखाइएको हुन सक्छ । मानिसका चरित्र भिन्न-भिन्न हुन्छन् । त्यसैले प्रत्येक कुराको जाँच गर्नुपर्छ ।^{१४}

आकाशको आकृति भ्रूट्ट हेर्दा समतल देखिन्छ तर आकाशको सतह नै हुँदैन । यस्तै जुनकिरी आगोजस्तो

- ७ नारदस्मृति १/४९
 ८ नारदस्मृति १/५२
 ९ नारदस्मृति १/५३
 १० नारदस्मृति १/५४
 ११ नारदस्मृति १/५५
 १२ नारदस्मृति १/५६
 १३ नारदस्मृति १/५७
 १४ नारदस्मृति १/७०, ७१

देखिन्छ तर त्यसमा आगो हुँदैन । त्यसैले कुनै घटना आफ्नै आँखाअगाडि घटेको हो भने पनि त्यसमा उचित अनुसन्धान गर्नुपर्छ । अनुसन्धान पूरा नहुँदै आफ्नो धारणा व्यक्त नगरेकोमा यसलाई न्यायको उल्लङ्घन गरेको मान्न हुँदैन अर्थात् अनुसन्धान पूरा नहुँदै आफ्नो धारणा बनाइहाल्नु र व्यक्त गर्नु अपरिपक्व हुन सक्छ ।^{१५}

विश्लेषण:

- क. गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा पक्राउ परेको व्यक्ति तत्काल चूप रहन नसक्ने; उसले आफ्नो पक्ष राख्नुपर्ने तर सो बाहेकका अपराधमा भने आफ्नो पक्ष राख्न समय लिन चाहे दिनुपर्ने,
- ख. भगौडा अभियुक्तलाई पक्राउ गर्न सकिने,
- ग. गिरफ्तारी विभिन्न किसिमका हुने र अवस्था अनुसार स्थानहद, गृहहद, कार्य निषेध र यात्रा निषेध पनि हुन सक्ने,
- घ. खास समय, खास अवस्था, खास काममा संलग्न तथा खास प्रकृतिका व्यक्तिलाई गिरफ्तार गर्न नहुने,
- ङ. भुटा उजुरी दिन नहुने र दिए दण्ड हुने,
- च. भुटा बहाना बनाइ चूप रहन नसक्ने,
- छ. गलत प्रमाण पेस हुन सक्नेतर्फ सतर्क रहनुपर्ने,
- ज. लोभलालचमा गलत सूचना दिन सक्नेतर्फ सचेत हुनुपर्ने,
- झ. प्रमाणको छानबिन गम्भीरतापूर्वक गर्नुपर्ने,
- ञ. प्रवृत्त धारणा बनाएर अनुसन्धान गर्न नहुने,
- ट. अनुसन्धान पूरा नहुँदै गोप्यता भङ्ग गर्नु न्यायको उल्लङ्घन हुने र
- ठ. गलत तरिकाले गिरफ्तार गर्नु पनि अपराध हुने ।

शुक्रनीति

जुन मानिसले अपराध गरेको भन्ने कुरामा शङ्का लाग्छ वा जुन मानिस अपराधी हो भन्ने कुरा थाहा भइसकेको छ, त्यस्ता व्यक्तिलाई मात्र पक्राउ गर्न सकिन्छ । त्यसको लागि राज्यको छाप भएको कागज वा मानिस पठाइ बोलाउनुपर्छ ।^{१६}

शङ्का लागेको मानिसँग आउने जाने (संसर्ग) गरेको देखेर, खास कार्य गरेको थाहा भएपछि तथा अपराधमा संलग्न व्यक्तिसँग हिँडडुल गरेको देखेपछि यथार्थ कुरा थाहा हुन्छ ।^{१७}

असमर्थ व्यक्ति, बालबालिका, वृद्ध, अष्टेरोमा परेका व्यक्ति, पेसा, व्यवसाय वा काममा व्यस्त भएको, काममा लीन रहेका, व्यसनमा लड्न भएको, राज्यको जिम्मेवारी निर्वाह गर्नमा तथा चाडपर्व मनाउनमा मस्त भएको, मत्त, उन्मत्त, प्रमत्त र रोगी, सेवक तथा कोही सहायक नभएकी महिला, कुलीन स्त्री, सुत्केरी स्त्री र ब्राम्हणकी छोरीलाई पक्राउ गर्न हुँदैन ।^{१८}

विवाहको काममा लागेको, रोगबाट पीडित, यज्ञ गर्ने इच्छा गरेको, आपद विपद्मा परेको, अरूसँग विरोध परेको, व्यवसायमा व्यस्त, भर्खर लडाइँ लडेर आएको, व्यवहार कति पनि नजानेको, दूत, व्रत बसेको, अष्टेरो

१५ नारदस्मृति १/७३

१६ शुक्रनीति ४/५/९८

१७ शुक्रनीति ४/५/९९

१८ शुक्रनीति ४/५/१००-१०१

ठाउमा बसेको जस्ता व्यक्तिलाई सो अवस्थामा पक्रन र बोलाउन (समाह्वान) हुँदैन ।^{१९}

नदी तर्न लागि रहेको, वनमा रहेको वा देशमा भयंकर उपद्रव मच्चिएको अवस्थामा पक्रिन गएको व्यक्तिले पक्राउ गर्न नखोजे पनि त्यस्तो पक्रिन खटिएको व्यक्तिलाई बात लाग्दैन ।^{२०}

राज्यका तर्फबाट हाजिर गराउनुपर्दा तत्कालीन समय र देश(स्थान) लाई विचार गरी, कामको बल र निर्बल स्थिति जानेर एवम् असमर्थ र सज्जन आदि व्यक्तिहरूलाई सवारी पठाएर बिस्तारै बोलाउनुपर्छ ।^{२१}

आफ्नो अपराधले गर्दा जो वनमा जोगीजस्ता बनेर बसेका छन् वा जो व्यक्ति ठूलो अभिभारा बोकेर बसेका छन्, ती व्यक्तिलाई तिनीहरू जसो गर्दा रिसाउदैनन् त्यसरी बोलाउनुपर्छ ।^{२२}

विश्लेषण

- क. पक्राउ गरी अनुसन्धान गर्न हुन्छ भन्ने मान्यता रहेको,
- ख. पक्राउ गर्न नहुने र पक्राउ गर्न नपर्ने विभिन्न समय, अवस्था र परिस्थितिको उल्लेख भएको,
- ग. शङ्का गर्नुपर्ने आधार र कारण नभई वा व्यवहारबाट अपराध गरेको हुन सक्ने सम्भावना नदेखिई पक्राउ गर्न नहुने,
- घ. पक्राउ गर्दा मर्यादा नाघ्न नहुने,
- ङ. पक्राउ गर्न नपर्ने अवस्थामा समाह्वान जारी गर्ने वा हाजिर हुन बोलाउने र
- च. पक्राउ गर्नका लागि राज्यको तर्फबाट आधिकारिक पूर्जा आवश्यक हुने र सूचना दिन पनि आधिकारिक व्यक्ति खटिनुपर्ने ।

कौटिल्यको अर्थशास्त्र

कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा शङ्का/सन्देहको आधारमा चोर पक्राउ गर्ने सम्बन्धमा पृथक अध्याय नै छ । त्यसमा व्यक्तिको आचरण, व्यवहार, क्रियाकलाप र मनोविज्ञानका आधारमा अपराध गरेको भनी शङ्का गर्न सकिने बताइएको छ । सो अध्यायमा उल्लिखित अपराध भएको भनी शङ्का गर्न सकिने लक्षणहरू निम्नानुसार छन्:-

- क. बिस्तारै आफ्नो सम्पति सक्दै गएको,
- ख. जीवन निर्वाहको आधार गुमाउदै गएको,
- ग. बसोबास र कामको टुङ्गो नभएको,
- घ. खाइ गुजाराको लागि लुकिछिपी काम गर्ने गरेको,
- ङ. सिंगारपटारमा बढी खर्च गर्ने र खर्चिलो व्यवहार देखाउने गरेको,
- च. जुवाडे, वेश्यागमन गर्ने र मादक पदार्थ सेवन गर्नेको सङ्गत गर्ने गरेको,
- छ. बरोबर आफ्नो बासस्थान बदल्ने गरेको,
- ज. असमयमा एकान्त ठाउँमा गइरहने गरेको,
- झ. लुकिछिपी बस्ने र अर्को मानिस देखे फनक्क फर्किने,

१९ शुक्रनीति ४/५/१०२-१०४

२० शुक्रनीति ४/५/१०५

२१ शुक्रनीति ४/५/१०६

२२ शुक्रनीति ४/५/१०७

- ज. अरूको धनसम्पति र स्त्रीमा बढी चासो राख्ने गरेको ,
- ट. अपराध र हतियारबारे जानकारी भएको,
- ठ. रातबिरात नदेखिने गरी वा लुक्दै हिँड्ने गरेको ,
- ड. गहना वा अरू सामान तिनको स्वरूप बिगारी बेच्न हिँड्ने गरेको,
- ढ. रूप र भेष बदलेर हिँड्ने गरेको,
- ण. पालो पहरा बसेको मानिससँग लुकेर हिँड्ने गरेको,
- त. डराइरहेको, मुख निन्याउरो पारेको, अनुहारको फुङ्ग उडेको र आत्तिएर बोल्ने र
- थ. सुरक्षाकर्मी (हतियार बोकेका) सँग डराउने आदि ।^{२३}

हराएको वा चोरी भएको वस्तु फेला नपरे त्यसको हुलिया विवरण तैयार गरी सो विवरण त्यसै प्रकारका वस्तुका व्यापारीलाई दिनुपर्छ । कसैले त्यस्तो वस्तु बेच्न ल्याए खबर गर्नु भनी व्यापारीलाई भन्नुपर्छ । त्यस्तो हराएको वस्तु व्यापारी कहाँ ल्याइएमा व्यापारीले त्यो वस्तु कहाँ भेटेको हो भनी ल्याउनेसँग सोध्नुपर्छ । सो व्यक्तिले यथार्थ विवरण (बेच्ने मानिस, किनेको समय र ठाउँ, मूल्य विशेषता, प्रमाण र बजार मूल्य) बताएमा त्यस्तो व्यक्तिलाई अपराधी मान्न हुदैन ।^{२४}

चोरिएको वा हराएको वस्तु फलानासँग मागेर ल्याएको, भाडामा लिएको, धरौटीमा रहेको, केही वस्तु बनाउन छोडेको, सुरक्षाको लागि राखिएको वा ज्यालाका रूपमा लिएको जस्ता कुरा गरेमा कसबाट प्राप्त गरेको हो भनेको छ, सो व्यक्ति बुझ्नुपर्छ । बुझिएको र समान साथमा रहेको व्यक्तिको कुरा मिलेमा सो व्यवहारलाई उचित मान्न सकिन्छ । बुझिएको व्यक्तिले सो कुरा ठीक होइन भनेमा सामान कोबाट लिएको हो भन्ने कुरा सामान साथमा रहेको व्यक्तिले प्रमाणित गर्नुपर्छ ।^{२५}

चोरी गर्दा पछिल्लो ढोकाबाट पसेको, ढोकाको जोर्नी वा तल्लो भाग फोरेर पसेको, खनेर वा इँटाढुङ्गा भिकी प्वाल बनाएको, भ्याल वा हावादानी भत्काएको, धनमाल रहेकै ठाउँको भित्ता वा जमिन खनेको, घर भित्रबाट खनेको, माटो गायब पारेको जस्ता लक्षण देखिएमा सो चोरी गर्न घरकै कुनै मानिसको हात रहेको बुझ्नुपर्छ । यस्ता लक्षण नदेखिए -विपरीत लक्षण देखिए) बाहिरी मानिसको संलग्नता रहेको मान्नुपर्छ । दुवै खालका लक्षण देखिए दुवैतर्फका मानिस संलग्न रहेको मान्नुपर्छ ।^{२६}

चोरीमा भित्री मानिसको संलग्नताको शङ्का भएमा घरभित्र र छरछिमेकमा कुमार्ग र कुसङ्गतमा लागेका, डराएका, बोली लरबलिएका, अस्थिर व्यवहार भएका, जथाभावी बोल्ने, लगाएको लुगा घस्टिएको देखिने, हातगोडामा ठेला परेका, हिलो वा धुलोमा पाइला देखिएका, पसिना काडेकाजस्ता लक्षण भएका मानिससँग सोधखोज गरेमा अपराधी पत्ता लगाउन सकिन्छ ।^{२७}

कौटिल्यको अर्थशास्त्रमा 'आशुमृतकपरीक्षा' शिर्षकमा अपर्भट मृतक परीक्षणसम्बन्धी व्यवस्थाहरू छन् । कुनै व्यक्ति कालगतिले नमरेकोमा के कसरी मारिएको हुन सक्छ भन्नेबारे शवको बाहिरी लक्षणका आधारमा मृत्युको कारण पत्ता लगाउने उपायहरू बताइएकोछ । ती हुन् :-

२३ (कौटिल्य अर्थशास्त्र ८/६/२)

२४ (कौटिल्य अर्थशास्त्र ८/६/३,४)

२५ (कौटिल्य अर्थशास्त्र ८/६/६,७)

२६ (कौटिल्य अर्थशास्त्र ८/९/६/९)

२७ (कौटिल्य अर्थशास्त्र ८/९/६/१०)

- क. घाँटी थिची मारेको लासमा दिसा पिसाब निस्केको, पेट वा छालामा हावा भरिएको, हात खुट्टा सुन्निएको, आँखा फर्किएको र घाँटीमा डाम बसेको,
- ख. पासोमा भुण्ड्याएकोमा हात खुट्टा तन्किएको,
- ग. सुलीमा चढाएकोमा हात खुट्टा, पेट सुन्निएको, आँखा गाडिएको, नाइटो माथि उठेको,
- घ. डुबाएर मारेकोमा आँखा र गुदद्वार बाहिर निस्केको, जिभ्रो टोकेको, भुँडी फुलेको,
- ङ. काटी हिराई मारेकोमा रगत लागेको, ठाउँ ठाउँमा काटिएको,
- च. अग्लो ठाउँबाट खसाइ मारेकोमा शरीरका अङ्गहरू टुटे फुटेको,
- छ. विष खुवाइ मारेकोमा हात खुट्टा र नड कालो भएको, मांशपेशी, छाला र रौं खुकुलिएको तथा मुखबाट फिँज काडेको र
- ज. लठ्याउने औषधि प्रयोग गरेकोमा जीउ र लुगा अस्तव्यस्त भएको, भाडा बान्ता भएको।^{२८} लासजाँच गर्दा मानिसले आत्महत्या गरी मरेको हो होइन भन्नेबारे पनि जाँच गर्नुपर्छ। आत्महत्या हो होइन भन्ने कुरा थाहा पाउन मृतकको दुःख चिन्ता आदि बारे पनि जाँचबुझ गर्नुपर्छ। मानिसले स्त्री, पुखौली धन, सत्ताको अधिकार, शत्रुता, व्यापारिक प्रतिस्पर्धा, सामूहिक विवाद आदि जस्ता कारणले पनि आत्महत्या गरेको हुन सक्नेतर्फ पनि ध्यान दिनुपर्छ। आत्महत्या हो होइन भनी जाँच गर्न वरिपरिका मानिसहरू पनि बुझनुपर्छ।^{२९}

मानिसले आत्महत्या गरी मरेको वा अरूबाट मारिएको भनी खुट्टाउनुपर्छ। त्यसको लागि मृतकलाई मृत्युपूर्व बोलाउने र घटनास्थल वरिपरिका मानिसलाई बुझनुपर्छ। त्यसरी बुझ्दा वा सोधखोज गर्दा एक्लाएकलै बोलाइ छुट्टाछुट्टै गर्नुपर्छ। सोधखोज गर्दा घटनासँग सम्बन्धित विभिन्न प्रश्नहरू तयार गर्नुपर्छ। यसको साथै मृतकका सरसामान (लुगा, छाता जुता, माला आदि) सम्बद्ध व्यक्तिहरूलाई पहिचान गराउनुपर्छ। अनि मृतकको मृत्युपूर्व कोसँग सङ्गत, सम्बन्ध, कारोबार थियो र व्यवहार के कस्तो थियो, सो पनि पत्ता लगाउनुपर्छ।^{३०}

अपभर्त मृत्युबारे पत्ता लगाउन घरका नोकरचाकर, पतिपत्नी, मृतकको सम्पतिको उत्तराधिकार पाउने व्यक्ति, मृतककी विधवालाई आफ्नी बनाउन खोज्ने मानिसबाट मृतकका बारेमा जाँचबुझ गर्न सकिन्छ।^{३१}

बिषबाट मरे-मारेको लक्षण भएमा मृतकले मृत्युपूर्व खाएको अन्न आदि परीक्षण गरी जाँच सकिन्छ। बिषका कारण मानिस मरेको वा मारिएको भए मृतकको मुटुका टुक्रा आगोमा राख्दा चिटचिट आवाज र आगोबाट इन्द्रेणी रडको धुवाँ निस्कन्छ।^{३२}

अपराधको अनुसन्धान गर्दा प्रथमतः सन्देहमा पक्राउ परेको मानिसलाई उसको नाम ठेगाना, काम (पेसा), सम्पत्ति (आर्थिक अवस्था) र हालको बसोबासजस्ता प्रश्न सोध्नुपर्छ। त्यस्तो सोधपुछ पीडित व्यक्ति, उसका नजिकका मानिस र आफन्तहरूका सामुमा गर्नुपर्छ। सो बयान लिँदा सो अपराधसँग सम्बन्धित कुनै साक्षी भए तिनको सहायता लिनुपर्छ अर्थात् साक्षीले भनेका कुराका आधारमा पक्राउ परेका व्यक्तिका विगतका क्रियाकलाप, ऊ रात बसेको ठाउँ र ऊ पक्राउ पर्दासम्मका सबै क्रियाकलाप बारे जाँचबुझ गर्नुपर्छ। त्यसरी

२८ कौटिल्य अर्थशास्त्र ८२/७/१-१०

२९ कौटिल्य अर्थशास्त्र ८२/७/११,१४-१६

३० कौटिल्य अर्थशास्त्र ८२/७/१६,१७

३१ कौटिल्य अर्थशास्त्र ८२/७/१३

३२ कौटिल्य अर्थशास्त्र ८२/७/१२

जाँचबुझ गर्दा ऊ निर्दोष देखिए उसलाई तत्काल छोडिदिनुपर्छ ।^{३३}

चोरी गरेको आशङ्का भएको व्यक्तिले चोरी गरेको प्रमाण नपाइए घटना घटेको तीन दिनपछि उसलाई पक्राउ गर्न हुँदैन तर चोरी गरेको प्रमाण फेला पऱ्यो भने तीन दिनपछि पनि पक्राउ गर्न हुन्छ ।^{३४}

शङ्कास्पद व्यक्तिसँग अपराध गर्दा अपनाएका उपाय (तरीका), मतियार, साधन, सम्बद्ध वस्तु (चोरीका धनमाल) आदि बिषयमा बिस्तृत रूपले सोध्नुपर्छ । साथै चोरीका घटनामा घरभित्र को-को प्रवेश गरेका थिए, के-के वस्तु फेला पारेका थिए र को-कसको भागमा के-कति परेको थियो भन्ने पनि खुलाउन लगाउनुपर्छ ।^{३५}

अपराधी पक्रनका लागि सोधिएका प्रश्नसँग असम्बन्धित ताल न सुरका जवाफ दिने मानिसलाई यसै आधारमा अपराधी मान्न हुँदैन किनकि अपराध नगरे पनि घटनास्थलको नजिक हुँदै हिँड्ने, अपराधीसँग मिल्दो अनुहार भएको व्यक्ति वा हतियार वा अरू कुनै सामान बोकेर हिँडेको बटुवालाई अपराधी ठानेर पक्रिएको पनि हुन सक्छ । कुटाइ खाने डरले उहिले नै माण्डव्यले पनि म चोर हुँ भनेकाले पक्राउ परेका थिए । अतः अपराधको अनुसन्धान गर्दा विचार पुऱ्याएर काम गर्नुपर्छ ।^{३६}

सानोतिनो अपराधमा संलग्न, बालबालिका, वृद्ध, बिरामी, होस् ठेगानमा नभएको, मातेको, भोकप्यासले ग्रस्त, अति थाकेको, धेरै खाएको तथा कमजोर शरीर भएको मानिसलाई अपराध अनुसन्धानको क्रममा बल प्रयोग गर्न हुँदैन । यस्तै गर्भवती र महिना दिनभित्रकी सुत्केरीलाई मुखले मात्र सोध्नुपर्छ गर्नुपर्छ, कदापि कुटपिट गर्न हुँदैन । ब्राम्हण, वेदका ज्ञानी र तपश्वीलाई अनुसन्धानको क्रममा कुद्न लगाउन मात्र सकिन्छ ।^{३७}

विश्लेषण

- क. यस ग्रन्थमा अपराध अनुसन्धानका विभिन्न आयामबारे बिस्तृत व्यवस्था उल्लेख,
- ख. आधारयुक्त सन्देहको आधारमा अनुसन्धान अघि बढाउन सकिने,
- ग. सन्देह वा शङ्का पनि बिनाआधार र कारण देखाउन नसकिने,
- घ. शङ्का गर्नको लागि शङ्कास्पद व्यक्तिको आचरण, व्यवहार, क्रियाकलाप, मनोविज्ञानजस्ता पक्षलाई आधार बनाउनुपर्ने,
- ङ. अनुसन्धान गर्न व्यावसायिक व्यक्तिको सहयोग लिनुपर्ने,
- च. दशीप्रमाणको पूर्ण विवरण तयार गर्ने,
- छ. सम्बद्ध व्यक्ति बारे पर्याप्त सूचना सङ्कलन गर्नुपर्ने,
- ज. प्रमाणका शङ्खला र कडी जोडेर हेर्नुपर्ने,
- झ. शङ्कास्पद व्यक्तिले व्यक्त गरेको कुरा अरू तथ्य र प्रमाणसँग बाभिएमा सो कुरा प्रमाणित गर्ने जिम्मेवारी शङ्कास्पद व्यक्तिमा हुने,
- ञ. विश्वसनीय रूपमा गरेको व्यवहारलाई अपराध मान्न नहुने,
- ट. अपराध अनुसन्धान गर्दा घरभित्र र बाहिरका व्यक्तिको संलग्नताबारे ध्यान दिनुपर्ने,

३३ (कौटिल्य अर्थशास्त्र ८३/८/१)

३४ कौटिल्य अर्थशास्त्र ८३/८/२

३५ कौटिल्य अर्थशास्त्र ८३/८/५

३६ कौटिल्य अर्थशास्त्र ८३/८/६

३७ कौटिल्य अर्थशास्त्र ८३/८/७,९,१०

- ठ. अपराध अनुसन्धान गर्दा घटनास्थलको अनुसन्धानमा ध्यान दिनुपर्ने,
- ड. ज्यान सम्बन्धी अपराधको अनुसन्धान गर्दा लासको प्रकृति वा बाहिरी विवरणको शुक्ष्म अध्ययन गर्नुपर्ने,
- ढ. कसरी ज्यान मारेकोमा शरीरका कुन अङ्गमा के-कस्ता चिन्ह वा प्रभाव हुन्छन् भन्नेबारे अनुसन्धानकर्तालाई जानकारी हुनुपर्ने,
- ण. ज्यानसम्बन्धी अपराधमा आत्महत्या हो वा हत्या हो भन्नेबारे गम्भीरतापूर्वक छानबिन गर्नुपर्ने,
- त. अपराध अनुसन्धान गर्दा परिस्थितिजन्य प्रमाणको महत्त्व हुने,
- थ. अनुसन्धान गर्दै जाँदा शङ्कास्पद व्यक्ति निर्दोष देखिए उसलाई तत्काल छोडिदिनुपर्ने,
- द. अपराध गरेको प्रमाण फेला नपरे पक्राउ गर्न नहुने र प्रमाण फेला परेमा भने पक्रन हुने,
- ध. अपराध अनुसन्धान गर्दा घटनामा प्रयोग भएका औजार, मतियार र तिनको भूमिका तथा सम्बन्ध बारे जाँचबुझ गर्नुपर्ने,
- न. अपराधबाट उठाएको लाभको वितरणबारे जानकारी लिनुपर्ने,
- न्. गलत तरीकाबाट सावित गराउन नहुने र
- प. अनुसन्धानको क्रममा सावित भएको भन्ने आधारमा मात्र दोषी मान्न नहुने, प्रमाणबाट पुष्टी हुनुपर्ने ।

बृहस्पतिस्मृति

लिखत हुँदाको समय र स्थानको राम्रो जानकारी राख्ने चलाक जालसाजहरूले मूल वा सक्कल लिखतजस्तै प्रतीत हुनेगरी लिखत तयार गर्न सक्छन् । अतः त्यस्ता लिखत अति सावधानीपूर्वक जाँचनुपर्छ ।^{३८}

महिला, नाबालिग, शारीरिक वा मानसिक पीडामा रहेका व्यक्ति तथा लेखनकलामा अनभिज्ञ व्यक्तिहरूलाई उनीहरूका निकटतम व्यक्तिहरूले उनीहरूको हस्ताक्षर गरी गलत लिखत तयार गरेर ठगेका हुन सक्छन् । यस्तो कीर्ते जालसाजी व्यवहार पत्ता लगाउन आन्तरिक प्रमाण र वैधानिक स्वत्व (लेजिटिमेट टाइटल) को सहयोग लिनुपर्छ ।^{३९}

विश्लेषण

- क. लिखत सम्बद्ध अपराध अनुसन्धान गर्दा लिखतको सावधानीपूर्वक जाँचबुझ गर्नुपर्ने,
- ख. कमजोर वर्गमाथि अन्याय हुन नदिन अनुसन्धानको क्रममा पनि सतर्कता अपनाउनुपर्ने र
- ग. धूर्त र चलाख व्यक्तिका अपराध गर्ने तरिका (मोडस अप्रेडी) बारे अनुसन्धानकर्ता जानकार रहनुपर्ने ।

समग्र मूल्याङ्कन

अपराध अनुसन्धान फौजदारी न्यायको आधारशीला हो । अपराध अनुसन्धान योग्य र क्षमतावान व्यक्तिबाट मात्र सम्भव छ । अपराध अनुसन्धान गर्दा पूर्वाग्रहभन्दा माथि उठ्नुपर्छ । अपराध अनुसन्धान अनुसन्धानकर्ताको अवधारणाभन्दा प्रमाणमा आधारित हुनुपर्छ । सकेसम्म प्रत्यक्ष र दशी प्रमाण सङ्कलन गरी अपराध पुष्टि गर्नुपर्छ । प्रत्यक्ष प्रमाणको अभावमा सन्देह र पारिस्थितिक प्रमाणले पनि अपराध भएको र अमूक व्यक्तिले नै सो अपराध गरेको भनी आरोपित गर्न सकिन्छ । सन्देह वा शङ्का पनि निराधार हुन सक्दैन । बरु सन्देहसमेत अनुमान गर्न

३८ बृहस्पतिस्मृति ८/२०

३९ बृहस्पतिस्मृति ८/२१

सकिने र घटना तथा शङ्कास्पद व्यक्तिको आचरण, व्यवहार, क्रियाकलाप र गतिविधिबाट सामान्य समझको व्यक्तिले विश्वास गर्न सक्ने प्रकृतिको हुनुपर्छ। पारिस्थितिक प्रमाणको पनि कडी वा शृंखला हुनुपर्छ।

गिरफ्तारी, पक्राउ र थुनालाई अनिवार्य सर्त मान्न जरुरी छैन। शङ्कास्पद व्यक्तिलाई सम्मानपूर्वक बोलाएर पनि सोधपूछ गर्न सकिन्छ। थुन र सुनभन्दा सुन र खोजलाई अनुसन्धानको आधार बनाउनुपर्छ। अपराध पुष्टि हुने आधार र प्रमाण नभएसम्म थुनी हाल्न हुँदैन। अनुसन्धान गर्दा बलप्रयोग नियम हुन सक्दैन। अपराध गर्ने तरीका अपराध अनुसन्धानको आधार हुन सक्छ।

अपराधीहरू विभिन्न आवरणमा हुन सक्छन्। जुन आवरणमा रहदा सुरक्षित महसुस गर्छन्। उनीहरू सोही आवरणमा रहेबसेका हुन सक्छन्। अपराधी घरभित्रका र निकटम् व्यक्ति पनि हुन सक्छन्। यो त के अपराधी होला र भनी अवधारणा बनाइ उनीहरूलाई मनोगत रूपमा अनुसन्धानको घेराबाहिर पार्न हुँदैन। यस्तै सावित भयो भन्दैमा अनुसन्धान सकियो भन्ने मान्न पनि हुँदैन। अनुसन्धान आधार, कारण, परिस्थिति र अन्ततः प्रमाणले पुष्टि गर्नुपर्छ। अनुसन्धान गर्दा अपराधको प्रकृतिअनुसारका अनुसन्धान विधिको प्रयोग गर्नुपर्छ। अपराध हुन नदिन र अपराध भए तत्काल पक्राउ गर्न निगरानी र गुप्तचरी व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउनुपर्छ। असहज परिस्थिति वा विशेष अवस्थामा रहेको व्यक्ति, कमजोर व्यक्ति र ससानो अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई गिरफ्तार गरी हाल्न हुँदैन।

निष्कर्ष

सनातन दर्शनका यी मान्यता न्याय र मानव अधिकारका दृष्टिले आज पनि मूलतः मनासिब छन्। नेपालीहरूलाई आफ्नो माटो वा हिमवत खण्डको सेरोफेरोमा विकसित यी मान्यता र सिद्धान्तले तिनका पूर्खा असभ्य थिए भन्ने पुष्टि गर्दैन। बरु उनीहरू न्याय र मानव अधिकारका लागि दृढ सङ्कल्पित थिए भन्ने नै देखाउँछ। विडम्बना नयाँ पुस्तालाई हाम्रो शास्त्रका यी मूल्य र मान्यताबाट अलगथलग गरी सबै मूल्यमान्यता आयातित हुन् भन्ने भ्रममा पारिँदैछ। हाम्रो न्याय पद्धतिलाई कहिले कमन ल त कहिले कन्टिनेन्टल ल को अवैध सन्तान बनाउने प्रयास गरिँदैछ। यो आफ्नो जरोकिलो समाप्त गरी अरूको छातामुनि ओत लाग्ने मानसिकता हो। यसको लागि हाम्रो शिक्षा प्रणाली पनि जिम्मेवार छ।

पश्चिमा मुलुक सकेसम्म आफ्नो जरोकिलो जोगाउने र त्यहाँ विषयवस्तु नभेटिए रोमन र ल्याटिन पद्धतिमा नै सबथोक रहेको पुष्टि गर्न उद्भट देखिन्छन्। नेपालीहरूलाई न्यायशास्त्रमा भएका कुरा पढ्न र उद्धृत गर्न शरम लाग्ने किन ? ऊ बेलाका सबै कुरा आजको मापनअनुसार नहुन सक्छन्। कानून आफैँमा गतिशील हुन्छ भन्ने कुरा ती शास्त्र स्वयम्ले पुष्टि गरेका छन्। पूर्वीय पद्धति एकल किताबमुखी पद्धति होइन। कौटिल्य स्वयम्ले अरू कति स्मृतिका कति कुरामा विमति राखेका छन्। स्मृतिहरूमा स्थानीय परम्परा र व्यावसायिक नियमलाई मान्यता दिनुपर्ने कुरा उल्लेख छ। एकल किताबमुखी धारणालाई मान्यता दिएको भए यति धेरै स्मृतिहरूको रचना गर्नुपर्ने नै थिएन, गर्न सायद सम्भव पनि हुने थिएन। त्यसैले नयाँ पुस्तालाई आफ्ना पुराना र ऐतिहासिक धरोहरको जानकारी हुन आवश्यक छ। समयसापेक्ष कुरा छान्न उनीहरूलाई आफ्ना कुराको ज्ञान दिन पनि उत्तिकै जरुरी छ। न्याय कानूनको क्षेत्रमा परजीवीमात्र हुने रोगबाट मुक्तिका लागि पनि यी र यस्तै शास्त्र महत्त्वका छन् भन्ने सन्देश पनि जरुरी छ।

एचआईभी / एड्स र मानव अधिकार

बुद्धनारायण साहनी केवट

सार-सङ्क्षेप

बाँदरबाट मानिसमा सङ्क्रमित एचआईभी सङ्क्रमण अहिले पनि एक गम्भीर स्वास्थ्य समस्याको रूपमा देखिएको छ। समयमै यसको उपचार गर्न सकियो भने सङ्क्रमितहरूले अकालमा मृत्युवरण गर्नुपर्दैन। सन् १९८८ देखि वैश्विक महामारीको रूपमा फैलिएको यो समस्या हाल नेपालको मात्र नभई विश्वकै लागि चुनौतीको विषय बनेको छ। सन् २०३० सम्म वैश्विक स्तरबाटै एड्सको उन्मूलन गर्ने रणनीति अङ्गीकार गरी नेपाल पनि समस्या समाधानको लागि सोही दिशामा अगाडि बढिरहेको छ। यो सवाल स्वास्थ्य समस्याको साथै मानव अधिकारसँग जोडिएको बहुअआयामिक विषय पनि हो। अतः यसलाई दुवै कोणबाट सम्बोधन गर्नुपर्दछ। मानव अधिकारमुखी बुझाइ तथा उपचारात्मक विधिले मात्र यसको दिगो समाधान सम्भव छ। दक्षिण एसियाली मुलुकहरूलाई हेर्दा नेपालको प्रगति प्रशंसनीय भए पनि अझै धेरै काम गर्न बाँकी छ। यसको लागि राज्य थप गम्भीरताका साथ अगाडि बढ्नुका साथै व्यवसायिक क्षेत्र, नागरिक समाज, मानव अधिकार रक्षक, समाज तथा परिवार र व्यक्ति स्वयम् पनि उत्तिकै जिम्मेवार भई आआफ्नो भूमिका निर्वाह गर्न जरुरी छ।

१. पृष्ठभूमि

मानव अधिकार मानिसको नैसर्गिक अधिकार हो। मानिस जन्मजात अधिकार प्राप्त प्राणी भएकोले मानव अधिकार प्राकृतिक अधिकार पनि हो। यो अहरणीय हुन्छ। प्रकृति पदन्त हुन्छ। सम्पूर्ण अधिकारहरू एकअर्कासित अन्तरसम्बन्धित र अन्योन्याश्रित हुन्छन्। मानिसको आधारभूत आवश्यकता पूर्तिका लागि आवश्यक पर्ने वैधानिक आधार वा अधिकार नै मानव अधिकार हो। व्यापक क्षेत्र, समयअनुसार मुद्दामा परिवर्तन, विद्वानहरूबीचको फरक दृष्टिकोण आदि कारण मानव अधिकारको सर्वमान्य परिभाषा पाइँदैन। यस मुद्दालाई विशेषतः व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादाभिन्न विविध अधिकारलाई हेर्ने गरिएको छ। सोही आधारमा परिभाषा गरिएको पनि पाइन्छ।^१

मानिसलाई जीवन निर्वाह गर्नका लागि जीवन, स्वतन्त्रता, समानता, मर्यादा, गाँस, बास, कपास, स्वास्थ्य, शिक्षा, सम्पत्ति, मनोरञ्जन आदि आवश्यक पर्दछ। एचआईभी एड्स स्वास्थ्यलगायतका बहुआयामिक विषयसँग जोडिएको तर ओभरलमा परेको मुद्दा हो। यस मुद्दामा चिकित्सकीय दृष्टिकोणबाट मात्र नभई मानव अधिकार मुखी दृष्टिकोणले पनि यसको निदान, रोकथाम, उपचारलगायतका क्षेत्रमा थप कार्य गर्नुपर्ने अवस्था छ। यस सन्दर्भमा प्रस्तुत आलेख विषयगत साहित्यको अध्ययन, सरोकारवालाहरूसँग एकल र समूहगत रूपमा कुराकानी, छलफल र स्थलगत अध्ययनमा आधारित छ।

१ "मानव अधिकार" भन्नाले व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता, समानता र मर्यादासँग सम्बन्धित सविधान तथा अन्य प्रचलित कानूनद्वारा प्रदान गरिएका अधिकार सम्भन्नु पर्दछ र सो शब्दले नेपाल पक्ष भएको मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सन्धिमा निहित अधिकार समेतलाई जनाउँछ।- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८ को दफा २ मा भएको परिभाषा।

एचआईभी/एड्स पहिचान

स्वास्थ्य अधिकारको सन्दर्भमा रोगलाई सर्ने र नसर्ने दुई किसिमबाट विभाजन गरेको पाइन्छ, जसमा एचआईभी एड्स सङ्क्रमण सर्ने रोगको कोटीमा पर्दछ। यो रोग जङ्गली जनावरबाट एचआईभी नामक एक जिवाणु जो मानिसबाट मानिसमा सरी प्रतिरोधात्मक क्षमतालाई ह्रास तुल्याउँदै मृत्युको मुखसम्म पुऱ्याउदछ। एचआईभी एक जिवाणु (भाइरस) हो। चिम्पान्जी नामक बाँदरबाट मानिसमा सरिआएको यो रोग पहिलो सङ्क्रमण अफ्रिकाको कङ्गोस्थित किन्सासामा देखिएको थियो। सो क्षेत्रका स्थानीय बासिन्दाहरूको स्वास्थ्यमा गम्भीर समस्या देखिन थालेपछि यसबारेमा अनुसन्धान सुरु भएको हो। अनुसन्धानले साइमन प्रजातिको बाँदरको रगत परीक्षण गर्दा उसको प्रतिरक्षा प्रणालीलाई कमजोर बनाउने जिवाणु साइमन इम्यूनोडिफिसियन्सी भाइरस (Simian Immunodeficiency Virus) सन् १९५९ मा फेला परेको देखाएको छ। स्थानीय बासिन्दाहरूले उक्त प्रजातिका चिम्पान्जीलाई मारी मासु खाएपछि मानिसमा सङ्क्रमण भएको पाइएको थियो। प्रतिरक्षा प्रणालीलाई कमजोर पार्ने जिवाणु साइमन बाँदरमा देखिएकोले साइमन इम्यूनोडिफिसियन्सी भाइरस (Simian Immunodeficiency Virus-SIV) भनिन्छ। यो जिवाणु मानिसमा सरिआएकोले Human Immunodeficiency Virus भनिएको हो।

सर्वप्रथम सन् १९८१ मा संयुक्त राज्य अमेरिकामा मानिसमा देखिएको यो जिवाणु आरएनए (RNA) परिवारमा पर्दछ। यो रेट्रोभाइरस हो। यसले आफूभित्र रहेको आरएनएबाट नै डीएनए बनाउदछ। यो जिवाणु मानिसको शरीरमा प्रवेश गरेपछि प्रतिरक्षा प्रणालीसँग सम्बन्धित कोशिका (CD4 Cell-Cluster of Defferentiation 4) जसले बाह्य आक्रमण वा दुश्मनको शरीरभित्र प्रवेश गरी आफ्नो नियन्त्रणमा लिन्छ। यस सम्बन्धमा व्यक्तिलाई थाहापत्तो हुँदैन। अन्ततः ऊ मृत्युवरण गर्न बाध्य हुन्छ।

अन्तर्राष्ट्रिय र राष्ट्रिय तहमा भएका प्रयास

अन्तर्राष्ट्रिय तह

एचआईभी एड्स महामारीउपर संयुक्त राष्ट्रसङ्घको ध्यानाकर्षण हुँदा यसले वैश्विक स्तरमा महामारीको रूप लिइसकेकोले रोकथाम, उपचार र नियन्त्रण चुनौतीको विषय बनिसकेको थियो। अविकसित र विकासोन्मुख देशहरूको लागि भन्नु बिकराल अवस्था थियो। यसको रोकथाम तथा नियन्त्रणका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घमार्फत भएका सामूहिक प्रयास एवम् पहललाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ:

संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षा परिषद्

संयुक्त राष्ट्रसङ्घ सुरक्षा परिषद्ले एचआईभी एड्स महामारीलाई अन्तर्राष्ट्रिय सुरक्षा व्यवस्थाको बाधक तत्वको रूपमा लिएको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा सन् २०२० मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सुरक्षा परिषद्को १७ जुलाई २००० मा बसेको ४१७२ औं बैठकले १३०८ न. सन् २०११ मा परिषद्को ६५४७ औं बैठकले प्रस्ताव नं. १९८३ (२०११) प्रस्ताव (रिजोलुसन) पारित गरेको थियो। प्रस्तावले यस सङ्क्रमणलाई अन्तर्राष्ट्रिय शान्ति-सुरक्षामा चुनौती देखिएको भन्दै यसविरुद्ध लड्न आह्वान गरेको थियो।

एचआईभी एड्स विषयक प्रतिबद्धतासम्बन्धी घोषणापत्र, २००१

सन् २००१ जुन २५-२७ सम्म चलेको संयुक्त राष्ट्रसङ्घको साधारण सभाले एचआईभी एड्स विषयक प्रतिबद्धतासम्बन्धी घोषणापत्र (Declaration on Commitment on HIV/AIDS, 2001) पारित गरेको थियो। यस घोषणापत्रले एचआईभी एड्स महामारीलाई विश्वव्यापी सङ्कटको रूपमा स्वीकार गर्दै विश्वव्यापी

अभियान सञ्चालनको आवश्यकता औल्याएको थियो । यसको लागि विश्वका सबै सरकारहरू, नागरिक समाज, व्यवसायिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र र व्यक्ति विशेषलाई पनि सङ्कट निवारणका लागि आआफना ठाउँबाट भूमिका निर्वाह आग्रह गरेको थियो । यस घोषणापत्रअनुसार प्रगति हासिल गर्न नसकिएको कुरालाई आत्मसात गर्दै सन् २ जुन २००६ र १० जुन २०११ मा एचआईभी/एडससम्बन्धी रणनीतिक घोषणापत्र पारित गरेको छ ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय राजनीतिक घोषणापत्र

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय साधारण सभाको ९ जुन २०११ मा बसेको ७५ औं सत्रमा एचआईभी/एडससम्बन्धी घोषणापत्रको कार्यान्वयनको लागि प्रतिबद्धता र एचआईभी/एडससम्बन्धी राजनीतिक घोषणापत्र (Implementation of the declaration of commitment on HIV/AIDS and the Political Declaration on HIV/AIDS)-माथि समीक्षा भएको थियो । उक्त सत्रले प्रस्ताव न. ७५/२८४ असमानता र एडस अन्त्यको लागि सन् २०३० सम्ममा मार्ग अवलम्बन गर्न एचआईभी/एडससम्बन्धी राजनीतिक घोषणापत्र (Political Declaration on HIV/AIDS; Ending Inequalities and Getting on Track to End AIDS by 2030) पारित गरेको थियो । यस घोषणापत्रमा कुल ७३ धारा रहेको छ ।^२

घोषणापत्रले तत्काल प्रभावकारी कदम चाल्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । सामाजिक, आर्थिक, जातीय र लैङ्गिक असमानता, विभेदकारी कानून, नीति, लान्छना, अभ्यास तथा भेदभाव आदिको विषयमा उल्लेख गरिएको छ । अगामी समीक्षा सन् २०२६ मा गर्ने निर्णय पनि गरेको छ ।

दिगो विकास लक्ष्य

दिगो विकास लक्ष्यले पनि सन् २०३० सम्म एडस अन्त्य गर्ने लक्ष्य लिएको छ । दिगो विकाससँग सम्बन्धित १७ लक्ष्यहरूमध्ये प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्षतः १० वटा एचआईभी एडससँग सम्बन्धित छन् । यी लक्ष्यहरूमा कमशः १ गरिबीको अन्त्य, २ भोकमरिाको अन्त्य, ३ स्वस्थ जीवनको सुनिश्चितता, ४ गुणस्तरीय शिक्षाको सुनिश्चितता, ५ लैङ्गिक समानता, ८ आर्थिक वृद्धिको प्रवर्धन, १० असमानताको न्यूनीकरण, ११ सुरक्षित शहर निर्माण, १६ शान्तिपूर्ण र समावेशी समाजको निर्माण र १७ कार्यान्वयन उपायको सशक्तिकरण रहेका छन् ।

युएनएडस

एचआईभी एडससम्बन्धी विश्वव्यापी सङ्कट वा महामारी नियन्त्रणका लागि युएनएडस एक जिम्मेवार निकाय (Dedicated Mechanism) को रूपमा रहेको छ । यसले संयुक्त राष्ट्रसङ्घको ११ वटा सन्तन्त्रहरू UNHRC, UNICEF, WPP, UNDP, UNFPA, UNDDC, UNWOMEN, ILO, UNESCO, WHO र The World Bank लाई सहयोगी निकायको रूपमा लिई कार्य गर्दै आएको छ ।

मानव अधिकार परिषद्

मानव अधिकार परिषद्ले संयुक्त राष्ट्रसङ्घ महासभाबाट सन २००१ मा भएको घोषणापत्र, २००६ र २०११ मा भएको राजनीतिक घोषणापत्रको प्रगतिको मापन तथा समीक्षा गरी आवश्यक कारबाहीको लागि सिफारिस गर्दछ । यस परिषद्मा १० मे २०२२ मा मानव अधिकार उच्चायुक्तको कार्यालयबाट प्रतिवेदन मानव अधिकार र एचआईभी एडस विषयक प्रतिवेदन (A/HRC/50/53) पेस भएको छ । उक्त प्रतिवेदनमा साधारण सभाको घोषणापत्र र एचआईभी/एडस कार्यक्रमका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय संयुक्त निकाय युएनएडस (UNAIDS) रणनीतिअनुसारको प्रगति हासिल हुन नसकेको र यस्तै तरिकाले लक्ष्य हासिल पनि हुन नसक्ने निष्कर्षसहित प्रभावकारी कदम चाल्नुपर्ने सिफारिस गरेको छ ।

क्षेत्रीय स्तरमा एसिया प्रशान्त

एसिया प्रशान्तमा रहेका ३९ राष्ट्रमा सङ्क्रमण रोकथामबारे भएका नीतिगत तथा कानुनी व्यवस्था रहेको पाइन्छ। ती देशहरूमध्ये ३८ देशहरूले यौनव्यवसायलाई, २४ देशले कममात्रामा लागु औषध सेवन कार्यलाई र १९ देशले एचआईभी सङ्क्रमण सार्ने कार्यलाई अपराधीकरण मानेका छन्। यसै गरी १७ देशले ससमलैङ्गिक यौनसम्बन्धलाई पूर्णतया गैरकानुनी र १५ देशलाई एचआईभी सङ्क्रमित व्यक्तिहरूलाई आफ्नो देशमा प्रवेशाज्ञालाई निषेध गरेका छन्।

राष्ट्रिय स्तरमा नीतिगत व्यवस्था

नेपाल संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सदस्य राष्ट्र भएको नाताले संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय मूल्यमान्यताप्रति नेपालको सम्मान उच्च रहिआएको छ। मानव अधिकारसम्बन्धी आधारभूत अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरू (नौमध्ये सात)को पक्षराष्ट्रको बनिसकेको छ। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध १९६६ र आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध १९६६ लगायत अन्य महत्त्वपूर्ण महासन्धिहरूको पक्षराष्ट्र रहेको छ। राष्ट्रिय स्तरमा प्रगति हासिल गर्नको लागि नेपालबाट भएका नीतिगत व्यवस्था निम्नानुसार रहेको छ :

- नेपालको संविधान, २०७२ भाग ३ मौलिक हक
- संक्रामक रोग ऐन, २०२०
- जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५
- जनस्वास्थ्य सेवा नियमावली, २०७७
- नेपालको पन्ध्रौ योजना
- दिगो विकास लक्ष्य मार्गचित्र २०१६ देखि २०३०
- राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६
- स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति २०१५-२०२०
- राष्ट्रिय एचआईभी रणनीतिक योजना २०२१-२०२६
- नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिक योजना (आ.व. ०७९/८०-आ.व. ०८७/८८)

मानव अधिकार र एचआईभी सङ्क्रमित व्यक्ति (पिएलएचआइभी)-को अवस्था

सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकार

सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउनु हरेक व्यक्तिको नैसर्गिक अधिकार हो। मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा ६ र नेपालको संविधान धारा १६ ले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको हक प्रदान गरेको छ। कसैलाई पनि मृत्युदण्डको सजाय नदिइकन बाँच्न दिइने व्यवस्था गरेको छ।

एचआईभी एड्स सङ्क्रमित व्यक्तिहरूलाई पनि सम्मानित जीवनयापन गर्न पाउने हक छ र तर नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारको उपभोगमा व्यवधान खडा नहुँदैन। मात्र यो अधिकारको संरक्षण हुन सक्दैन। आर्थिक तथा सामाजिक अधिकारअन्तर्गत पर्ने भोकमरीविरुद्धको अधिकार, गरिबीविरुद्धको अधिकार, विकासलगायतका अधिकारहरूको संरक्षण गर्न राज्य असफल भयो भने पनि यो अधिकारको उल्लङ्घन हुन्छ।

नेपालमा एचआईभी सङ्क्रमित रहेका कुल ३०,००० व्यक्तिहरूको आर्थिक अवस्थालाई हेर्दा प्रायः चरम् गरिबीको रेखामुनि रहनुको साथै बेरोजगार छन्। यही कारण रोजगारको सिलसिलामा भारत जानेहरू जानी-नजानी एचआईभी सङ्क्रमणको पनि सिकार बनेका छन्। कतिपयले अकालमा ज्यान पनि गुमाएका छन्। कानूनको समान संरक्षणका अधिकारबाहक सङ्क्रमितहरू पनि हुन। उनीहरूको बहुआयामिक मानव अधिकार हनन भइरहँदा पनि केवल स्वास्थ्य समस्याको कोणबाट मात्र ग्रहण गर्ने प्रवृत्ति र अभ्यासले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने अधिकारको हनन भएको छ।

भेदभावविरुद्धको अधिकार

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र १९६६, सबै प्रकारका भेदभावविरुद्धको महासन्धिले भेदभावविरुद्धको अधिकार प्रदान गरेको छ। नेपालको संविधान, २०७२ को धारा १८ को स्पष्टीकरण खण्डमा ...स्वास्थ्यस्थितिलगायत अन्य कुनै पनि आधारमा भेदभाव गर्न पाइदैन भनी उल्लेख छ। धारा २४ ले भेदभावविरुद्धको अधिकार सुनिश्चित गरेको छ। विडम्बना सबैभन्दा पहिलो भेदभाव तथा लान्छनाजन्य व्यवहार उसको सङ्क्रमणबारे जानकारी व्यक्ति वा घरपरिवारकै सदस्य र समाजबाट पनि हुने गर्दछ। त्यतिमात्र नभई सङ्क्रमित व्यक्ति उपचारार्थ अवस्थामा कतिपय स्वास्थ्यकर्मीहरूबाट पनि भेदभावजन्य व्यवहार भोग्न बाध्य छन्।

व्यक्तिको शरीरमा प्रवेश गरेको एचआईभीवालालाई छोडियो, श्वासप्रश्वास लिइयो वा अरू यस्तै अवस्थामा एचआईभी लाग्छ मरिहालिन्छ भन्ने डरयुक्त मनोविज्ञानले उसित कोही पनि नजिक पर्न चाँहदैन। यस्तो विषम परिस्थितिबाट सङ्क्रमित व्यक्तिको सङ्क्रमण जीवन अर्थात् जीवनको अर्को लडाइँ सुरु हुन्छ। फराकिलो सोच, आँट र विश्वास लिई अगाडि बढ्न सक्तो भने सङ्क्रमित व्यक्तिको जीवन सरल बन्दछ।

युएनएड्सको सन् २०११ र २०१६ को Stigma Index अनुसार सामाजिक भेदभाव लान्छना शून्य देखिए पनि व्यवहारतः नेपालमा अझै पनि सङ्क्रमितसित अनौपचारिक तवरले सामाजिक लान्छना तथा भेदभाव कायमै छ। यसको साथै सङ्क्रमितमा आत्मलान्छनाको पनि उत्तिकै समस्या पनि छ। बाध्य वा अरू कसैबाट लान्छनाजन्य व्यवहार प्रदर्शन नहुँदा पनि सङ्क्रमितको मनभित्र रहेको डरको कारण आफैँले आफैँलाई लान्छित गरिरहेको हुन्छ। अतः यस सन्दर्भमा समाज, घर, परिवारमामात्र नभई व्यक्ति स्वयम्मा पनि सकारात्मक सोच र सचेतना हुन आवश्यक छ।

स्वास्थ्यसम्बन्धी हक

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्र, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रमा स्वास्थ्य अधिकारबारे उल्लेख छ। नेपालको संविधानको धारा ३५ मा स्वास्थ्यसम्बन्धी हकको व्यवस्था गरिएको छ। जसभित्र आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क पाउने, आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट वञ्चित नगरिने, उपचारसम्बन्धी जानकारी पाउने, स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँच र स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा पहुँच आदि अधिकारको बारेमा समावेश गरिएको छ।

संविधानको भाग ४ राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्व धारा ५१ (ज) को ५,६,८,९ मा आधारभूत स्वास्थ्य नीति उल्लेख छ। नीतिमा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबैको सहज, सुलभ र समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने, स्वास्थ्य क्षेत्रमा भएको निजी लगानीलाई नियन्त्रण गरी सेवामूलक बनाउने र स्वास्थ्य सेवालालाई सर्वसुलभ र गुणस्तरीय बनाउने भनिएको छ।

जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा २ (क) ले आकस्मिक स्वास्थ्य सेवा र दफा २ (ख) ले सरुवा रोगको उपचारलाई आधारभूत स्वास्थ्य अधिकारको रूपमा परिभाषित गरेको छ। दफा ३ (४) ले सरुवा रोगसम्बन्धी सेवालाई निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा राखेको छ। नियमावलीको अनुसूची १ को ३ मा सरुवा रोगभित्र एचआईभी एड्सलाई पनि समावेश गरेको छ।

हाल स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने मामिलामा तीनवटै सरकार जिम्मेवारी दिइएको छ। एचआईभी आधारभूत स्वास्थ्य सेवाको अलवा एड्स सङ्क्रमणको रोकथाम तथा उपचारका लागि देशमा ८४ वटा एआरटी (Antiretroviral therapy-ART) सेवा केन्द्र रहेका छन्। यस केन्द्रबाट मनोसामाजिक विमर्श र उपचारसम्बन्धी सेवा प्रदान हुँदै आइरहेको छ। सो केन्द्रसम्म पुग्नका लागि गाडी भाडा पनि उपलब्ध गराइन्छ। नयाँ सङ्क्रमित व्यक्तिहरूको लागि प्रारम्भिक उपचारका लागि उपलब्ध हुनुपर्ने खानापान र वासको लागि सङ्घसंस्थाहरूले निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराएको अवस्था छ। द्रुतमार्ग प्रणालीबाट सन् २०२६ सम्म हासिल हुनुपर्ने ९५ प्रतिशत प्रगतिको हकमा ८७ प्रतिशतले मात्र एआरटी सेवा प्राप्त गरिरहेका छन् अर्थात् १३ प्रतिशत सङ्क्रमितहरू उपचारभन्दा बाहिर छन। यसमा प्रायः यौनपेसामा सगलग्न व्यक्तिहरू रहेको पाइन्छ। नियमावलीको अनुसूची ७ मा स्वास्थ्य संस्थाको तह तोकिएको छ। जसअनुसार आधारभूत स्वास्थ्य सेवा केन्द्र, आधारभूत अस्पताल, जनरल अस्पताल, विशेषज्ञ अस्पताल, विशिष्टिकृत अस्पताल, स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान अन्तर्गतका शिक्षण अस्पताल र बाल अस्पताल रहेका छन्। आयुर्वेद स्वास्थ्य सेवाअन्तर्गत आधारभूत आयुर्वेद सेवा केन्द्र, विशेषज्ञ आयुर्वेद अस्पताल, होमियोप्याथी अस्पताल रहेको छ। सबै तहको स्वास्थ्य संस्थामा आधारभूत स्वास्थ्य सेवा, आकस्मिक स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था छ।

हालको प्रगतिलाई हेर्दा लक्ष्य हासिल हुन सक्ने सम्भावना न्यून छ। उपचारबाहिर रहेका १३ प्रतिशत व्यक्तिहरू जो स्थायी रूपमा एक निश्चित स्थानमा बस्दैनन। उनीहरू स्थानान्तरण भइरहने भन्दा पनि एआरटी सेवा केन्द्रमा नियमित रूपमा सेवा लिन नजानु वा नसक्नु मुख्य समस्या बन्न पुगको छ। यस केन्द्रले पहिचान सङ्क्रमितको अनलाइन व्यक्तिगत विवरण राखी परिचयपत्रसमेत प्रदान गर्ने हुनाले सोही आधारमा जुनसुकै केन्द्रबाट सेवा लिन सकिने भए पनि पूर्णतः लागु हुन नसकेको अवस्था छ। यस केन्द्रबाट प्राप्त एआरटी सेवा ७८ प्रतिशत नेपाली सङ्क्रमितहरूले लिने गरेका छन् भने कतिपय भारतीयहरूले सीमा नजिक रहेका केन्द्रबाट लाभ लिइरहेको स्वास्थ्यकर्मीहरूको भनाइ रहेको छ। पछिल्ला दिनमा भारतमा राशनलगायतका कागजातलाई अनिवार्य गरिएपछि कामको सिलसिलामा जाने सङ्क्रमित नेपालीहरू यस अगाडि लिइएको सेवाबाट वञ्चित हुन पुगेका छन्। पछिल्लो समयमा भने भारतीय रासन कार्डलगायतका कागजातलाई आधार थालेपछि यो सेवा पाउन छाडेको सङ्क्रमितहरूको भनाइ छ।

खाद्य अधिकार

नेपालको संविधानको धारा ३६ ले खाद्यसम्बन्धी हकको उल्लेख छ। सबैलाई खाद्यसम्बन्धी हक हुने, खाद्य वस्तुको अभावमा जीवन जोखिममा पर्ने अवस्थाबाट सुरक्षित हुने र खाद्य सम्प्रभुताको हक हुने सुनिश्चित गरेको छ। यो हक कार्यान्वयनको लागि खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुतासम्बन्धी ऐन, २०७५ र नियमावली कार्यान्वयनमा रहेको छ।

अधिकांश एचआईभी सङ्क्रमितको आर्थिक अवस्था दयनिय छ। सुदूरपश्चिम र कर्णाली प्रदेश खाद्य दृष्टिकोणले गम्भीर समस्या भेलिरहेको प्रदेश हो। हिमाली क्षेत्रमा २१ प्रतिशत र कर्णाली प्रदेशमा ३२ प्रतिशत खाद्य असुरक्षा रहेको छ। सामान्य नागरिकमा रहेको यो असुरक्षा एचआईभी सङ्क्रमितमा भन्दा व्याप्त होला

भनी सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ । एआरटी सेवा केन्द्रमार्फत नियमित औषधि सेवनमात्र स्वास्थ्य सुरक्षाको पर्याप्त आधार होइन । औषधीको साथासथै पोषणयुक्त खानपान पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण छ । व्यवहारतः यस अधिकारको पूर्णतः संरक्षण हुन सकेको पाइँदैन ।

महिला अधिकार

संविधानको धारा ३८ ले महिला हकको व्यवस्था गरेको छ । विशेषतः लैङ्गिक भेदभावबिना समान वंशीय हक, सुरक्षित मातृत्व र प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी हक, हिंसाजन्य कार्य वा शोषणविरुद्धको हक, समानुपातिक समावेशी सहभागिताको हक, सकारात्मक विभेदको हक, सम्पत्ति र दम्पतिमा समान हकको उल्लेख गरिएको छ । मौलिक हक कार्यान्वयनका लागि सुरक्षित मातृत्व तथा प्रजनन स्वास्थ्य अधिकार ऐन, २०७५ र नियमावली कार्यान्वयनमा रहेको छ । जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा २ र ३ ले प्रजनन स्वास्थ्य, गर्भवती, प्रसव तथा सुत्केरी सेवा, परिवार नियोजन, गर्भपतनलाई निःशुल्क आधारभूत स्वास्थ्य सेवामा पहिचान गरेको छ ।

नेपालमा कुल एचआईभी सङ्क्रमितमा ४२ प्रतिशत महिला (यौनकर्मी महिला दुई प्रतिशत र अन्य महिला ४० प्रतिशत), ३५ प्रतिशत पुरुष रहेका छन् । यसको साथै पुरुषसँग यौनसम्पर्क गर्ने पुरुष तथा तेस्रो लिङ्गी र यौनकर्मीका ग्राहकहरू नौ-नौ प्रतिशत, पुरुष यौनकर्मी तीन र सुइद्वारा लागुऔषध प्रयोग गर्ने व्यक्ति दुई प्रतिशत सङ्क्रमित छन् ।^३ महिलामा हुने सङ्क्रमणको प्रमुख कारण श्रीमान नै हुन् । उनीहरू कामको सिलसिलामा देशबाहिर जाने, उतै सङ्क्रमित हुने र घरमा आइ यौन सम्पर्क गर्दा श्रीमती सङ्क्रमणमा पर्ने गरेको अवस्था छ, सुदूरपश्चिम प्रदेशमा यो प्रवृत्ति अधिक छ । यदाकदा महिलाहरूबाट पनि पति वा यौन सम्पर्कमा आउने व्यक्तिमा सङ्क्रमण हुने गरेको छ । यसको प्रमुख कारण असुरक्षित यौन सम्पर्क नै हो । रोजगारीको लागि भारतमा जानेहरूको व्यवहारमा गणना गरिँदैन । भारतबाहेकका देशमा जाने वा तेस्रो देशमा जाने आप्रवासी पुरुष वा महिलाहरू घर आउदा पनि पतिपत्नीबीच सित यौन सम्पर्क गर्नुपूर्व एचआईभी सङ्क्रमण परीक्षण गराउने अभ्यास छैन । फलतः सङ्क्रमण दरमा वृद्धि हुनु स्वाभाविक हो ।

अधिकांश महिलाहरू अज्ञानता र गरिबीको कारण सङ्क्रमित भई बाँचिरहेका छन् । खुला समाजमा महिलाहरू उपचार सेवामा सहजै जाने, आफ्नो समस्या राख्ने, घरपरिवारले पनि सहजै ग्रहण गर्ने हुँदा जीवनशैली सहज हुन पुग्दछ । महिलाको हकमा सङ्कुचित र रुढीग्रस्ता मूल्यमान्यता भएको घर, परिवार, समाज बढी प्रभावित भएको देखिन्छ । हाम्रो सन्दर्भमा विशेषतः मधेश र मुस्लिम समुदायका महिलाहरू सङ्क्रमित हुँदा फन पीडित हुन जाने अवस्था छ । सङ्क्रमणबारे थाहा पाए घरपरिवार समाजले सामाजिक लान्छना, भेदावपूर्ण व्यवहार गर्ने, उपचारमा सहयोग नगर्ने प्रवृत्ति छ । सङ्क्रमणबाट सिर्जना हुने जटिलता अनि व्यवहारिक पक्षले जीवन थप कष्टकर बनाइरहेको छ । सङ्क्रमणबारे कसैलाई थाहा नदिनु नै जीवन अलि सहज हो भन्ने मनोविज्ञान पनि देखिएको छ ।

सङ्क्रमण घटनाका १५ देखि २४ वर्षका युवायुवतीहरूमध्ये ६५ प्रतिशत महिला र ८८ प्रतिशत पुरुषलाई यौन सम्पर्क गर्दा कण्डम प्रयोग गरेमा एचआईभीको जोखिम कम गर्न सकिन्छ भन्ने जानकारी छ । सङ्क्रमित नभएको व्यक्तिले सङ्क्रमित नभएका यौनसाथीसँग मात्र यौन सम्पर्क गर्नुपर्दछ । यसबारेमा ६९ प्रतिशत महिला र ८५ प्रतिशत पुरुषलाई थाहा छ ।^४ यसको अर्थ हो—३१ प्रतिशत महिला र १५ प्रतिशत पुरुष अभै पनि अनविज्ञ छन् । जम्मा ६५ प्रतिशत महिलालाई सामान्य ज्ञान भए पनि ३५ प्रतिशत महिलाहरूमा कुनै

३ राष्ट्रिय एचआईभी रणनीतिक योजना (२०२१-२०२६) पेज नं. ९

४ स्वास्थ्य सर्वेक्षण प्रतिवेदन २०२२

जानकारी छैन । सुरक्षित सम्पर्क गर्नुपर्छ भन्ने सचेतना विशेषतः शहरी र शिक्षित महिला र पुरुषहरूमा देखिन्छ । ग्रामीण क्षेत्रका महिलाहरू, अझ त्यसमा पनि अशिक्षितको हकमा समस्या थप विकराल छ । कतिपय महिलाहरू जसलाई अहिले पनि कण्डमबारे जानकारी नै छैन । अतः सुरक्षित प्रजनन स्वास्थ्य अवस्था व्यवहारतः चुनौतीपूर्ण छ । कानुनबमोजिम गर्भपतन सेवा सरकारी गैरसरकारी सबै अस्पतालमा उपलब्ध भए पनि सङ्क्रमित महिलालाई सेवा प्रवाह गर्नुपरेमा स्वास्थ्यकर्मीहरू सङ्क्रमित हुने भयबाट कुनै न कुनै बहाना पारी अन्यत्र पठाउने वा पन्छिने गर्दछन् ।

बाल अधिकार

संविधानको धारा ३९ ले पहिचानसहितको नामाकरण र जन्मदर्ताको हक, सर्वाङ्गीण व्यक्तित्व विकासको हक सुरक्षित गरेको छ । प्रारम्भिक बाल विकास तथा बाल सहभागिताको हक, जोखिमपूर्ण कामविरुद्धको हक, बाल विवाहविरुद्धको हक हक पनि संरक्षित छ । त्यसै गरी सेना, प्रहरी वा सशस्त्र समूहमा भर्नाविरुद्धको हक, शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको यातनाविरुद्धको हक, बाल अनुकूल न्यायको हक, विशेष संरक्षणको हक, क्षतिपूर्ति पाउने हकको पनि व्यवस्था गरेको छ ।

बाल अधिकार कार्यान्वयनको लागि बालबालिकासम्बन्धी ऐन, २०७५ र नियमावली रहेको छ । दफा २ (ज) ले १८ वर्षमुनिकालाई बालबालिकाको रूपमा परिभाषित गरेको छ । दफा ४ ले नाम, राष्ट्रियता र पहिचानको अधिकारकावारे व्यवस्था गरेको छ । संवैधानिक तथा कानुनी व्यवस्थाअनुसार प्रत्येक बालबालिकालाई यो मौलिक हक प्राप्त छ । यसको लागि नेपाली वा गैरनेपाली बालबालिका यसका हकदार हुन सक्ने कानुनी मनासय रहेको देखिन्छ ।

एचआईभी सङ्क्रमित बालबालिकाको हकमा बाल अधिकार कार्यान्वयन अवस्था हेर्दा बाबुआमा वा बाबु वा आमासमेत कुनै एकको नागरिकता नभएको कारण जन्मदर्ताको हकबाट वञ्चित छन् । आमाबाट बच्चासमेत सन्तान सङ्क्रमणविरुद्धको अधिकार संरक्षण पनि हुन सकेको छैन । बच्चासमेत सङ्क्रमण नसर्ने औषधि तथा उपाय भए पनि पर्याप्त सचेतना तथा वातावरण निर्माण हुन नसक्दा आजीवन एचआईभी सङ्क्रमित जीवन जीउन बाध्य छन् । यी बालबालिकाहरू पोषण, खानेकानागतका अधिकारबाट वञ्चित हुनुको साथै सामाजिक लान्छना तथा भेदभाव सहन बाध्य छन् ।

ऐनमा विशेष संरक्षण वा अधिकारको आवश्यकता पर्ने वर्गहरूमध्ये अपाङ्गता भएका बालबालिकाको अधिकारबारे दफा १२ मा व्यवस्था छ । दफा १८ मा भने राज्यको दायित्वअन्तर्गत विशेष संरक्षणको आवश्यकता भएका बालबालिकाको आधारभूत आवश्यकताको व्यवस्था गर्ने भनी स्पष्ट व्यवस्था रहेको छ । एचआईभी सङ्क्रमित बालबालिकाको विशेष अधिकारबारे भने कहींकतै उल्लेख गरिएको छैन । फलतः यस वर्गका बालबालिकालाई शिक्षा, स्वास्थ्य, उपचार, पोषणलगायतका बहुआयामिक अधिकारबाट वञ्चित छन् । राज्यका तीन सरकारहरूमध्ये स्थानीय सरकार आधारभूत मानव अधिकारको संरक्षण गर्ने दायित्व रहे पनि प्रभावकारी कार्यक्रम तथा नीति अङ्गीकार गर्न सकेको छैन । प्रदेश र सङ्घ सरकार सहयोगी बन्न नसकेको देखिन्छ ।

शिक्षाको अधिकार

संविधानको धारा ३१ ले अनिवार्य तथा निःशुल्क आधारभूत शिक्षाको व्यवस्था गरेको छ । माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र विपन्नलाई उच्चशिक्षा निःशुल्क साथै मातृभाषामा शिक्षा पाउने हकलाई सुरक्षित गरिएको छ ।

आधारभूत शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य भएता पनि सङ्कमित बालबालिकाले भेदभावरहित वातावरणमा यस अधिकारको उपभोग गर्न पाएका छैनन् । गरिबीको रेखामुनि रहेका बालबालिकाको यो अधिकार संरक्षणको लागि सरकारको उचित ध्यान पुग्न सकेको छैन । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारसँग आफ्नो भौगोलिक सीमाभित्र रहेका बालबालिकाको सङ्ख्या, तिनको आर्थिक अवस्था आदिवारे कुनै तथ्याङ्क नै छैन । बजेट तथा कार्यक्रम बनाउदा यस्ता बच्चाको हकमा ध्यान पुग्न सकेको छैन ।

कतिपय सङ्कमित बालबालिकाहरूले विद्यालय पढ्न जाँदा पहिचान खुलाएको कारण सहकर्मी र शिक्षकहरूबाट नै लान्छनापूर्ण र भेदभावयुक्त व्यवहार खेप्नुपर्दछ । फलतः उहीहरू बीचमा नै विद्यालय छाड्न बाध्य भइरहेका छन् । विद्यालयको पाठ्यक्रममा एचआईभी सङ्कमणबारे विषयवस्तु राखिनु सकारात्मक पक्ष भए पनि ती समय-सापेक्ष छैनन् । अहिले पनि एचआईभीबाट सङ्कमित तत्काल मृत्यु हुन्छ, एचआईभी सङ्कमित महिलाले बच्चा जन्माउनु हुँदैन भन्ने बुझाइ छ । शिक्षकहरूको तालिम सामग्रीमा यी र यसबारेमा उल्लेख गरिए पनि कतिपय शिक्षकहरूमा पुरानै को सोच हावी छ । कतिपय देशहरूले सङ्कमितहरूलाई आफ्नो देशमा एचआईभी सङ्कमितलाई प्रवेश निषेध गरेका कारण छात्रवृत्तिमा अध्ययन गर्न पाउने अवसरबाट वञ्चित भएका छन् ।

रोजगारीको अधिकार

संविधानको धारा ३३ ले रोजगारीको छनौटसहितको रोजगारीको हक प्रदान गरेको छ । रोजगारीको यो विषय एचआईभी सङ्कमितको लागि महामारी बन्न पुगेको छ । चरम् गरिबी, भोकमरीबाट मुक्ति पाउन भारतमा कामको लागि जानेहरूबाट नै सङ्कमण फैलाउने गरेका छन् । सुदूरपश्चिम र कर्णाली प्रदेशका अधिकांश नागरिक अबै पनि भारतीय रोजगारीमै निर्भर छन् ।

एचआईभी सङ्कमण व्यवस्थापनको लागि सन् २००९ को संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घोषणापत्रले सरकारलाई मात्र नभई व्यवसायी क्षेत्र, निजी क्षेत्र, नागरिक समाजलगायत व्यक्ति विशेषलाई पनि जिम्मेवार बनाएको छ । उक्त घोषणापत्रले व्यवसायीलाई पनि जिम्मेवार बनाए पनि कलकरखाना, उद्योगमा कार्यरत सङ्कमित व्यक्तिहरू सङ्कमणकै कारण रोजगार गुमाउन बाध्य भएका छन् । रोजगारीको अवसर नगुमोस् वा रोजगारी पाइयोस् भनी हरसम्भव आफ्नो सङ्कमणको परिचय खुलाउन चाहँदैनन् । राज्यको सुरक्षा निकायमा पनि प्रवेश गर्नबाट सङ्कमितहरूलाई वञ्चित गरिएको छ ।

गोपनियताको अधिकार

संविधानको धारा २८ले गोपनियताको अक अनतिक्रम्य हुने व्यवस्था गरेको छ । कुनै पनि व्यक्तिको जीउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्याङ्क, पत्राचार र चरित्रसम्बन्धी विषय गोप्य रहन्छ । वैयक्तिक गोपनियतासम्बन्धी ऐन, २०७५ र नियमावली कार्यान्वयनमा रहेको छ । यस ऐनले व्यक्तिको शारीरिक, निजी जीवन, पारिवारिक, प्रजनन स्वास्थ्य, गर्भावस्थासम्बन्धी, आवासलगायतका गोपनियताबारे व्यवस्था गरेको छ । जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५ को दफा १४ ले स्वास्थ्य सेवा प्रवाह गर्दा सेवाग्राहीको स्वास्थ्य उपचारलगायतका सूचनाहरू गोप्य राख्नुपर्दछ ।

एचआईभी सङ्कमित व्यक्तिको गोपनियताको अधिकार संरक्षण सन्तोषजनक रहेको मान्नुपर्दछ । विशेष रूपमा सङ्कमितको स्वास्थ्य अवस्था र व्यक्तिगत विवरण राख्ने सरकारी तथ्याङ्क प्रणालीले गोपनियताको अधिकार संरक्षण गरेको छ । ती सङ्कमितको अन्य स्वास्थ्य समस्यामा उपचार सेवा प्रदान गर्ने स्वास्थ्य संस्थाका कतिपय स्वास्थ्यकर्मीहरूले सङ्कमितको गोपनियताको अधिकार पूर्णरूपले संरक्षण गर्न सकेका छैनन् ।

उपचारार्थ अस्पतालमा भर्ना रहँदा बिरामीको कागाजत खुला तरिकारले राख्ने, अरूलाई थाहाँ हुने गरी शैया व्यवस्थापन गर्ने, आकस्मिक सुत्केरी सेवा प्रदान गर्ने क्रममा परीक्षणबाट सङ्क्रमण देखेको खण्डमा सार्वजनिक तवरले सूचना प्रवाह गरिदिने लगायतका कमिकमजोरीले गोपनियताको अधिकारको पूर्ण संरक्षण हुन सकेको छैन। त्यतिमात्र नभई व्यक्तिगत तवरले सङ्क्रमित व्यक्तिबारे विचार राख्दा व्यक्तिगत परिचय अरूलाई थाहा हुने गरी व्यक्ति गर्ने गरिएको छ। यसरी गोपनियताको अधिकार उल्लङ्घन भएको खण्डमा त्यसको निदान के हुने, कुन कानुनले त्यसको निदान गर्ने जस्ता कानुनी जटिलता रहेको छ।

सम्पतिको अधिकार

संविधानको धारा २५ ले सम्पतिको हकबारे व्यवस्था गरेको छ। यसमा प्रत्येक नागरिकलाई सम्पति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, बेचबिखन गर्ने, व्यवसायिक लाभ प्राप्त गर्ने र सम्पतिको अन्य कारोबार गर्ने हक हुनेछ, भनी उल्लेख गरिएको छ। सङ्क्रमित व्यक्तिहरू कानुनबमोजिम सम्पतिसम्बन्धी अधिकारबाट वञ्चित भइरहेका छन्, यसमा राज्यभन्दा परिवार बढी जिम्मेवार छ। यस समस्याबाट पुरुष कम र महिला बढी पीडित रहेको पाइन्छ। कानुनबमोजिम प्राप्त हुनुपर्ने चलअचल सम्पतिको सवालमा महिला सङ्क्रमित हुँदा घरपरिवारका सदस्यहरूबाट विभिन्न भ्रमेला खडा गरी बेघरबार बनाइदिने गरेका छन्। सङ्क्रमित बालबालिकाको अवस्था पनि उही छ। यसरी पीडित व्यक्तिको लागि राज्यबाट निःशुल्क कानुनी सहायता सेवा प्रदान गरिए पनि भ्रन्फटिलो र लामो प्रक्रियाका कारण प्रभावकारी हुन सकेको छैन। अन्ततः सम्पतिको अधिकार उनीहरूको लागि आकाशको फलसरह बन्न पुगेको छ।

यातनाविरुद्धको अधिकार

संविधानको धारा २२ ले यातनाविरुद्धको अधिकार मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ, जसमा पक्राउ परेको वा थुनामा रहेको व्यक्तिलाई यातना दिन हुँदैन भनी उल्लेख छ। कानुन कार्यान्वयन गर्ने अधिकारीहरूले अभियोग लागेको व्यक्तिलाई नियन्त्रणमा लिँदा वा अनुसन्धानको क्रममा थुना अवधिमा यातना दिने गरेको पाइन्छ। यातना पाउने व्यक्ति एचआईभी सङ्क्रमित भएको खण्डमा निजलाई सङ्क्रमणको कारणले थप शारीरिक तथा मानसिक हानी-नोक्सानी पुऱ्याउदछ। विशेषतः पुरुषसित यौन सम्पर्क गर्ने पुरुष र ट्रान्सजेण्डर हरूलाई समाजमा विकृति विसङ्गति फैलाउने गरेको र यस्तो व्यवसाय गैरकानुनी रहेको भनी उनीहरूको साथबाट कण्डमलगायतका यौजन्य सामग्री सुरक्षाकर्मीले फेला पारेको खण्डमा प्रहरीले नियन्त्रणमा लिने, कुटपिट एवम् दुर्व्यवहार गर्ने गरेको उनीहरूको भनाइ छ।

सामाजिक सुरक्षाको अधिकार

संविधानको धारा ४३ ले सामाजिक सुरक्षाको हकबारे व्यवस्था गरेको छ, जसमा पाँचमध्ये आर्थिक रूपले विपन्न वर्ग पनि एक हो। यस व्यवस्थाको कार्यान्वयनको लागि सामाजिक सुरक्षा ऐन, २०७५ र नियमावली रहेको छ। ऐनको दफा २ (घ) ले जीवनयापन गर्ने कुनै आधार, आयश्रोत वा सम्पति नभएको नेपाल सरकारले तोकेको भन्दा न्यून आय भएको व्यक्ति सम्भन्धनुपर्दछ, भनी आर्थिक रूपले विपन्नको परिभाषा गरेको छ।

सिद्धान्ततः विशेषाधिकारको आवश्यकता भएका वर्ग, समुदाय, व्यक्ति राज्यको संरक्षणबाट च्युत नहुन्। अभिभावकविहीन अवस्थामा जीवन गुजार्न नपरोस् भन्ने सिद्धान्तको संरक्षणका लागि सामाजिक सुरक्षाको हक प्रदान गरिएको छ। एचआईभी सङ्क्रमित व्यक्तिहरू पनि विशेष हेरचाह, स्याहार-सम्भारका अधिकारबाहक हुन्। राज्यले पर्याप्त सुरक्षित वातावरण प्रदान गर्न नसकेका कारण पीडादायी जीवन गुजार्न बाध्य छन्।

यस समस्याको रोकथाम, उपचार, मनोविमर्शलगायतका सवालमा राज्यले विशेष संरक्षण गरे पनि तोकिएको समयमा तोकिएको लक्ष्य हासिल गर्ने रणनीतिक योजनामा आधारित कार्यमात्र पर्याप्त छैनन् ।

एचआईभी सङ्क्रमण चरम् गरिबीको उपज रहेको कुरामा कुनै विवाद छैन । गरिबीविरुद्धको विषयलाई अधिकारको रूपमा संविधानमा पहिचान नगरिएता पनि सिद्धान्ततः गरिबी पनि राज्यको कुशासनको परिणाम हो । राज्यको यस दुष्कृतिको भागिदार सर्वसाधारण नागरिक बन्नुहुँदैन । सङ्क्रमितहरू पोषण खानेकुराको अभाव, खाद्य असुरक्षाको अवस्थामा पनि जसोतसो जिन्दगी गुजार्न बाध्य छन् । सङ्क्रमितका बालबालिका १८ वर्ष नपुगेसम्म मासिक एक हजार भत्ता पाए पनि बयस्कहरूले पाउन सकेका छैनन् । यसबाट एआरटी सेवा केन्द्रसम्म पुग्नका लागि यातायात खर्च नहुँदा उपचारमा समस्या पर्ने गरेको सङ्क्रमितहरूको भनाइ छ ।

जनचेतना अवस्था

एचआईभी रोकथाम सम्बन्धमा ८० प्रतिशत महिला र ९६ प्रतिशत पुरुषमा ज्ञान रहेको छ अर्थात समग्रमा ८८ प्रतिशत मानिसलाई एचआईभी रोकथामबारे जानकारी छ । उमेरगत हिसाबमा हेर्दा १५ देखि २४ वर्षका युवायुवतीहरूमध्ये ६५ प्रतिशत महिला र ८८ प्रतिशत पुरुषलाई यौन सम्पर्क गर्दा कण्डम प्रयोग गरेमा एचआईभीको जोखिम कम गर्न सकिन्छ भन्ने थाहा छ । त्यसै गरी ६९ प्रतिशत युवा महिला र ८५ प्रतिशत पुरुषलाई सङ्क्रमित नभएका व्यक्तिले अरू यौनसाथी नभएसँगै मात्र यौन सम्पर्क गर्नुपर्दछ भन्ने जानकारी छ । एचआईभी सङ्क्रमित आमाबाट बच्चामा सङ्क्रमण सर्दछ भन्ने ज्ञान ८० प्रतिशत महिला र ७८ प्रतिशत पुरुषलाई छ । प्रसृतिको समयमा आमाबाट बच्चामा एचआईभी सङ्क्रमण सर्दछ भनी ७५ प्रतिशत महिला र ७३ प्रतिशत पुरुष जानकारी छन् । समग्रमा १५.४९ वर्षका १० प्रतिशत महिला र १३ प्रतिशत पुरुषहरूले कुनै न कुनै बेला एचआईभी परीक्षण गराए पनि अझै पनि ९० प्रतिशत महिला र ८७ प्रतिशत पुरुषहरूले एचआईभी परीक्षण गराएका छैनन् ।^५

९५/९५/९५ कार्यान्वयन अवस्था

राष्ट्रिय एचआईभी रणनीतिक योजना (२०२१-२०२६) ले सन् २०२६ सम्मका लागि ९५/९५/९५ लक्ष्य निर्धारण गरेको छ । यसमा अनुमानित एचआईभी सङ्क्रमितमध्ये ९५ प्रतिशत पहिचान गर्ने, सङ्क्रमण पुष्टि भएका ९५ प्रतिशतको उपचार गर्ने र एआरटी सेवा लिइरहेका एचआईभी सङ्क्रमितमध्ये ९५ प्रतिशतमा भाइरल लोड सप्रेसन (Viral load suppression) हासिल गर्ने उल्लेख छ । यसका अलावा ९० प्रतिशत नयाँ एचआईभी सङ्क्रमण कम गर्ने, आमाबाट बच्चामा एचआईभीको सङ्क्रमण निवारण गर्ने र जन्मजात भिरङ्गीको दर प्रतिलाख जीवित जन्ममा ५० वा सोभन्दा कम गर्ने लक्ष्य लिएको छ ।^६

सन् २०२२ सम्ममा युएनएड्सका अनुसार २७,७४५ अर्थात ९२ प्रतिशतलाई आफूलाई सङ्क्रमित भएको जानकारी छ, त्यसमा एआरटी सेवा केन्द्रबाट सेवा लिने २३,३६२ जना अर्थात ७८ प्रतिशत छन् । भाइरल लोड सप्रेसन (Viral load suppression) गरिएका २२,६२७ जना अर्थात ७५ प्रतिशतले नियमित उपचार सेवा लिइरहेका छन् । सङ्क्रमणबारे थाहा पाउनुलाई सन्तोषजनक मानिए पनि बाँकी दुई सूचाङ्क एआरटीमा उपचार सेवा र भाइरल लोड सप्रेसन ७८ र ७५ प्रतिशतमा सीमित रहनुलाई सन्तोषजनक मान्न सकिँदैन । यसबाट सन् २०२२ पश्चात्को चार वर्षको अवधिमा रणनीतिक योजनानुसारको लक्ष्य हासिल हुन सक्ने कुरामा विश्वस्त हुने आधार देखिएको छैन ।

५ नेपाल जनसांख्यिक तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०२२

६ राष्ट्रिय एचआईभी रणनीतिक योजना (२०२१-२०२६) पेज नं. १९

वित्तीय अवस्था

सन् २००६ मा अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतबाट ८८ लाख अमेरिकी डलर प्राप्त थियो । सन् २००९ मा एक करोड ९७ लाख र आन्तरिक स्रोतबाट एक करोड सात लाख ४१ हजार ६६२ गरी कुल दुई करोड चार लाख ५४ हजार आठ सय अमेरिकी डलर पुगेको थियो । सन् २००७ देखि आन्तरिक स्रोतबाट पनि बजेट व्यवस्थापन हुँदै आएको छ । सन् २०२२ मा आन्तरिक स्रोतबाट ३० लाख ७० हजार ७६९ र बाह्य स्रोतबाट एक करोड २८ लाख ७९ हजार ८३९ गरी कुल बजेट १,५९,५९,५९२.०० अमेरिकी डलर रहेको छ । बजेटको प्रकृति हेर्दा बाह्य स्रोतबाट ९५ प्रतिशत र आन्तरिक स्रोतबाट पाँच प्रतिशत रहेको छ । सन् २०१९ देखि वित्तीय व्यवस्थापनको सिमाङ्कन घट्दै गएको छ । अन्तर्राष्ट्रिय रणनीतिअनुसार राष्ट्रिय स्रोत व्यवस्थापन क्रमशः बढाउदै लैजाने भनिए पनि अवस्था त्यस्तो छैन । अन्तर्राष्ट्रिय स्रोत वित्त सीमा घट्दै जानु र यसको लागि राष्ट्रिय बजेटमा वृद्धि नहुनेले बढन नसक्नु पनि ९५/९५/९५ को लक्ष्य हासिल गर्ने विषय चुनौती बनेको छ । अझै केही वर्षअगाडि महामारीको रूपमा फैलिएको कोभिड १९ र अन्तर्राष्ट्रिय युद्धको कारण विश्वको अर्थतन्त्र कमजोर हुँदै गइरहेकोले अवस्था थप जटिल बन्न पुगेको छ ।

वर्तमान अवस्था

युएनएड्स, विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको ग्लोबल फ्याक्ट सिट २०२२ अनुसार सन् २०२२ को अन्त्यसम्म एचआईभी सङ्क्रमित व्यक्तिको सङ्ख्या तीन करोड ९० लाख रहेकोमा १४ वर्षसम्मका बालबालिकाहरू १५ लाख रहेका छन् । सङ्क्रमणको कारण छ लाख ३० हजार व्यक्तिको मृत्यु भएको छ भने १३ लाख व्यक्तिहरूमा नयाँ सङ्क्रमण देखिएको छ । नेपालको सन्दर्भमा ३० हजार एचआईभी सङ्क्रमित व्यक्तिहरू छन् ।^७ एचआईभीबाट सङ्क्रमित १४ वर्षमुनिका बालबालिकाकाको सङ्ख्या १,२०० छ । त्यसै गरी १५ वर्षमाथिका पीएलएचआईभीबाट सङ्क्रमित महिलाहरू १३,००० र पुरुषहरू १६,००० रहेका छन् । प्रतिशतमा हेर्दा १५ देखि ४९ वर्षसम्मका व्यक्तिहरूमा एचआईभी सङ्क्रमण दर ०.१ प्रतिशत रहेको छ । एड्सका कारण वार्षिक मृत्यु दर ५०० भन्दा कम रहेकोकम महिला मृत्यु दर १०० र पुरुष मृत्यु दर ५०० तल रहेको छ । नयाँ सङ्क्रमण दर प्रति एक हजारमा ०.०२ प्रतिशत देखिन्छ ।

उपसमूह र लिङ्गको आधारमा पहिचान भएका एचआईभी सङ्क्रमण^८

मुख्य जोखिम समूह	पुरुष	महिला	ट्रान्सजेण्डर	कुल सङ्ख्या	प्रतिशत
यौनकर्मीहरू	२२१	१,९६९	६८	२,२५८	६.०
सुइद्वारा लागु औषध प्रयोग गर्ने व्यक्ति	३२१२	११२	९	३,३३३	८.९
पुरुषसँग यौन सम्पर्क गर्ने पुरुष	८४५	५	२६३	१,११३	३.०
रगत र रक्त सामग्री	९३	४३	४	१४०	०.४
यौनकर्मीका ग्राहकहरू	११,६५९	२१४	७	११,८८०	३१.६
प्रवासी श्रमिकहरू	३,८५९	३३९	२	४,२००	११.२
प्रवासीका श्रीमती र यौनसाथी	२५०	२,९१०	३	३,१६३	८.४
अन्य	२,७९५	८,७०८	६	११,५०९	३०.६
जम्मा	२२,९३४	१४,३००	३६२	३७,५९६	१००.०

^७ <https://aidsinfo.unaids.org>, Global Fact Sheet |2022

^८ राष्ट्रिय एचआईभी रणनीतिक योजना २०२१ देखि २०२६, परिस्थिति विश्लेषण, पेज नं. ८ मा साभार गरिएको नियमित कार्यक्रमजन्य तथ्याङ्क, २०२०, राष्ट्रिय एड्स तथा यौनरोग नियन्त्रण केन्द्र

तालिकाअनुसार सन् २०२० सम्म ३७,५९६ व्यक्तिहरू एचआईभीबाट सङ्क्रमित भएको देखिन्छ । यसमा प्रवासीलाई सन् २०११ देखि मुख्य जोखिम समूहमा समावेश गरिएको छ । गृहणी, पुरुष अन्तरलिङ्गी साथी, कैदी, बालबालिका र पहिचान नभएका उपसमूहलाई राखिएको छ । रणनीतिक योजनाअनुसार राजमार्ग छोएका तराईका जिल्लाहरूमा पुरुषसँग यौनसम्पर्क गर्ने पुरुषहरूमा व्याप्तता दर ८.२ र काठमाडौंमा सुइबाट लागु पदार्थ लिने व्यक्तिमा ८.५ प्रतिशत रहेको छ । राष्ट्रिय एड्स तथा यौनरोग नियन्त्रण केन्द्रले नियमित रूपमा गर्ने गरेको एचआईभी इपिडेमिकसम्बन्धी गणितीय मोडेलिङले नयाँ एचआईभी सङ्क्रमणको दर सबैभन्दा बढी प्रवासीमा २५ प्रतिशत र पुरुषसँग यौनसम्पर्क गर्ने पुरुष, परालैङ्गिक व्यक्तिहरूमा १९ प्रतिशत देखिन्छ । यो दर महिला यौनकर्मीमा नौ, पुरुष यौनकर्मीहरूमा आठ र सुइबाट लागु पदार्थ लिने व्यक्तिहरूमा दुई प्रतिशत रहेको छ । पीएलएचआईभीको जोखिम समूहअनुसार १५-४९ वर्षसम्मका वयस्क जनसङ्ख्यामा एचआईभीको व्याप्तता दर महिला यौनकर्मीमा दुई, सुइद्वारा लागु औषध प्रयोग गर्ने व्यक्तिमा दुई, पुरुष यौनकर्मीमा तीन, यौनकर्मी ग्राहकहरूमा नौ, पुरुषसँग यौनसम्पर्क गर्ने पुरुष तथा तेस्रो लिङ्गीमा नौ, अन्य पुरुष र महिलाहरूमा ३५ र ४० प्रतिशत रहेको छ ।^९

विश्लेषण

विश्वमा सन् १९८१ मा र नेपालमा सन् १९८८ मा देखापरेको यो महामारीलाई वैश्विक, क्षेत्रीय र राष्ट्रिय स्तरबाट सन् २०३० सम्ममा अन्त्य गर्ने प्रयत्न भइरहेको छ । यसको लागि युएनएड्स र नेपालले सन् २०२१-२०२६ सम्मको लागि रणनीतिक योजना अगाडि सारेको छ । उक्त रणनीतिसित मिलान हुने गरी क्षेत्रीय तथा राष्ट्रिय रणनीति तर्जुमा गरिएको गरिएको छ । मानव अधिकारमुखी पद्धतिबाट सम्बोधन गर्नका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घको साधारण सभाले सन् २००१ मा जारी गरेको घोषणापत्र महत्त्वपूर्ण रहेको छ । उक्त रणनीतिको आधारमा द्रुत मार्ग प्रणाली(फास्ट ट्रायाक सिस्टम) बाट कार्यान्वयन गर्नका लागि सन् २००६, २०११ र २०२१ मा राजनीतिक घोषणापत्र जारी भएको छ । सामान्य कार्यविधिबाट सन् २०३० सम्म एड्स अन्त्य नहुने पक्षलाई आत्मसात् गरी कार्य अगाडि बढाइएको छ । दिगो विकास लक्ष्यको सन् २०३० सम्मको समयसीमा निकै महत्त्वपूर्ण रहेको छ । तीन तह: अन्तरसरकारी वैश्विक तह, क्षेत्रीय तह र राष्ट्रिय तहबाट कार्य भइरहेको छ । अल्पविकसित र विकासोन्मुख राष्ट्रहरूलाई बाह्य आर्थिक स्रोत र राष्ट्रिय स्रोत प्रतिशत बढाउदै लैजाने उद्देश्यले बजेट व्यवस्थापनसमेत हुँदै आइरहेको छ ।

एचआईभी एड्स महामारीका कारण सन् २०२२ सम्म आठ करोड ५६ लाख मानिस सङ्क्रमित भएका छन् भने, चार करोड चार लाखले ज्यान गुमाएका छन् । सन् २०२२ सम्म सङ्क्रमित व्यक्तिहरू तीन करोड ९० लाख छन् । कुल सङ्क्रमितहरूमध्ये १४ वर्षमुनिका १५ लाख बालबालिका र ५३ प्रतिशत महिला छन् ।

युएनएड्स रणनीतिको ९५/९५/९५ सूचाङ्क प्रगति ८६ प्रतिशत, एआरटी सेवा लिइरहेका ८९ र भाइरल लोड सप्रेस भएका ९५ प्रतिशत रहेको छ । दक्षिण एसियाका आठ देशहरूमध्ये पाकिस्तान, अफगानिस्तान, बङ्गलादेश, माल्दिभ्ससित तीन सूचकमध्ये कुनै न कुनै सूचकमा कुनै तथ्याङ्क छैन । प्रगति सूचकको हकमा नेपालको प्रगति अरूभन्दा माथि छ भने त्यसपछि भारत रहेको छ । नेपालको प्रगति ९२/७८/७५ प्रतिशत रहेको छ । नेपालमा सन् २०२२ सम्म ३०,००० सङ्क्रमित व्यक्ति रहेका छन् । नयाँ सङ्क्रमण र मृत्यु दर ५०० भन्दा कम छ । तुलनात्मक रूपमा अवस्था राम्रो देखिए पनि रणनीतिक योजनाअनुसार सन् २०२६ सम्मको ९५/९५/९५ लक्ष्य हासिल गर्न त्यति सहज छैन ।

९ राष्ट्रिय एचआईभी रणनीतिक योजना २०२१-२०२६, पेज नं. ९

एचआईभी एड्स महामारी निश्चय नै स्वास्थ्य समस्या हो । यो समस्या सामधान गर्नका लागि मानव अधिकार स्वास्थ्य समताको सिद्धान्तलाई आधार बनाइए पनि कार्यान्वयन अवस्था नाजुक छ । अधिकांश कार्यक्रम तथा बजेट मनोसामाजिक विमर्श, उपचार र बाह्यमा खर्च गरेको देखिन्छ । एचआईभी सम्बन्धमा विनियोजन गरिएको कुल बजेटको ९५ प्रतिशत बाह्य र पाँच प्रतिशत आन्तरिक स्रोतबाट व्यवस्थापन गरेको अवस्था छ । सङ्क्रमणका कारक तत्वहरूको समाधानतर्फ ध्यान पुगेको देखिँदैन । सङ्क्रमितहरूले उपचारसाथै मनोसामाजिक विमर्श पाइरहे पनि गति सुस्त छ । सामाजिक जनचेतनाको अभाव तथा मनोसामाजिक नकारात्मक सोच तथा व्यवहारलाई बदल्न सकिएको छैन । दुर्गमभन्दा पनि सुगमको समाज बढी नकारात्मक सोचबाट ग्रसित भएको देखिन्छ । सङ्क्रमण फैलिनुका कारक तत्वको रूपमा रहेको गरिबी, अशिक्षा, अज्ञानता, सामाजिक भेदभाव तथा लान्छना, आधारभूत आवश्यकताको अपर्याप्तता, स्वास्थ्योपचारमा स्वास्थ्यकर्मी सोच एवम् क्रियाशीलता आदि पाटोलाई सम्बोधन गर्न पर्याप्त प्रयास भएको देखिँदैन । यो समस्या समाधानका लागि मुख्य मानिएको आर्थिक पक्षको ठुलो हिस्साको व्यवस्थापन अझ पनि बाह्य स्रोतमा आधारित छ । आन्तरिक स्रोत न्यून छ, जुन दिगो व्यवस्थापनको लागि चुनौती हो । राज्यका तीनै तहका सरकारको भूमिका प्रभावकारी हुन सकेको छैन ।

सुभाव

एचआईभी एड्स महामारी सम्बन्धमा सन् २०३० सम्म एड्सलाई निर्मूल गर्न वैश्विक रणनीतिलाई साकार पार्नका लागि नेपाल प्रयासरतः रहनुको साथै सार्क राष्ट्रभित्र अब्बल दर्जाको हैसियतमा रहेको छ । सन् २०२६ सम्मको ९५/९५/९५ लक्ष्य हासिल गर्ने सवालमा पहिलो सूचाङ्क प्रगति सन्तोषजनक रहे पनि द्वितीय र तृतीय सन्तोषजनक रहेको छैन । यसमा अवरोधको रूपमा सामाजिक लान्छना तथा भेदभावलगायत साथै तीन तहका सरकारको उदाशीनता, सहकार्य र समन्वयको अभाव जिम्मेवार रहेका छन् । एड्सको कारक तत्व एचआईभी रहेजस्तै सङ्क्रमणको कारण गरिबी रहेको कुरालाई आत्मसात गर्न नसकेको अवस्थथा छ । जिवाणु सङ्क्रमण घटाउन खोजिए पनि समाजिक जिवाणुको रूपमा रहेका सामाजिक बाधक तत्वहरूको मौजुदगी घटाउन यथेष्ट प्रयास हुन सकेको छैन । रणनीतिक योजनामा मानव अधिकार र लैङ्गिक असमानतालाई सम्बोधन गर्ने विषय प्राथमिकतामा परे पनि प्रभावकारी समन्वय र सहकार्य प्राथमिकतामा पर्न सकेको छैन । सङ्क्रमितको गरिबी, भोकमरी, खाद्य असुरक्षा, लान्छना, भेदभाव, रोजगारी, महिला अधिकार, बाल अधिकार, जनचेतना आदि विषय प्राथमिकतामा पर्न नसकेको अवस्था छ । अतः निम्न विषयमा भूमिका निर्वाह गरी अगाडि बढन आवश्यक देखिन्छ :

विशिष्टकृत कानून तर्जुमा गर्न

- एचआईभी सङ्क्रमणका कारण प्रभावित हुने बहुआयामिक मानव अधिकार हननका विषयहरू सम्बोधन गर्न मौजुदा कानूनको पुनरावलोकन गरी विशिष्ट कानून तर्जुमा गर्न ।

रोकथाम प्रभावकारी बनाउन

- रोकथामका लागि शैक्षिक सामग्री, सुरक्षा सामग्री, प्रचार-प्रसारलगायतका प्रयास भए पनि रोकथामका लागि आवश्यक सामग्रीको प्रयोगलाई थप उन्नत बनाउन ।
- स्थानीय सरकारले पालिकास्तर, वडास्तर र गाउँटोलस्तरमा प्रचार-प्रसार स्थानीय व्यक्ति वा सङ्घसंस्थामार्फत सञ्चालन गर्न ।
- नागरिक समाज, व्यवसायिक क्षेत्र, निजी क्षेत्र र व्यक्तिगत तहबाट समेतको भूमिकाको जरुरी रहेकोले

पालिकाभिन्न रहेका व्यवसायिक कलकरखाना तथा व्यवसायीहरूलाई स्थानीय सरकारले जिम्मेवार बनाउने नीति अवलम्बन गर्न ।

उपचार पहुँचयुक्त र प्रभावकारी बनाउन

- एआरटी केन्द्र सेवाको पहुँचमा नरहेका १३ प्रतिशत सङ्कमित व्यक्तिहरूलाई सेवामा जोडनका लागि प्रभावकारी उपाय अवलम्बन गर्न ।
- रोजगारको सिलसिलामा भारतमा रहेका नेपाली एचआईभी सङ्कमितहरूलाई उनीहरू रहेबसेकै स्थानबाट नेपाली नागरिक भएको प्रमाणका आधारमा उपचार सेवा उपलब्ध गराउन भारतीय सरकार सित द्विपक्षीय वार्ता तथा संवाद गरी वातावरण मिलाउन ।
- भाइरल लोड सप्रेसन कार्य अझै प्रभावकारी बनाउन ।
- स्वास्थ्यकर्मीहरूलाई एचआईभी सङ्कमण र मानव अधिकार विषयमा तालिम अभिमुखीकरण प्रदान गरी उपचार सेवा प्रभावकारी बनाउन ।

समन्वय सहकार्य प्रभावकारी बनाउन

सङ्घीय सरकारको साथसाथै प्रदेश र स्थानीय सरकारको भूमिकालाई प्रभावकारी बनाउनका लागि तीन वटै सरकारबीचको समन्वय सहकार्य प्रभावकारी बनाउन ।

सहभागितामूलक बजेट तथा कार्यक्रम निर्माण गर्न

- सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकारले एचआईभी सङ्कमित लक्षित बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा सङ्कमितहरूको प्रतिनिधिमुलक सहभागिता र आवश्यकता पहिचान गरी मानव अधिकारमुखी पद्धतिबाट बजेट तथा कार्यक्रम निर्माण गर्न ।
- सङ्कमण रोकथाम तथा उपचारमा मात्र केन्द्रित कार्यक्रम निर्माण नगरी सहायक बाधक तत्वको रूपमा रहेका आर्थिक, सामाजिक पक्षलाई पनि मध्यनजर गरी सीपमूलक, आयमूलक आधारभूत मानव अधिकार पूर्तिका लागि दिर्घकालीन, मध्यमकालीन तथा तत्कालीन गर्नुपर्ने कार्य पहिचान गरी बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्न ।

व्यवसायिक क्षेत्रको भूमिका प्रभावकारी बनाउन

सरकारी भूमिकाका अलावा मानव अधिकारको सम्मान, संरक्षण तथा उपचार पहुँच सम्बन्धमा भूमिका निर्वाह गर्ने व्यवसायिक क्षेत्र तथा निजी क्षेत्रलाई पनि एचआईभी सङ्कमित व्यक्तिहरूको मानव अधिकार संरक्षण प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न ।

नागरिक समाजको भूमिका प्रभावकारी बनाउन

एचआईभी सङ्कमित व्यक्तिहरूको सन्दर्भमा कार्यरत सङ्घसंस्थाहरूको भूमिका प्रभावकारी रहेको पक्षलाई आत्मसात गर्दै रोकथाम र उपचार सेवामा मात्र केन्द्रित नरही उनीहरूको बृहत् मानव अधिकार संरक्षण तथा संवर्धनमा भूमिका निर्वाह गर्न ।

दाताहरूको भूमिका

बाह्य स्रोत उपलब्ध गराउने दाताहरूले वित्तीय खर्चको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्दा सङ्कमणका बाधक तत्वहरू, मानव अधिकार, लैङ्गिक समानता, सामाजिक लान्छना तथा भेदभाव, गरिबीलाई पनि आधार बनाउन ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूको भूमिका प्रभावकारी बनाउन

सङ्कमितहरूको मानव अधिकार, महिला अधिकार, बाल अधिकारलगायतका मौलिक हक तथा मानव अधिकारको कार्यान्वयन अवस्थाबारे राष्ट्रिय मानव अधिकार संस्थाहरूले प्रभावकारी ढङ्गले अनुगमन, अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी सम्बन्धित निकायलाई सुभावा तथा सिफारिस गर्न ।

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको भूमिका प्रभावकारी बनाउन

- राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले सङ्कमित व्यक्तिहरूको मानव अधिकार उल्लङ्घन तथा हनन विषयक घटनाको प्रभावकारी अनुगमन/अनुसन्धान गर्न,
- एचआईभी सङ्कमित व्यक्तिहरूको बृहत् मानव अधिकार अवस्था अनुगमन गर्न, प्रचलित कानूनहरूको पुनरावलोकन साथै रोकथामका लागि जनचेतनामुलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्न ।

सन्दर्भ सामग्री

HIV/AIDS and human rights | OHCHR

United Nations Declarations and Goals | UNAIDS

People Living With HIV (PLHIV) Slides 2022 | HIV/AIDS Data Hub for the Asia-Pacific Region
World Health Organization (WHO)

rbap-hhd-2013-nepal-legal-reference-brief.pdf (undp.org)

HIV/AIDS in the South-East Asia region: progress and challenges - PMC (nih.gov)

www.ncasc.gov.np

राष्ट्रिय एचआईभी रणनीतिक योजना २०२१-२०२६,

स्वास्थ्य सर्वेक्षण प्रतिवेदन २०२२

नेपालको संविधान, २०७२

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ऐन, २०६८

नेपाल सरकारको मानव अधिकारसम्बन्धी पाँचौँ राष्ट्रिय कार्ययोजना

सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२०

जनस्वास्थ्य सेवा ऐन, २०७५

जनस्वास्थ्य सेवा नियमावली, २०७७

नेपालको पन्ध्रौँ योजना

दिगो विकास लक्ष्य मार्गचित्र २०१६ देखि २०३०

राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०७६

स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीति २०१५-२०२०

राष्ट्रिय एचआईभी रणनीतिक योजना २०२१-२०२६

नेपाल स्वास्थ्य क्षेत्र रणनीतिक योजना (आ.व. ०७९/८०-आ.व. ०८७/८८)

छाउपडी : मानव अधिकारको दृष्टिकोणबाट एक अध्ययन

कुमारी महारा

सार-सङ्क्षेप

राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कअनुसार हाल नेपाली महिलाको औसत आयु करिब ७१ वर्ष रहेको देखिन्छ। महिनावारी भएकै कारण महिलाहरूले सामना गर्नुपर्ने व्यवधान जीवनकै जटिल पक्ष हो। यसले जीवनको समग्र गतिलाई प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा प्रभाव पार्दै आएको देखिन्छ। कुनै पनि महिलाको सक्रिय जीवनको करिब आठ वर्ष महिनावारीजस्तो प्राकृतिक विषयलाई आधार मानी स्वतन्त्र जीवनलाई विभेदको गुमराहमा धकेल्नु चेतनशील जीवनप्रतिको जघन्य अन्याय हुन जान्छ। प्राकृतिक जीवनप्रक्रियालाई सामाजिक तथा पारिवारिक अपराधको परिधिभित्र कैद गर्नु सभ्य मानव समाजका लागि अनुत्तरित प्रश्नचिन्ह बन्दछ। विज्ञान र प्रविधिको विकासले आधुनिकीकरणमा प्रवेश गरेको सन्दर्भमा महिनावारीजस्तो प्रकृतिजन्य सवालमा कुनै पनि महिला कुरीतिको शिकार बन्नु व्यक्ति, सभ्य समाज र राष्ट्रको लागि पनि लज्जाको विषय हो। अतः यस कलङ्कलाई निर्मूल पार्न माथि उल्लिखित पक्षमा सबै सरोकारवालाहरू क्रियाशील रहनु वर्तमान आवश्यकता हो।

प्रमुख शब्दावली : छाउपडी, महिनावारी, किशोरी, महिला अधिकार, बाल अधिकार, शुद्ध, अशुद्ध, धर्म, पाप

विषय प्रवेश:

छाउपडी मासिक धर्म निषेधको एक रूप हो, जसले किशोरी तथा महिलाहरूलाई मासिक धर्मको समयमा सामान्य पारिवारिक गतिविधिहरूमा सहभागी हुन निषेध गर्दछ किनकि उनीहरूलाई मासिक धर्म भएको समयमा अपवित्र वा अशुद्ध भएको मानिन्छ। छाउपडी अभ्यास खास गरी नेपालको पश्चिमी भागमा प्रचलनमा रहेको देखिन्छ भने सहरबासीहरूको हकमा समेत रहेको छ।^१

महिलाहरूले रजस्वला र सुत्केरी भएको समयमा घरका कुनै पनि सरसामान छुनुहुँदैन भन्ने अन्धविश्वासले गाँजेको हुँदा यस्तो बेलामा सुत्केरी वा रजस्वला भएकी किशोरी र महिलालाई घरभन्दा केही पर बनाइएको भुपडीमा बस्न लगाइन्छ। यस्तो गोठलाई 'छाउपडी कुडी' भनिन्छ। छुई अर्थात् छाउपडी, महिला सुत्केरी भएको अथवा महिनावारीमा उनीहरूलाई कसैले छुन नहुने र घर-परिवारदेखि टाढा एकलै बस्नुपर्ने परम्परा हो। कुनै पनि महिला सुत्केरी भएको २२ दिनको समयवधिसम्म र महिनावारी भएको सात दिनको समयवधिसम्म घरदेखि टाढाको छाप्रोमा बस्नुपर्ने हुन्छ। छाउपडी बस्ने महिलाले दही, मही, दूध, घिउ खाएमा र घरका भाँडाकुँडा छोएमा देउता रिसाउछन् भन्ने मनोभावले अधिकांश परिवार तथा समाजका सदस्यहरू विश्वास गर्दछन्। सुत्केरी तथा रजस्वला भएकी कुनै पनि किशोरी तथा महिलालाई सफा राख्नुपर्ने तथा प्रशस्त पोसिलो आहार खुवाइ आराम गर्ने समय प्रदान गर्नुपर्ने अवस्थामा शिक्षित, सम्पन्न र सभ्य भनिएका घरपरिवारका छोरी, बुहारीसमेत छाउ अभ्यासको प्रभावबाट मुक्त हुन सकेको देखिँदैन। परम्परागत जनविश्वासका कारण

^१ विकिपीडिया, "chhaupadi" Retrieved from <https://en.wikipedia.org/wiki/Chhaupadi>, (accessed on October 12, 2021)

यस्ता महिलालाई छोएको खण्डमा वा कुनै लसपस भएमा अशुद्ध हुने बताइन्छ। यदि छोइहालेमा सुनपानीको छिटो हाल्ने, गहुँत खुवाउने, घरका कुलदेवता चोख्याउने जस्ता चलनलाई पछ्याएको देखिन्छ। परापूर्वकालदेखि चलिआएको परम्परालाई लत्याएर महिलाहरू महिनावारी तथा सुत्केरी भएको अवस्थामा छुइछाडि गरेमा घरका देउदा रिसाउने मात्र नभई परिवारमा हानीनोक्सानी पुग्ने, शरीर सुक्दै जाने, अन्नवाली नफले लगायतका अन्धविश्वासले मानव मनोभावलाई गुमराहमा पादै आएको देखिन्छ।

हिन्दु धर्म दर्शनको रूपमा लिइने मनुस्मृतिमा महिनावारी बार्नुपर्छ भनिएको छ। चाणक्य नीतिले महिनावारी भएका बेला महिला अशुद्ध हुने भएकाले उनीहरूलाई छुनुहुँदैन। गरुड पुराणमा इन्द्र भगवान् रिसाउनुभयो, रिसाउँदा एउटा रिसाएको भागचाहिँ आएर पाठेघरमा बस्यो, त्यसैले यो अशुद्ध हुन्छ र यो बेला 'छुई' हुने भएकाले पूजा गर्नुहुन्न भनिएको छ। ऋषिपञ्चमीमा भक्त वर्षभरिमा गरेको पापलाई शुद्धीकरण गर्न गरिएको पूजा हो भनिएको छ। कृष्णप्रणामीमा यो भगवानले बनाएको कुरा हो, बार्ने/नबार्ने भनेको व्यक्तिको कुरा हो भनेर वैकल्पिक रूपमा राखिएको देखिन्छ।^२

धार्मिक आधारमा मूलतः परम्परागत रूपमा हिन्दु धर्मका अनुयायी परिवारका महिलाहरू यस कुप्रथाबाट प्रभावित छन्। "विश्वास" को रूपमा रहेको "अन्धविश्वास" तोड्न नसक्नु यसको मुल कारण हो। यो प्रथा नमान्ने कुलदेवता रिसाउनेदेखि घरमा अनिष्ट हुने लगायतका डर देखाई समाजका नाइके, पुरोहित र धामी-भाँक्रीहरूले यसका पक्षमा गर्ने वकालत यसको निरन्तरताको एउटा कारण हो। पूर्वीय दर्शनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ चार वेदमा भने महिनावारीलाई अशुद्धताको रूपमा कतै लिएको पाइँदैन। बरु महिलाको सहभागिताबिना गरिएका कुनै पनि धार्मिक कार्य पूर्ण नहुने वेदमा उल्लेख छ। पछिल्लो चरणमा आएर लेखिएका पुराण, उपनिषद्, स्मृतिहरूमा महिलालाई मातहतको देखाउनका लागि यस किसिमको विभेद जोडिएको पाइन्छ। अतः धार्मिक रूपमा महिनावारीलाई अशुद्धतासँग जोड्नु गलत छ।

जातीय आधारमा खस आर्य समुदायका महिलाहरू यस प्रथाबाट प्रभावित रहदै आएका छन्। त्यही क्षेत्रमा बसोबास गर्ने आदिवासी-जनजाति समुदायमा यो कुप्रथा पाइँदैन। यसैले यो शिक्षा र आर्थिक हैसियतसँग भन्दा पनि कुनै खास जाति विशेषमा आशिन हो कि भन्ने आभाष हुन्छ।^३

डोटेली समाजमा कुनै एकासमयमा गाउँमा हैजा महामारी फैलियो। मान्छेहरू ज्यान जोगाउन गाउँबाट टाढाटाढाका जङ्गल, रुखका ओडार र गुफामा बसेर जीवन बिताउन थाले। पछि विस्तारै यो फोहोरी बानी र व्यवहारले हो सबैले थाहा पाए। खानपानमा सरससफाइ गरे हैजाबाट बच्न सकिन्छ भन्ने बुझे। घरको मुली वा प्रमुख मान्छेले नुहाइधुवाई गरेर सफा लुगा लगाएर पकाउने र उसैले दिएको खाने प्रचलनको विकास भयो। जो वैज्ञानिक पनि भएको कुरा पनि प्रमाणित भइसकेको छ। त्यो बेलादेखि क्रमशः डोटेली समाजमा हैजा पनि कम हुँदै आएको साँचो हो भनी कवि तथा संस्कृतिकर्मी हेमन्त विवशले उल्लेख गर्नुभएको छ। क्रमशः यही कारण महिनावारी भएको समयमा महिला तथा किशोरीहरूलाई भान्सा र पानीबाट वञ्चित गरिएको अध्ययनले देखाउँदछ। समयकालखण्डसँगै प्रविधिको कारण वर्तमान समयमा छाड भएको महिलाले प्रयोग गर्ने विभिन्न अण्डरव्येर एवम् सेनेटेरी प्याडहरूको विकास भएको छ। त्यो बेला महिलाहरू एकसरो लुगामात्र लगाएर दैनिक घरव्यवहार चलाउनुपर्ने अवस्था थियो। एकसरो लुगाको भरमा भान्सामा काम गर्दा

२ आफैबाट सुरु गरे हट्ट छ्छापडी प्रथा (२०७४)। Retrieved from <https://annapurnapost.com/news/75860>, (accessed on 24, 2021)

३ छ्छापडी कुप्रथा र यसको अन्त्यको अभियान(२०१९) Retrieved from <https://www.onsnews.com/chaupadi-3/> (accessed on 14 October, 2021)

छाउ भएको रगत भुईँमा जथाभावी खस्ने, देउता बस्ने घर, पानी पधेरो र भान्सामा रगत देखेर पुरुष मान्छेले अपवित्र नजरले हेर्ने, फोहोर हुने भएकाले उनलाई भान्सा, देउता र धारो पँधेरोबाट बन्देज गरियो ।

तत्कालीन समयमा गुन्युको फेरो जम्मा पारेर बस्दा रगतको दाग कसैले नदेखोस् भनेर सजग भएर बस्ने र यताउता नगई लाजले कोठाभित्रै बस्ने गर्दथे । लोग्ने मान्छेको नजिकमा लाज मानेर नजाने भएपछि विस्तारै यो संस्कारको रूपमा विकास भएको देखिन्छ ।^४

छाउपडीलाई बेला-बेलामा यसो गर्नुपर्दछ, यसो गर्नुहुँदैन भन्ने सीमा छुट्याइयो । देउताको थानमा जानु हुँदैन गए देउता बिग्रिन्छन् देउता बिग्रिए सबै तहननहस हुन्छ । गाईको गोठमा जानु हुँदैन छाउभएका बेला गोरस खानु हुँदैन खाए गाई बिग्रिन्छ । रुखका शितलमा बस्नु हुँदैन, बसे फल लाग्दैन, लागे पनि खसिहाल्छ, रुख सुकिहाल्छ, पानीको मूलमा लाग्नु हुँदैन लागे मुहान सुक्छ भनी डर देखाइयो । तमाम विश्वासहरू जो संस्कार र संस्कृति बनेर आज पनि कडा चट्टान बनेर बसेका छन् ।

अधिकारकर्मी बबिता बस्नेतको भनाइ छ: जङ्गली युगमा समाज पितृसत्तात्मक थियो, यद्यपि महिलाहरूलाई महिनावारी हुँदा शिकार खेल्न वर्जित थियो । उनीहरू निश्चित तोकिएको ठाउँमा बस्नुपर्थ्यो किनकि महिनावारी हुँदा हुने रक्तश्रावको बास्नाले जङ्गली जनावरहरूले महिलाहरूलाई आक्रमण गर्थे । त्यो युगमा कपडा थिएनन् । त्यसैले महिलाहरूलाई जङ्गली जनावरहरूबाट बचाउन भुप्रामा राखेर पुरुषहरू शिकार खेल्न जान थाले तर दुर्भाग्य त्यही भुप्रो एक्काइसौँ शताब्दीमा छाउगोठ बन्यो ।^५

हिन्दू धर्मशास्त्र र ग्रन्थहरूको विकासक्रमसँगै पछिल्लो समयमा महिनावारीको सवालमा पस्किएका सन्दर्भ सामग्रीहरूले नेपालको पश्चिमी समाजमा छाउपडी चलनलाई बलियो आड दिएको नै देखिन्छ । छाउपडी अभ्यासको गतिलाई नियाल्दा समाजका लागि पुर्खाले बनाएको संस्कार र चलनको विरुद्ध जान सक्ने गरी चेतनास्तरको विकास भइनसकेको हो कि भन्ने अनुभूत हुन्छ । आज पनि महिलाहरू मौन भएर छाउपडीको कष्ट भैलिरहेका छन् । अनि परिस्थिति हेरिकन पुरुषहरू महिलाहरूलाई नै उनीहरूको कष्टका लागि जिम्मेवार बनाइरहेका छन् ।

छाउपडी प्रथा र धार्मिक दृष्टिकोण

छाउपडीको सवालमा वैज्ञानिक दृष्टिकोण अनुसार सामान्यतया हरेक २८ दिनको क्रममा नारीहरूको पाठेघरमा जम्मा भएको अनावश्यक रगतजन्य शारीरिक विकार प्राकृतिक रूपमा जननद्वारबाट निष्कासन हुने शरीरको आन्तरिक प्रणाली पर सन्तु हो । हरेक महिना हुने हुनाले यसलाई महिनावारी पनि भनिन्छ । यो गर्भधारण गर्ने योग्यता वा शारीरिक समागम गर्ने योग्यताको प्रमाण पनि हो । यो सनातन सृष्टि प्रक्रियाको सुरुवात हो भने जीवनकालखण्डलाई नारीत्वको प्रष्टीकरण, मातृत्वको उद्बोधन र पत्नित्व सामर्थ्यताको प्रस्थानविन्दु रूपमा पनि लिन सकिन्छ ।

पूर्वीय संस्कृतिमा नारीलाई देवी मानिन्छ र पूजा गरिन्छ । नारी शब्दको अर्थ नरको स्त्रीवाचक शब्द वा

४ छाउपडी प्रथा र चोर डेउडा (२०७८), Retrieved from <https://shabdasopan.com/gair-aakhyan/nibandha/4587/>, (accessed on October 25, 2021)

५ छाउपडी प्रथा, अन्धविश्वास र सामाजिक समस्या (२०७३), Retrieved from <https://purbelinews.com/106747> (accessed on October 27, 2021)

नारी (जसका शत्रु छैनन्) भन्ने हुन्छ । नारीलाई सनातन परम्पराअनुसार नै प्रकृति, पूजा र शोभाको आधार मानिन्छ । हाम्रो सस्कृतिअनुसार कुनै पनि नारी क्षमा र क्षमताले युक्त छिन् । आमा, दिदी, बहिनी, छोरी, भाञ्जीमात्र होइन, पत्नी र बुहारीको रूपमा पनि पूजा र सम्मान गरिन्छ । सनातन हिन्दु धर्मअनुसार नारीउपर परम्पूज्य भाव प्रकट गर्नु र शारीरिक, मानसिक रूपले सुरक्षित र शान्त राख्ने हेतुले पर सदा कन्यालाई वा नारीलाई एकान्त र सुरक्षित राख्ने वैज्ञानिक परम्पराको विकृत स्वरूप आजको छाउपडी सस्कार हो ।

गाउँघरमा पर सनुलाई “सानो सुत्केरी हुनु पनि कतै कतै उपमाको रूपमा उल्लेख गरिन्छ । वास्तवमा पर सदा र सुत्केरी हुँदा हेरचाह गरे पछि नारीहरूको स्वास्थ्य सदैव समान रहन्छ भन्ने तात्पर्य नै हो । महाभारतमा भीष्म पितामहले नारी धर्म बताउँदा रजोवस्थामा नारी (पत्नी) लाई अन्न धेरै माया, स्याहार र ख्याल गर्नुपर्ने बताएका छन् । भागवत सनातन शास्त्रमा पनि पवित्रता, सौहार्द्रता, सृजनता, चतुरता, कोमलता र वैभवताहरूलाई नारीका गुणको रूपमा बताइएको छ । पूर्वीय वैदिक सनातन संस्कृतिमा पर सदा बार्ने पनि चलन छ । किन बार्ने र कसरी बार्ने ? भन्ने बारेमा अध्ययन गर्दा यी तथ्यहरूलाई हेर्न सकिन्छ:

१) **धार्मिक आख्यान :-** परापूर्वकालमा राजा इन्द्रले वृत्रासुरलाई मारे तर ऊ दैत्य ब्राह्मण वंशज भएकोले उनलाई ब्रह्महत्या लाग्यो । ब्रह्माजीले त्यो ब्रह्महत्या निकाली चार भाग लगाएर आगो, नदी, पृथ्वी र नारीको मासिक रजोधर्ममा पनि स्थित गरिदिनुभयो । जसबाट नारीहरूले बहुसन्तानयुक्त हुने वरदान पनि पाए । यसैले यो अवस्थामा भान्सा, मन्दिर आदि चिसा वस्तु हुने ठाउँ नछुने र पवित्रताको पालन गर्ने विधान ब्रह्माजीले आज्ञा गर्नुभएकोले बार्ने चलन चल्यो ।

२) **शारीरिक कारण:-** पर सदा नारीहरू आधा विमारी हुन्छन् । निरन्तर रगत बग्ने, स्तनका मुन्टा दुख्ने, तल्लो पेट दुख्ने, कसैलाई त टाउको दुख्ने, रिड्ग्याउने र वाकवाकी लाग्ने पनि हुन्छ । यसले शारीरिक र मानसिक रूपमा लखतरान परेका हुनाले आरामको आवश्यकता पनि पर्दछ । त्यसैले नछोई अछट्ट बसेपछि कामै गर्न पर्दैन र आराम गर्न पनि पाइन्छ । यसैले बार्ने चलन चल्यो ।

३) **यौनिकताको कारण:-**नारी आफू रजमय भए पनि पति सामान्य नै रहने हुनाले शारीरिक समागमको भार अन्न थपिन सक्ने, यौन समागमको पवित्रतामा आँच आउन सक्ने र यो समयमा गर्भ त बस्दैन तर बसिहाले कुलघ्न वा अपाङ्ग सन्तान जन्मिने शास्त्रीय मान्यता रहेकोले पनि नछुने बार्ने चलन चलेको हो ।

४) **व्यवहारिक कारण:-** पर सदा नारीको शरीरबाट रगत बग्ने, एक किसिमको तप्तमाइलो गन्ध निस्कने आदि कारणले खासै सफा शरीर नहुने र सफा शरीर नहुनाले मन पनि धमिलिने अनि मनअनुसार विचार हुने हुनाले यो समयमा खाना बनाउन आदिमा बर्जित गरिएको हो ।

५) पूजा आराधनामा पनि जननाशौच, मृताशौच र रजोवस्थामा बार्नु भन्ने आधार लिएको देखिन्छ । यतिसम्म कि पतिपत्नीकै दक्षिणाङ्ग भएकोले आफ्नी पत्नी पर सरेको समयमा ब्राह्मणले दान नलिनु, यज्ञ नगराउनु र साधकहरूले पनि यज्ञादि नगर्नु भनी पुरुषलाई समेत निषेध गरेको छ । यसैले पनि बार्ने चलन चलेको हो ।^६ सनातन वैदिक शास्त्रमा र अन्यान्य पौरस्त्य धर्म पद्धति (बौद्ध, जैन, शिखादी)हरूमा पर सदा नछुन र बार्न अवश्य भनेको पाइन्छ । लाख बत्ती आदि जलाउनुको मुख्य कारण नै पर सदा जान र अन्जानमा भएको

६ छाउपडीप्रथा वा महिनावारी एक धार्मिक विश्लेषण (२०१९), Retrieved from <https://nepalastro.com/archives/2679>, (accessed on October 15, 2021)

छुवाछुतको दोष हटाउनु हो भन्ने मान्यता रहेको देखिन्छ। तिजको ऋषिपञ्चमी ब्रत लिने सवालमा भने बिदा आवश्यक नभएको भनी हाल नेपाल सरकारले नै कटौती गरिसकेको छ। पारिवारिक तथा सामाजिक रूपमा विकृत रूपमा फैलिएको छाउपडी प्रथाले सनातन धर्मको आड लिइएको देखिएता पनि सुक्ष्म रूपमा अध्ययन गर्दा विद्यमान छाउपडी प्रथाको अभ्याससँग वैदिक धर्मलाई अपव्याख्या गरेको हो कि भन्ने अनुभूत हुन्छ। रजस्वला भएको समयमा किशोरी वा महिलाको शरीर सन्तुलनमा राख्न तातो र तागतिलो आहारा खान, शान्त रहन र पर सर्दा पर्याप्त आराम गर्न भनी शास्त्रमै उल्लेख गरिएबाट कुनै पनि किशोरी वा महिलालाई एकान्त जङ्गलमा आधारभूत अत्यावश्यकताको परिपूर्तिबाट समेत वञ्चित भई असुरक्षाको सामना गर्न आवश्यक देखिँदैन।

धार्मिक सम्प्रदायमा महिनावारी

इन्डोनेसियाको हुलाला आदिवासी सम्प्रदायमा महिनावारी भएका महिलालाई गाउँदेखि टाढा महिनावारी भएकी महिलालाई राख्न बनाइएका भुप्रोमा राख्ने गरिन्छ, जहाँ ती महिलाहरूलाई शिकार खान बर्जित हुन्छ भने उनीहरूले छुट्टै धारामा नुहाउनुपर्छ। जहाँ पुरुषहरूलाई नुहाउन दिइँदैन। यो सबै उनीहरू पुरुषहरूलाई कुनै हानी नहोस् भन्नाका लागि गर्छन्। (होस्किन्स २००२)^७

माली नजिकको उच्च समस्थलीमा रहेको डोङ्गोन जातिका महिलाहरू महिनावारी भएका बेला उनीहरूलाई बनाइएको भुप्रोमा बस्नुपर्छ र खेतबारीमा कडा परिश्रम गर्नुपर्छ। तिनीहरूलाई आफैँ खाना पकाएर खानबाट वञ्चित गरिन्छ। यसै गरी पपुवा न्युगिनीको उच्चसमस्थलीका बस्तीहरूमा महिनावारी भए कि महिलाहरूलाई बस्न प्रत्येक घरधुरीमा छुट्टै भुप्रो बनाउनुपर्ने नियम नै थियो तर आजकल महिनावारी भएकी महिलाहरूले बेहोर्नुपर्ने कुरीति र भुप्रोमा बस्नुपर्ने प्रथा उन्मूलन भइसकेको छ। (स्ट्रेवार्ट र स्ट्याटहर्न, २००२)^८

यहुदी

यहुदीहरूमा महिनावारी भएकी महिलालाई दुई पुरुषहरूको बीचबाट हिँड्न बर्जित छ। महिनावारी भएकी महिला दुई पुरुषको बीचबाट हिँडेमा ती पुरुषहरूबीच भगडा हुने वा त्यो हिँडाइ महिनावारी भएको सुरुको दिनको रहेछ भने मृत्युको कारण बन्छ भन्ने अन्धविश्वास छ। (स्टेनबर्ज, १९९६)^९ महिनावारी हुँदाका बखतको रक्तश्रावमात्र नभई महिनावारी भएका महिलाहरू वरिपरिको वायु पनि प्रदूषित हुन्छ भन्ने विश्वास गरिन्छ।

इसाई

धेरैजसो इसाई सम्प्रदायले महिनावारीसम्बन्धी खास रीत तथा नियमहरू पालना त गर्दैनन् तर पाश्चात्य संस्कृतिको सुरुवाती समयमा महिनावारी भएकी महिला खतरनाक हुने विश्वास गरी उनीहरूमाथि सामाजिक प्रतिबन्ध लगाइन्थ्यो। सन् १८७८ मा ब्रिटिस मेडिकल जर्नलले महिनावारी भएकी महिला बङ्गुरको मासु गन्हाउने कारण हुन सक्छन् भनी दावा गरेको थियो (ट्रिब्लान, १९७५)। यसै गरी क्याथोलिक क्यानन कानुनले महिला वा बालिकाहरूलाई चर्चको प्रार्थनासम्बन्धी 'सेमी-सडउटल' भूमिकामा रहन बर्जित गरेको छ।

^७ Hoskins, J. (2002). The menstrual hut and the witch's lair in two eastern Indonesian societies. *Ethnology*, 41(4), 317-333

^८ Stewart, P. J., & Strathern, A. (2002). Power and Placement in Blood Practices. *Ethnology*, 41(4), 349-363.

^९ Steinberg, J. (1997). From a "pot of filth" to a "hedge of roses" (and back): Changing theorizations of menstruation in Judaism. *Journal of Feminist Studies in Religion*, 13(2), 5-26.

रुढीवादी रसियन इसाई समाजमा पनि महिनावारीसम्बन्धी कुरीतिहरू रहेको पाइन्छ। ती समाजमा महिनावारी भएका महिलाहरूले घरदेखि टाढा साँघुरो भुप्रोमा एकलो बस्नुपर्छ। तिनीहरू चर्चमा हुने कुनै क्रियाकलापमा सामेल हुँदैनन् र पुरुषहरूलाई समेत छुँदैनन्। यसका अलावा काँचो र पाक्य खाद्य सामग्रीहरूसमेत छुँदैनन्। महिनावारी भएकी महिलाले रिसले घुरेर हेर्दा मौसममा समेत परिवर्तन आउँछ भन्ने विश्वास गरिन्छ (मोरोउ, २००२)^{१०}

इस्लाम

इस्लाममा पनि पुरुषहरू महिनावारी भएकी महिलाबाट टाढा हुनुपर्छ भन्ने धारणा व्याप्त छ। महिनावारी भएकी महिलालाई धार्मिक अनुष्ठानमा भाग लिन बर्जित छ। महिनावारी भएकी महिला मस्जिदमा जाने, कुरान पढ्ने, रमादानमा ब्रत बस्ने गर्दिनन् (फिस्कर, १९७८, म्यागहेन, १९९९)^{११}

हिन्दु धर्म

हिन्दु धर्म परम्परामा महिनावारी भएकी महिलालाई अशुद्ध वा प्रदूषित मान्दछ। महिनावारी भएकी महिलालाई घरभन्दा टाढा भुप्रोमा बसालिन्छ। उनीहरूलाई खाना पकाउन, पानी छुन, फलफूलहरूलाई छुन, पूजा गर्न, मन्दिर जान बर्जित हुन्छ (शर्मा, २००६)^{१२} महिनावारीका दिनपछि भने फेरि महिलाहरूलाई सामान्य रूपमा लिइन्छ।

बौद्ध धर्म

बौद्ध धर्ममा महिनावारी महिलाहरूमा प्राकृतिक रूपमा महिनाको एक पटक हुने शारीरिक तथा जैविक प्रक्रियाका रूपमा लिइन्छ (बौद्ध धर्म शिक्षा एशोसिएशन, २००४)^{१३} जे भए पनि हिन्दु परम्परा र अभ्यासले बौद्ध धर्मका सम्प्रदायमा केही प्रभाव पारेको देखिन्छ। ताइवानमा महिनावारी भएकी महिलालाई अशुद्ध मानिन्छ। जापान र चीनमा समेत महिनावारीसम्बन्धी विभिन्न कुरीति रहेका पाइन्छन्। (लहामो, २००३)^{१४}

छाउपडीको सम्बन्धमा संसारका विभिन्न धर्म सस्कृतिमा किशोरी तथा महिलाउपर महिनावारीको नाममा विभेदका निकृष्ट स्वरूपले शिरोधार्य गरेको देखिन्छ। महिलाहरूलाई विभिन्न गतिविधिहरूमा क्रियाशील रहन बर्जित गरिएको छ। यहूदी, किश्चियन, इस्लाम, हिन्दु, बौद्धमार्गीहरू सबैले महिनावारीसम्बन्धी आफ्ना पारिवारिक तथा सामाजिक संरचना बनाएका छन्। ती विचारहरूले महिलाहरूमाथि विभिन्न कुराहरूमा बन्देज लगाइएको छ। ती बन्देजहरूमा महिनावारी भएकी महिलाहरूले पुरुषलाई छुन नदिने, खाना पकाउन नदिने, पूजापाठ गर्न नदिनेदेखि मानव बस्तीदेखि टाढा बस्नुपर्नेसम्म रहेको देखिन्छ।

^{१०} Morrow, P. (2002). A woman's vapor: Yupik bodily powers in southwest Alaska. *Ethnology*, 41(4), 335-348.

^{११} Fischer, M. M. (1978). Persian Women. In Lois Beck & Nikki Keddie (Eds.), *Women in the Muslim World* (pp. 204-206). Cambridge: Harvard University Press.

^{१२} Sharma, N., Vaid, S., & Manhas, A. (2006). Age at Menarche in Two Caste Groups (Brahmins and Rajputs) From Rural Areas of Jammu. *Anthropologist*, 8(1), 55-57.

^{१३} Buddha Dharma Education Association. (2004). 21: It is commonly believed that women are unclean. How true is this belief? *Women in Buddhism: Questions & Answers*. BuddhaNet. Retrieved on November 7, 2006 from <http://www.buddhanet.net/e-learning/history/wbq21.htm>

^{१४} Lhamo, Y. C. (2003). The fangs of reproduction: an analysis of Taiwanese menstrual pollution in the context of Buddhist philosophy and practice. *History & Anthropology*, 14(2), 157-178.

छाउपडी उन्मूलन सम्बन्धमा विद्यमान कानूनहरू

अन्तर्राष्ट्रिय कानुनी प्रावधान

मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र सन् १९४८^{१५} को धारा २ ले जाति, वर्ण, लिङ्ग, भाषा, धर्म, राजनीतिक वा अन्य विचारधारा, राष्ट्रिय वा सामाजिक उत्पत्ति, सम्पत्ति, जन्म वा अन्य कुनै हैसियतलगायत कुनै पनि आधारमा कुनै पनि किसिमको भेदभावविना अधिकार र स्वतन्त्रताको अधिकार हुने विषय उल्लेख गरेको देखिन्छ। धारा ५ ले कुनै पनि व्यक्तिलाई अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्न नपाइने भनी उल्लेख गरेको छ। सोही कुरा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, सन् १९६६^{१६} को धारा २ र ३ ले समेत उल्लेख गरेको छ। त्यसैगरी आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अनुबन्ध सन् १९६६ को धारा १० ले बालबालिकाको संरक्षणमा परिवारको दायित्व हुने र शिशु जन्मनुअघि वा पछिको समयावधिभर आमाहरूको विशेष संरक्षण गरिनुपर्ने विषयलाई जोड दिइएको देखिन्छ। प्रत्येक व्यक्तिको पर्याप्त भोजन, लुगा तथा आवाससमेत आफू स्वयम् र आफ्नो परिवारको पर्याप्त जीवनस्तरको तथा जीवनको अवस्थाको निरन्तर सुधारको अधिकार रहेको धारा ११ मा उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै प्रत्येक व्यक्तिको शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको उच्चतम स्तर उपभोग गर्ने अधिकार र शिक्षाको अधिकारलाई मान्यता दिने र ती अधिकारहरूको उपभोग गराउका लागि पहल गरिनुपर्ने भनिएको छ।

महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभावको अन्त्य गर्ने महासन्धि (सन् १९७९)^{१७} मा लिङ्गको आधारमा गरिने विभेदको अन्त्य तथा निर्मूलीकरण गरिनुपर्छ भन्ने मान्यताबाट संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा जारी गरिएको एक महत्त्वपूर्ण अन्तर्राष्ट्रिय कानूनमा महिलाको मानव अधिकारको संरक्षणका लागि विशेष व्यवस्था गर्नुका साथै पक्षराष्ट्रलाई विभिन्न दायित्वसमेत तोकेको देखिन्छ। महासन्धिको धारा २ (च) ले महिलाविरुद्धको भेदभाव सृजन गर्ने प्रचलित कानून, नियम, परम्परा तथा व्यवहारहरू परिवर्तन वा उन्मूलन गर्न कानुनी व्यवस्थालगायतका सम्पूर्ण उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्न पक्षराष्ट्रलाई जोड दिएको हुन्छ।

नेपालले पछिल्लो समय सन् १०११ मा महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारका विभेद उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि समितमा बुझाएको चौथो र पाँचौं आवधिक प्रतिवेदन^{१८} मा सो समितिले महिलाहरूको मानव अधिकार सुनिश्चित गर्न राज्यले गर्नुपर्ने महत्त्वपूर्ण कदमहरूमा दिएको सुझाव नं १७ मा पितृसत्तात्मक सोच र समाजमा गहिरोसँग गाडिएको यस्ता कुप्रथा, प्रचलनहरू जस्तै— छाउपडीलगायत बालविवाह र दाइजो अन्त्य गर्न तत्काल राज्यले समय किटानसहित रणनीतिक उपाय र मूर्त उद्देश्यहरू तय गर्न निर्देशन दिएको छ। महिलाउपर गरिने यस किसिमका कुप्रथाहरू हटाउन महिला र पुरुषहरूमा व्यापक चेतनामूलक अभियान, शैक्षिक प्रचारप्रसार गर्नुपर्ने, सामाजिक र धार्मिक गुरुहरूसहितको अगुवाइमा यस्ता अभियानहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने कुरामा पहल गर्नुका साथै यस्ता कुप्रचलनहरू अन्त्यका लागि तत्काल कानून बनाइ लागु गर्न र कानून कार्यान्वयन भए-नभएको अनुगमन गर्ने संयन्त्रसमेत निर्माण गर्न सरकारलाई निर्देशन दिएको देखिन्छ।

सन् २०१४ मा मानव अधिकार परिषद्ले महिनावारी भएका महिलाउपर गरिने विभेदजन्य व्यवहारका कारण

१५ मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र सन् १९४८

१६ राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, सन् १९६६

१७ महिलाविरुद्धका सबै प्रकारका भेदभावको अन्त्य गर्ने महासन्धि (सन् १९७९)

१८ सन् १०११ मा सिड कमिटीमा बुझाएको चौथो र पाँचौं आवधिक प्रतिवेदन

लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्न सकिन्न भनेको छ । मानवअधिकार घोषणापत्रलगायत कुनै पनि दस्तावेजले स्पष्ट बोलेको छैन । सम्मानित जीवनयापन गर्न पाउने अधिकारसँग तुलना गरेर हेर्दा भने मात्रै यो विषय अन्तर्सम्बन्धित (Cruss-cutting) को रूपमा आउने गरेको पाइन्छ । सन् २०१४ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घले नेपालमा बोलेपछि मात्रै युनेस्को र डब्लूएचओले महिनावारी अधिकारबारे कुरा गरेको छ । दिगो विकास लक्ष्यका १६९ वटा लक्ष्यमध्ये ६.२ ले मात्रै विद्यालयमा लैङ्गिकमैत्री शौचालय हुनुपर्छ भनेको छ । गरिबी, स्वास्थ्य, शिक्षालगायत विषयमा भने यसले केही बोलेको छैन ।^{१९}

राष्ट्रिय कानुनी प्रावधानहरू

नेपालको संविधान^{२०} को धारा (१६-१) मा मानिसले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउने हकको सुनिश्चित गरेको छ । त्यसैगरी धारा (२४) मा छुवाछुत तथा भेदभाव गर्न नहुने उल्लेख छ, यसैको उपधारा (५) ले “सबै प्रकारका छुवाछुत तथा भेदभावजन्य कार्य गम्भीर र सामाजिक अपराधका रूपमा कानूनबमोजिम दण्डनीय हुने र त्यस्तो कार्यबाट पीडित व्यक्तिले कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने व्यवस्था गरेको छ ।

संविधानको धारा ३८ को उपधारा (३) मा महिलाविरुद्ध धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक परम्परा, प्रचलन वा अन्य कुनै आधारमा शारीरिक, मानसिक, यौनजन्य, मनोवैज्ञानिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य वा शोषण गरिएमा त्यस्तो कार्य कानूनबमोजिम दण्डनीय हुने र पीडितलाई कानूनबमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने कुरा उल्लेख छ ।

मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन (२०७४) को दफा (१६८)^{२१} को उपदफा (१) मा कसैले कसैलाई अपमानजनक वा अमानविय व्यवहार गर्न हुँदैन भनेर उल्लेख गर्दै उपदफा (१-ग) मा सामाजिक बहिष्कार गर्ने वा (१-घ) मा अन्य जुनसुकै क्रूर र अमानवीय वा अपमानजनक व्यवहार गर्ने कार्य गर्न हुँदैन भनी उल्लेख गरिएको छ । यही दफाको उपदफा (२) मा त्यस्तो कसुर गर्ने व्यक्तिलाई ५ वर्षसम्म कैद र ५० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना गर्ने कानुनी प्रावधान रहेको छ ।

दफा (१६८) कै उपदफा (३) मा महिलाको रजस्वला र सुत्केरीको अवस्थामा छाउपडीमा राख्न वा त्यस्तै अन्य कुनै किसिमका भेदभाव, छुवाछुत वा अमानविय व्यवहार गर्नु वा गराउनुहुँदैन भन्ने व्यवस्था गर्दै उपदफा (४) मा यदि कसैले महिलालाई छाउपडीमा राख्ने कसुर गरेमा त्यस्तो व्यक्तिलाई ३ महिनासम्म कैद र ३० हजार रुपियाँसम्म सजाय हुने व्यवस्था गरेको छ ।

घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन २०६६^{२२} ले समेत शारीरिक तथा मानसिक यातनालाई घरेलु हिंसाका रूपमा परिभाषित गर्दै दफा (१३) को उपदफा (१) अनुसार मानसिक र शारीरिक यातना दिने व्यक्तिलाई तीन हजारदेखि २५ हजार रुपियाँसम्म जरिवाना वा छ महिनासम्म कैद वा दुवै सजाय हुने व्यवस्था गरिएको छ । सोही ऐनको उपदफा २ मा उपदफा (१) बमोजिम कसुर गर्ने व्यक्तिलाई पाँच वर्षसम्म कैद र ५० हजार रुपियाँसम्म जरिवाना गर्ने कानुनी प्रावधान रहेको छ ।

१९ ibid...October 24, 2021

२० नेपालको संविधान, मौलिक हक

२१ मुलुकी अपराध (संहिता) ऐन (२०७४) को दफा (१६८)

२२ घरेलु हिंसा (कसुर र सजाय) ऐन २०६६

छाउपडी अभ्यासको वर्तमान अवस्था

महिनावारी कुनै पनि पूर्वजन्म वा पापको प्रतिफल नभई महिलामा हुने प्राकृतिक तथा नियमिति प्रक्रिया हो । महिला छाउ हुँदा न कुनै देवता रिसाउँछन्, न त छाउ भएकाहरूलाई देवताले नै छुट्टै राख्न भन्छन् । छाउ भएका महिलाउपर गरिने अमर्यादित व्यवहारले सदैव महिलाहरूलाई रचनात्मक संसारको प्रवेशद्वारमै रोकावट पैदा गर्दै आएको छ ।

भनिन्छ, छाउ भएको समयमा गोठमा बस्नु हुँदैन, घरमा बस्दा कसैलाई केही बिग्रदैन । किशोरी तथा महिलाहरूको व्यावहारिक जीवनमा यस किसिमको सोच तथा चिन्तनले साकार रूप भन्ने लिन सकेको देखिँदैन । छाउपडी प्रथाको अन्त्य गर्ने बहानामा सरकारी तथा विभिन्न गैरसरकारी संयन्त्रहरूले छाउगोठहरू भत्काएकै हुन् । छाउपडीको नाममा मानव मस्तिष्कभित्र जकडिएर रहेको छाउ मानसिकता हटाउन नसक्दा किशोरी तथा महिलाहरूले विगतकै परम्परको अवशेषलाई शिरोधार्य गर्नुको विकल्प देखिँदैन ।

छाउ भएका महिलाहरूलाई दुध, दही, मोही र पोषिलो खानेकुराबाट वञ्चित हुनुपरेको अवस्था छ भने आज पनि सुदूरपश्चिम प्रदेशमा छाउपडी प्रथा कायमै रहेको देखिन्छ । महिलाहरू छाउ गोठमा बस्दा कतिपय महिलाहरूले अकालमा ज्यान गुमाउनुपरेको अवस्था कायमै रहेको देखिन्छ । सुदूरपश्चिम प्रदेशको पहाडी जिल्लामा छाउपडी प्रथा व्याप्त रहेको र छाउ भएको समयमा किताबसमेत छुन नहुने र विद्यालयमा जान नहुने मनोविज्ञान आज पनि प्रबल देखिन्छ ।

महिनावारी हुनु महिला सन्तान उत्पादनका लागि सक्षम हुनु हो । महिनावारी महिलाको जीवनमा बरदान जस्तै हो तर त्यही महिनावारीको समयमा महिलाले सामना गर्नुपर्ने पारिवारिक तथा सामाजिक व्यवहारले महिनावारीलाई उत्सवका रूपमा मनाउने वातावरण बनेको छैन । धर्म र संस्कृतिको धरोहर सिर्जना गरी आफ्नो निहित स्वार्थ पूरा गर्न महिलामाथि गरिने यस्ता अमानवीय व्यवहारहरूलाई निराकरण गर्न सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ-संस्थाहरूले छाउगोठहरू भौतिक रूपमा भत्काइएता पनि मानसिक छाउको पर्खाल रत्तिभर पनि कमी छैन ।

- जिल्ला प्रशासन, नेपाल प्रहरी, जिससका प्रतिनिधि, गैरसरकारी संस्था प्रतिनिधि र स्थानीय सरकारका जनप्रतिनिधिले गाउँगाउँमा गएर धमाधम छाउगोठ भत्काए । जिल्लाभर भ्रुण्डै एक हजारभन्दा बढी छाउगोठ भत्काइयो । स्थानीय सरकारदेखि जिल्ला प्रशासन, नेपाल प्रहरीसहितको टोलीले छाउगोठ भत्काए पनि कुसंस्कारको रूपमा रहेको मनभित्रको छाउगोठ भत्किएन । महिला महिनावारी भएको बेला ओडार, खेतबारीमा त्रिपाल हालेर रात कटाउन थाले । महिवाारी भएको बेला महिलालाई भ्रुनै जोखिम बढ्दै गयो ।
- बाहिर छुई हुँदा घरमै बस्छौं भने पनि गाउँभरिका सबै महिला नछुने भएको बेला अलग्गै छुट्टै बस्छन् । घरमा मात्र होइन, विद्यालयमासमेत छाउपडी प्रथा बार्ने गरिन्छ ।
- नछुने भएको बेला छुट्टै छाउगोठ नभए पनि घरको मुनि वा गाई, गोरु, भैसी बाँध्ने एक छेउतिर बस्ने गर्छौं । छुई नबारिकन क्या अन्या, देवता रिसाउँछन् । घरमा बिसञ्चो हुन्छ । कोही विरामी पर्दा धामीभाँकी छुइनेरी लसपस भयो, भन्छन् । छुई बार्ने त पच्यो ।

२३

२३ गाउँपालिकाभरि छाउपडी प्रथा कायमै (२०२०), Retrieved from <https://rajধানidaily.com/id/30465/>, (accessed on October 27, 2021)

छाउपडी अभ्यास गर्ने महिलाको अनुभूति

कुल ७४२ जना महिला सहभागीहरूले छाउपडी मान्ने र जम्मा ३% प्रतिशतले छाउगोठमा सुत्ने कुराले आफूलाई चिन्तित बनाउने गरेको बताएका छन्। त्यसै गरी १० प्रतिशतले छाउगोठको अस्वस्थकर अवस्थाका कारण गत वर्ष आफू बिरामी भएको बताए र तीमध्ये ३५ प्रतिशतले छाउगोठमा बस्दा कुनै पनि प्रकारको स्वास्थ्य उपचार सेवा नपाएको उल्लेख गरे। यी महिलाहरूमध्ये आधाभन्दा बढी (६१ प्रतिशत) ले आफू सुत्केरी भएपछि आफ्नो नवजात शिशुसँग छाउगोठमा बसेको र १७ प्रतिशतले छाउगोठमा रहँदा दुग्धजन्य पदार्थ खान नहुने वा कम खाना पाएको बताए।

२४

‘छाउ’ हुने बेला आएपछि पीर पर्न थाल्यो। कसका गोठमा बस्न जाऔं भन्ने हुन्थ्यो। मेघ लागेको बेला (वर्षायाम) छानो नचुहिने गोठ खोज्नुपर्थ्यो। गाउँका धेरै महिला एकैपल्ट छाउ हुँदा त्यो पनि पाइन्नथ्यो। छानो चुहिने गोठमा बस्नुपर्थ्यो। घरका मान्छेसँग छाता माग्यो भने, ‘तिमी छाउपडीलाई छाता चाहिने?’ भनेर हप्काउँथे। जाडो र वर्षामा धोएको लुगा सुक्दैनथ्यो, सुकेको अर्को लुगा घरकासँग माग्दा ‘तिमी छाउपडीलाई सुकेका लुगा चाहिने?’ भन्थे। कहिलेकाहीं गोठमा बस्ने धेरैजना महिला हुन्थे। रातमा खुट्टा तत्काउने ठाउँ हुँदैनथ्यो। त्यस्तो बेलाका लागि गोठको छानोमा डोरी बाँधेर राखेका हुन्थ्यो अनि त्यसै डोरीमा खुट्टा बाँधेर तन्काउथ्यो। एकपल्ट घरको बारीमा बसेर थालमा भात खाँदै थिएँ, पानी आयो। छाउगोठ अलि पर थियो। थालको भात सबै मेघले लग्यो (थालको भातमा पानी नै पानी भयो)। घरको आँगनमा पस्न पाइन्नथ्यो, त्यसदिन भोकै सुत्नुपर्‍यो। कठै, कस्तो थियो हाम्रो जिन्दगी!

महिनावारी भएकी महिलाले आफ्नो घरगाउँका सधैं हिँड्ने बाटोमा चार दिनसम्म हिँड्न पाउँदैनन्। घरको आँगनमा खाना खान आउनुपर्‍यो भने ढुङ्गा टेकेरमात्र आउन पाउँछन्। धारामा नुहाउन पाउँदैनन्। जतिसुकै जाडो होस्, हिउँ परेको होस् तैपनि बिहानै उठेर खोलामा नुहाउन जानैपर्छ। एक बाल्टी पानी तताएर नुहाउन पाउने अधिकार पनि छाउ भएकी महिलालाई हुँदैन/छैन। महिनावारी भएपछि खोलामा नुहाउन जाँदा बारीको कान्ला-कान्लाबाट जानुपर्छ किनभने गाउँभरि छरिएर रहेका ढुंगा-मुढा सबैमा देवता बास गर्छन्!

२५

२४ नेपालमा अभ्यास गरिने हानिकारक प्रथा तथा चलनहरू, समुदायको दृष्टिकोणसम्बन्धी प्रतिवेदन, छाउपडी अभ्यास गर्ने महिलाहरूको अनुभूति, जनवरी २०२०,

२५ सुदूरपश्चिमलाई फर्केर हेर्दा (२०७६), Retrieved from <https://www.souryaonline.com/2019/08/262897.html>, (accessed on October 13, 2021)

पुनः छाउगोठमै बस्न थालेकी पश्चिम सुर्खेतकी एक महिला भन्छिन्, “घरभित्रै बस्ने मन भएपनि देउता रिसाउने भन्दै बूढाबूढी (सासु-ससुरा)ले बस्नै दिँदैनन् । त्यसैले महिनावारी हुँदा पाँचदिन बाध्य भएर छाउगोठमै बस्ने गर्छु । “घरभित्र बस्न नपाउँदा धेरै पीडा हुने हुन्छ । प्रहरी-प्रशासनको डरले नयाँ छाउगोठ बनाउन भने छाडेका छन् तर अहिले गाउँका धेरै महिला दिदीबहिनी गाईभैंसीको गोठ, बाखाखोर, स्नानघर र ओडारमा बस्न थालेका छन् ।

२६

महिनावारी / रजस्वला (छाउ) भएका समय महिलामाथि हुने विभेदसहितको अमानवीय व्यवहारहरू

१. महिनावारी भएका समय घरभित्र अलग्गै स्थान वा कोठामा बस्न लगाइन्छ ।
२. गाईवस्तुसँगै गोठमा बस्न लगाइन्छ ।
३. गाईवस्तुको गोठसँगै जोडिएको अलग गोठमा बस्न लगाइन्छ ।
४. अलग्गै बनाएका अव्यवस्थित छाउगोठहरूमा बस्न लगाइन्छ, जो अति नै असुरक्षित हुन्छन् ।
५. व्यवस्थित छाउगोठसमेत हुन्छ तर त्यहाँबाट अन्त कतै सुत्न बञ्चित गरिएको हुन्छ ।

खानेकुरामा विभेद

१. छाउ कुप्रथा मान्नेहरूले किशोरी/महिलाहरूलाई महिनावारीका समय दुग्धजन्य तथा दुधबाट बनेका वा बनाइएका खानेकुराहरू खान दिँदैनन् ।
२. कतिपय ठाउँमा माछामासु खानसमेत बन्देज लगाइएको हुन्छ । पुजा वा अन्य कुनै धार्मिक प्रयोगमा ल्याइएको जनावरको मासु खान त पूर्णतया बन्देज नै लगाइन्छ ।
३. पुजामा प्रयोग गरिने फलफुलहरू खान बन्देज हुन्छ ।
४. प्रसाद तथा शुद्धकार्यका खानेकुरामा बन्देज हुन्छ ।
४. केही पोषणयुक्त खाने कुरामा बन्देज हुन्छ ।

छुनलाई बन्देज वस्तु तथा व्यक्तिहरू

१. महिनावारी भएका समय सो महिलाले कुनै पुरुष सदस्यहरूलाई छुन दिइँदैन । पुरुष सदस्यलाई छोए उक्त पुरुषलाई शुभ हुँदैन । विभिन्न रोगव्याधीले सताउँछ, देवता रिसाएर पुरुषको स्वास्थ्य बिग्रन्छ भन्ने अन्धविश्वासले पुरुषलाई समेत छुन रोक लगाइएको हुन्छ ।
२. धामी, भौँक्री, पुरेत पण्डितलाई छुन त सख्त मनाही छ । हेलचेक्रयाइँ गरी छोए देवताले सबै नास गर्छन् । कुलधरा नै बिग्रिन्छ भन्ने अन्धविश्वास छाउ मान्ने स्थानमा छ ।
३. दुध दिने गाईभैंसीलाई समेत महिनावारीका समय छुन दिइँदैन ।

२६ छाउपडी प्रथा: धेरैतिर गोठ भत्काइए तर छाउप्रथा कायमै रहनुमा 'मनोवैज्ञानिक' कारण (२०२१), Retrieved from <https://www.bbc.com/nepali/news-56028072>, (accessed on October, 14, 2021)

४. फलफूलको बोटविरुवा छुन दिइँदैन । फलफूलको बोटविरुवा छोए उक्त बोट सुकेर जाने वा त्यसले फलफूल नै दिन छोड्ने वा दिइहाले पनि फल कुहिएर, भर्रेर नष्ट हुन्छ भन्ने अन्धविश्वास छ ।
५. पानीको मुहान, कुवा, इनार, धारा छुन दिइँदैन । घरको प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिने पानीको इनार छोए त्यो सुक्ने, धर्म नष्ट हुने, देवता रिसाउने, घरको सबै श्री नष्ट हुने अन्धविश्वासले पानीको मुहानबाट महिनावारी भएकी महिलालाई टाढै राखिन्छ ।
६. महिनावारी भएका समय धार्मिक पुस्तकलाई छुन सक्त मनाही गरिएको हुन्छ ।

सहभागितामा समेत बन्देज

१. छलफल तथा बैठकमा सहभागी हुन दिइँदैन ।
२. साँस्कृतिक गतिविधिमा सहभागी हुन दिइँदैन ।
३. मन्दिर प्रवेश गर्न दिइँदैन ।
४. भान्सामा प्रवेशमा निषेध गरिन्छ ।
५. स्कूल जान बन्देज लगाइन्छ ।^{२७}

देशमा प्रजातन्त्रको उदयसँगै सुदूरपश्चिमबाट नेतृत्वकर्ता गभर्नर, गृहमन्त्रीदेखि प्रधानमन्त्रीसम्म भए । देशकै ठूला दलका नेतृत्वकर्ताको रूपमा समेत क्रियाशील छन् तर गरिबी, अभाव र छाउपडीजस्ता सामाजिक कुरीतिलाई निराकरण गर्न भने कोही कसैको प्रयास सार्थक देखिएको छैन । गास, बास, कपासलगायतका आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्तिबाट समेत वञ्चितकरण खेप्दै आएको सुदूरपश्चिम र मध्यपश्चिमका समुदायले छाउपडीको नाममा महिलामाथि थप शारीरिक तथा मानसिक शोषण गर्दै आएको अनुभूत हुन्छ । हरेक पटक परिवर्तनको शङ्खघोष गर्ने दलहरूले त्यस भूभागका मानिसहरूलाई भोट बैङ्क बनाएर सत्ताको भन्याड बनाउनुबाहेक थप उन्नति र प्रगतिको पथमा कुनै नयाँ आयाम कोरिन नसकेको स्पष्ट हुन्छ ।

प्रतिबिम्बित अनुभूति

कार्यालयको कामको सिलसिलामा मेरो पहिलो पदस्थापन हालको कर्णाली प्रदेशस्थिति तत्कालीन जुम्ला उपक्षेत्रीय कार्यालयमा भयो । भण्डै दुई दशकभन्दा बढी समय काठमाडौँमै बिताएको हुँदा कर्णाली मेरा लागि नौलो, उत्साहप्रद साथै पीडादायी पनि थियो । काखबाट जबरजस्त छोडिएको दुई वर्षीय दुधे बालकसँगको बिछोडको पीडालाई जुम्लाको प्रकृतिमय मनोरम् छटाले थोरै भए पनि हल्का अनुभूत गराएको थियो ।

कार्यालय पुगेको दिन होटलमा बास भयो । भोलिपल्ट डेराको व्यवस्था गर्नुपर्ने थियो । जताततै कोठा खाली देखिने तर पाउन भने महाभारत ! कोठा भेटिने मन पनि मन पर्ने तर कसैले घरमा मुख्य मान्छे छैनन्, कसैले लिइसके...यस्तै-यस्तै भनाइ हुन्थ्यो ! चारपाँच ठाउँमा कोठा हेरी फर्कने क्रममा एकजना आमाले जुम्ली भाषामा बोलेको सुनियो—यी सहरबाट आउने केटी मान्छेलाई कोठा दिनुहुँदैन । यिनीहरू छाउ बाँदैनन् । हाम्रो देउता विग्रन्छ । अधि भक्कर मेरो आफन्तलाई कोठा दिने कुरा भएको भएर तपाईँलाई कोठा दिन सकिन्न !

२७ कण्डम निःशुल्क बाँड्ने सरकारले सेनेटरी प्याड निःशुल्क दिन किन नसके ? कानुनमा कहाँ छ “छाऊ” ? (२०७६), Retrieved from <https://www.nepalkhoj.com/2019/12/15/6471/>, (accessed on October 26, 2021)

मैले कोठा नपाएको कारण बल्ल बुझे । म भल्यासस भए । विगतमा पढेको, सुनेको समाचार सम्झिएँ । ला अब डेरा नै पाइँदैन कि पाइहाले पनि मलाई गोठमा लगेर राख्छन कि ! मनमा कताकता डरले सताउन थाल्यो, मन चिसो भयो ।

जुम्लामा अन्य कार्यक्रममलगायत छाउपडी उन्मूलनका कार्यक्रमहरू बाक्लै हुँदा रहेछन् । भोलिपल्ट मलाई छाउपडी उन्मूलनसम्बन्धी एउटा कार्यक्रममा जानुपर्ने भयो । महिला भएको कारण मलाई नै कार्यालयबाट जान भनियो, जुन मेरो कार्यालयको तर्फबाट पहिलो कार्यक्रममा थियो । मनमा कताकति डेरा पाउदिन कि ! भन्ने अनुभूतिले मन भने अमिलो बनाइरहेको थियो । कार्यक्रममा ठुलो सङ्ख्यामा मानिसहरू उपस्थित थिए । प्रायःले समाजमा रहेको छाउपडी उन्मूलनका लागि सक्रिय हुने प्रतिबद्धता व्यक्त गरे । छाउपडी प्रथा हाम्रो समाजको लागि कलङ्क भएको, यसको उन्मूलनको लागि सबै एकटिक्का भएर अगाडि बढ्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरे । मलाई खुसी लाग्यो । छाउपडी प्रथा अहिलेको सामाजिक रोग नै हो, यसलाई हटाउनुपर्छ भनी मैले पनि आफ्ना कुराहरू राखेँ । अभियन्ताहरूको भीडमा एकजना महिला स्वास्थ्य स्वयम्सेविका हुनुहुन्थ्यो, नाम उल्लेख गर्न चाहिनँ । छाउपडी उन्मूलनको सवालमा उहाँको निकै गहकिलो प्रस्तुति थियो । मेरा घरमा दुइटी छोरीहरू छन् । मैले मेरो पेसाको अलावा होटल व्यवसाय पनि सञ्चालन गर्दै आएकी छु । म छुई हुँदा आफू पनि बार्दिन र मेरो छोरीहरूलाई पनि बार्न लगाउँदिन । सुन्दा पनि रमाइलो लाग्यो । सोचें, सबैले छाउप्रथा बार्ने त होइन रहेछ । छुई नबार्ने मानिसहरू पनि त रहेछन् भन्ने लाग्यो । कार्यक्रम सकियो, म कार्यालय फर्किएँ । मलाई कोठा अत्यावश्यक भएकै कारण जुम्लाकै स्थानीय साथीको सहयोगमा खोज्न निस्किएँ । साथीले त्यहाँ एक ठाउँमा कोठा राम्रो छ भन्ने सुनेकी छु जाऊँ न त भनेपछि हामी गयौँ । घरबेटी देखासाथ मलाई अत्यन्त खुसी साथै आनन्द आयो किनकि ती घरबेटी दिदी तिनै थिइन्, जसले हिजोको छाउपडी उन्मूलनको कार्यक्रममा मर्मस्पर्सी बनाइ राखेकी थिइन् । वाउ.....अब मैले डेरा पाउने भए भन्ने आशले मनमा गदगद भएँ । कोठा हेर्नो, ठाउँअनुसार राम्रै थियो । दिदी पेसाले महिला स्वास्थ्य स्वयम्सेविका अनि आफ्नै होटल व्यवसाय पनि भएको हुँदा खानबस्न राम्रो सुविधा हुने भयो भन्ने लाग्यो । कुराकानीकै क्रममा उहाँले बहिनी हिजो कार्यक्रममा जे बोलियो, त्यो त लोकको लाजले कानुनको डरले छुई बार्दिन भनेको हो ! यो त घर हो बहिनी, यहाँ हिजो मैले कार्यक्रममा भनेको जस्तो हुँदैन । छुई भएको बेला तपाईंले धारो छुन पाउनुहुन्न । यो होटलको बाटो हो, यो बाटो हिँड्न पाउनुहुन्न । यहाँ सबै खाना खाने मानिसहरू आउँछन् । तपाईं घरको मूल ढोकाबाट हिँड्न पाउनुहुन्न । छुई भएको बेला चार दिनसम्म भ्यालबाट बारी हुँदै हिँडिदिनुहोला । बरु म खाना तपाईंको कोठामै ल्याइदिन्छु । बाहिर यो होटलको बाटो र घरको मूल ढोकाबाट नहिँडिदिनुहोला । छुई भएको बेला हरेक दिन नुहाएर बसिदिनुहोला । मेरा दुई छोरी छन्, मैले छोरीहरूलाई पनि त्यस्तै गर्ने हो । बाहिर बोलेजस्तो हुँदैन । घरमा देउता रिसाउँछन् । हामीले हाम्रो परम्परा त मान्ने पर्थ्यौ । म भ्रसङ्ग भए, एक छिन त केही सोचन सकिनँ, पछि आफूलाई भाग्यमानी सम्झिएँ । धन्न मलाई छुई भएको बेलामा गोठमा बस्नुपर्छ त भन्नुभएन । मनमनै भगवानलाई धन्यवाद दिए । हस् दिदी भन्दै बिदा भयौ । अब भने मैले डेरा नपाउने लगभग निश्चित भयो । कार्यालयमा आए । कार्यालयमा दलित समुदायको कार्यालय सहयोगी हुनुहुन्थ्यो । सायद मलाई अलिक निराश भएजस्तो देखेर होला, म्याम, कतै पनि डेरा नपाउनुभएको भए कोठा मेरो फुपुकोमा छ नि, भन्नुभयो । मैले भने अनि मलाई दिनुहुन्छ त ? उनले भने— दिनुहुन्छ । हाम्रोमा तपाईंहरूलाई डेरा पाउन त्यस्तो कुनै गाढो

हुँदैन । मैले हुन्छ भने हेर्न जाऊँ न ! हामी गयौं । घरबेटीसँग कुरा भयो । त्यहाँ छुई हुँदा खोलामा गएर नुहाउनु पनि नपर्ने, अन्य कुनै व्यवधान भैलुनपर्ने ! मलाई अन्तरहृदयदेखि खुसी लाग्यो, म त्यहीं बसे । कार्यालय जाँदाआउँदा बाटोमा पर्ने मानिसहरूले मलाई सोध्ने गर्दथे । के तपाईं दलित हो ? मैले कसैलाई हो अनि कसैलाई होइन भने । मैले जजसलाई होइन भने, उनीहरूले नाक खुम्च्याउँदै भन्ने गर्दथे—छ्याछ्या, क्षेत्री भएर दलितको घरमा बस्न घिन मान्दैन ? जे भने पनि मेरा घरबेटी मेरा लागि सबैभन्दा असल, विशाल हृदय, गुणकारी मान्छे थिए, जसले मलाई आपत्मा बास दिए ! मलाई छुई भएका बखत धारा, कुवा, घरको मूल ढोका कहींकतै छुन बन्देज लगाएनन्, न त हिउँ परेको समयमा खोलामा गएर नुहाउन नै भने !

घटनास्थल वा प्रभावित क्षेत्रमा पुगी काम गर्नु आयोगको कामको प्रकृति नै हो । एक दिन हामी कार्यक्षेत्रमा खटिएकै बखत कालिकोटको एक दुर्गम वस्तीमा पुगेका थियौं । त्यहाँ छाउपडीको विषयमा कुरा चल्थो । एकजना सहकर्मी मित्रले भन्नुभयो—कर्णालीमा डाक्टर छैन, इञ्चिनियर छैन, देउताको भरमा नै कर्णाली आजसम्म जोगिएको छ । देउताको संरक्षण त गर्ने पत्थो नि ! कामकै सिलसिलामा कालिकोटको भर्ता भन्ने स्थानमा पुग्दा एउटा घरमा दमाहा बजिरहेको थियो । मैले सोधेँ—के को उत्सव हो यो ? घर नजिकै पुगेपछि थाहा भयो—त्यस घरमा तीन जना छोरीको जन्म भइसकेपछि छोरोको जन्म भएको रहेछ । छोरो छ दिन पुगेपछि छैटी गर्नका लागि दमाहा बजाउने मानिसहरू बोलाएर उक्त उत्सव गरिएको रहेछ । सुत्केरी आमा र बच्चा खोइ त भनी सोधीखोजी गर्दा घरको एउटा पाल्नीमा बनाइएको कोठामा रहेको थाहा भयो । जम्मा छ दिनको सुत्केरी, सुत्केरी भएसँगै आफैं खाना बनाएर खाने, परिवारका कोही पनि उनी र बच्चालाई नछुने, पकाएर पनि नदिने, सामानमात्र दिने ! सुत्केरी र बच्चासँग कुनै पारिवारिक सम्बन्ध नहुँदा पनि छोरो जन्मिएको खुसीयालीमा घरको रौनक जति सुन्दर खुसी थियो, त्यो भन्दा खुसी छोरो जन्मिएकोमा सुत्केरी आमा दङ्ग थिइन् । मलाई लाग्यो—दुःखकष्ट भन्ने कुरा पूर्णरूपमा मानव मनोभाव नै रहेछ !

कामको सिलसिलामै म मुगुको दुर्गम भेग शेरा भन्ने ठाउँमा पुगेको थिएँ । आयोगद्वारा आयोजित सो कार्यक्रममा एकजना शिक्षिकाले बेलिबिस्तार लगाउनुभयो—छुई भएको बेला विद्यालय आयो भने सबैले हामीलाई गाली गर्छन् । विद्यालयमा आउँदा अन्य पुरुष शिक्षकहरूबाट नै गाली खाइन्छ, विद्यार्थी त भ्रन विद्यालय आउने कुरै भएन । हरेक विद्यालयमा एउटा मन्दिर राखिएको हुन्छ । मन्दिर राख्ने यहाँको चलन नै हो । त्यही मन्दिरको बहाना बनाएर हामी किशोरी, महिलालाई पढ्न-पढाउन केही गर्न दिँदैनन् । हामीलाई दुःख लाग्छ भने । छाउपडीलाई त्यस्तो व्यवहार गर्नुहुँदैन भन्दा एकजना स्वास्थ्य स्वयम्सेविका सिधै ममाथि जाइलागिन् । उनको आक्रोश साथै धम्कीयुक्त भनाई थियो— धर्म, सस्कार संस्कृति मान्न पाउनु हाम्रो आफ्नो नैसर्गिक अधिकार हो । यसमा तपाईंहरूले हामीलाई केही भन्न पाउनुहुन्न । छुई हुँदा भित्र बस्दा हाम्रो देउता विग्रिएर हाम्रो घर परिवार सबै सखाप हुन्छ । यस्ता उदाहरण थुप्रै छन् । यो हाम्रो विश्वास हो । हाम्रो विश्वासको खिल्ली उडाउने, यो मान्नुहुँदैन भन्ने तपाईं को हो ? हामीले आफ्नो धर्म संस्कृति मान्न नपाउने, हाम्रो देउता मान्न नदिने सरकार हामीलाई चाहिँदैन । हामीकहाँ आएर हाम्रो सांस्कृतिक परम्परा भड्काउने कुरा कोही पनि नगर्नुहोस् यसको परिणाम राम्रो हुँदैन ! सबैले होमा हो मिलाए । उनले आक्रोशित मुद्रामा त्यसरी भनिरहँदा उपस्थित प्रायःको अनुहार उज्यालो भएको थियो ।

जुम्ला बस्दा मेरा थुप्रै स्टाफ नर्स पढ्दै गरेका बहिनीहरू जो मेरा अत्यन्त नजिकका साथीहरू पनि थिए । हामी बिदाको बेला कहिले गुठीचौर कहिले उर्थुचौतारा त कहिले दानसिङ पुल खुब घुम्न जान्थ्यौं । उनीहरू छुई भएको समयमा छाउको नियम उल्लङ्घन गरेको कथाहरू सुनाउथे । नियम नमान्दा कसैलाई पनि केही नभए पनि बेलाबेलामा आफ्नै आमाबाबाबाट गालीगलौज तथा कूटपिट खानुपरेको घटनाको बेलिबिस्तार लगाउथे । महिलावारीको विषयमा मलाईभन्दा उनीहरूलाई धेरै ज्ञान थियो तर उनीहरूको सधैं मलाई अनुत्तरित एउटै प्रश्न हुन्थ्यो—महिनावारी अर्थात छाउपडीको नाममा कहिलेसम्म किशोरी तथा महिलाहरूले यस्तै अमानवीय व्यवहार र मृत्युको सामना गरिरहनुपर्दछ ?

छाउपडी प्रथा अभ्यासका प्रभावहरू

समाज र सामाजिक जीवन मानिसको स्वभाव हो, त्यसैले त मानिसलाई सामाजिक प्राणीको रूपमा लिइन्छ । समाज र मानवबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहने हुँदा मानिस र समाज सँगसँगै क्रमबद्ध रूपमा अगाडि बढ्दछ । अतः समाज मानिसमा निहित हुन्छ भने मानिस समाजमा अन्तरनिहित ! यही अन्तरनिर्भरताकै कारण समाजका अवयवहरूले आ-आफ्ना मनोकाक्षाहरूउपर परिपूरणको भूमिकामा रहन्छन् । विडम्बना समाज, परिवार र व्यक्तिकै सामञ्जस्यतामा समाजका सबै अवयवहरूलाई सशक्तिकरण गरी समाज विकासका आधारस्तम्भहरूलाई सबल बनाउनुपर्ने मानिसमा आधारभूत दायित्व हुँदाहुँदै पनि अभ्यासमा बिचलन भयो भने गन्तव्यनै विषयान्तर हुन्छ भन्ने तीतो यथार्थता नेपालको छाउपडी व्यवस्थापन अभ्यासले प्रस्टचाउदछ । परिणामतः घरको चोखोनितो, देवतालाई खुसी बनाउने र चलिआएको परम्परा, धर्म सस्कृति संरक्षणको नाममा घरमा छाउ भए कि किशोरी तथा महिलालाई घरदेखि पर बनाइएको भुपडीमा राख्दा विभिन्न अमानवीय घटनाहरू घट्दै आएको तथ्य हामी सबै सामु स्पष्ट छ । कुनै पनि किशोरी वा महिला छाउपडी बसेका बखत बलात्कार हुने, सर्पले टोकेर मर्ने लगायतका घटनाहरू विभिन्न समयवधिमा पटक-पटक सञ्चारमाध्यमबाट प्रकाशित हुँदै आएको तथ्य सबैसामु जगजाहेर छ । कतिपय महिला छाउपडी बसेकै समयमा चिसोले कठ्याङ्गिएर र कतिपय बढी रक्तश्राव भएर पनि मर्ने गरेका तथ्याङ्कहरू सार्वजनिक हुँदै आएका छन् । गर्मीमा लामखुट्टे, सर्प, बिच्छीजस्ता विषालु कीराहरूको डर हुने र जाडोयाममा न्यानो लुगाको अभावमा विभिन्न स्वास्थ्य समस्याहरू सामना गर्नुपर्ने बाध्यता रहदै आएको छ । विद्यालय जाँदै गरेका साना नानीहरूमा रजस्वला हुँदा गरिने भेद्भावपूर्ण व्यवहारले उनीहरूको बालमस्तिष्कमा नकारात्मक प्रभाव पर्दछ । कतिपय बालिकाहरू त त्यस्तो अवस्थामा विद्यालय जानबाट समेत वञ्चित हुने गरेका तथ्यहरू पनि सार्वजनिक नआएका होइनन् । रजस्वला तथा सुत्केरी अवस्थामा किशोरी तथा महिलाहरूले सामना गर्नुपर्ने परम्परागत बाध्यताहरू:-

- सुत्केरी अवस्थामा लामो समयसम्म रक्तश्राव भइरहने हुनाले महिलाले २०-२२ दिनसम्म जाडो वा गर्मी होस् छाउगोठमा बस्नुपर्ने । घर-परिवारबाट अलग भएर बस्नुपर्ने ।
- यस्तो नाजुक अवस्थामा पनि उनले बच्चा र आफ्नो स्याहार आफैले गर्नुपर्ने । यतिमात्र नभई सुत्केरी अवस्थामा उनलाई दही, दुधजस्ता तागतिलो र पोषिलो खानेकुराहरूसमेत छुन र खान नदिइने ।

- पर्याप्त लक्ताकपडा र ओछ्याउने सरसामानसमेत नदिने । धारा, खोला तथा दहहरूको पानी छुन कसैलाई छुनसमेत नहुने । महिनावारी पनि यसै गरी बारिन्छ, तर यो भने हरेक महिनाको पाँचदेखि सातदिनसम्म बार्नुपर्ने ।

यसरी महिनावारी तथा सुत्केरी हुँदा शारीरिक रूपले कमजोर भएका अवस्थामा उनीहरूले उचित हेरविचार र पौष्टिक खानपान पाउनुको साटो उल्टो तिरस्कार, शारीरिक पीडा र घृणा खेप्नुपर्ने बाध्यता कतिपय किशोरी तथा महिलाहरूको सामान्य जीवनशैली बन्दै आएको देखिन्छ ।^{२५}

छाउगोठको भौतिक संरचनाहरू जतिसुकै नष्ट गरेता पनि जबसम्म छाउप्रतिको मनोभावलाई परिवर्तन गरिँदैन, तबसम्म पारिवारिक वा सामाजिक धरातल जहाँतहीं छाउपडीका नाममा नकारात्मक प्रभाव यथावत रही नै रहन्छ । छाउ बार्ने अभ्यासको नाममा किशोरी तथा महिलाहरूले दर्दनाक प्रकृतिका अमानवीय अभ्यासहरूलाई सामना गरिरहनुपर्ने देखिन्छ । छाउ प्रथालाई अन्त्य गर्ने नाममा जतिजति छाउगोठहरू भत्कदै जान्छन्, त्यतित्यति आम किशोरी तथा महिलाहरूले खुला आकाश र जङ्गलको ओडारको भरमा जीवनयापन गर्न बाध्य भएको अध्ययनबाट देखिन्छ । छाउगोठभित्रै बसोबास गर्ने नागरिकले सामना गर्नुपर्ने अकल्पनीय पीडाको मात्रा पनि रतिभर कमी छैन ।

सात दिनको नवजात छोरोलाई छाउगोठमा छोडेर नुहाउन गएको जलादेवी रोकायाले नुहाएर फर्किँदा छोरो भेडाइनन् । जङ्गलभरी खोज्दा खोल्सामा हड्डीको सानो टुक्रामात्र भेटियो । बच्चालाई जङ्गली जनावरले खाइसकेको रहेछ ।

यो घटना आठ वर्षअघिको हो । २०६६ सालमा १२ दिनकी नवजात छोरीलाई छाउगोठमै छोडेर गहुँ काट्न गएको पिउली रोकायाले त्यसरी नै सन्तान गुमाउनु पयो । 'बाघले खायो कि भालुले ? केही थाहा भएन !' १२ दिनकी छोरी गुमाउँदाको पीडा सुनाउँदै पिउलीले भनिन्, 'छोरीको लाशसमेत भेटिएन ।'

त्यही गाउँकी जमुना रोकाया पनि छाउगोठमा छोरा गुमाएको पीडा कहिल्यै भुल्न सकिदैनन् ।

२०६३ सालको भदौतिर छाउगोठमा सुताएर गएको आठ दिनको छोरा घाँस काटेर फर्किँदा नभेटेपछि उनको होस उड्यो । हार गुहार गरिन्, सबै जम्मा भए । खोज्दै जाँदा नजिकैको ओढारमा स्यालले आधा खाइसकेको अवस्थामा शिशुको शव फेला पयो ।

जमुनाले भक्कानिदै भनिन्, 'त्यो घटना सम्भेर अहिले पनि रुन्छु । यस्तो त कुनै पनि आमाले भोग्नु नपरोस् ।'

छाउगोठ बस्दा तीन वर्ष पहिला साविक मालुमेला गाविसकी ममता गिरीको सर्पको टोकाइबाट ज्यान गएको थियो । छाउगोठमै बसेका कारण यौनजन्य हिंसामा परेका घटनाहरू जिल्लामा पटकपटक सार्वजनिक हुने गरेका छन् ।

करिब ३३ हजार परिवारको बसोबास रहेको बभाङमा अहिले पनि १५ हजारभन्दा बढी छाउगोठ छन् भने महिनावारी भएका ९९ प्रतिशत महिलाहरू छाउगोठमा नै बस्ने गरेको विभिन्न तथ्याङ्कहरूले देखाएका छन् ।

२९

२५ बभाङमा भौंगिएको छाउपडी प्रथा: बस्ने ठाउँमात्र होइन, हिँड्ने बाटो पनि अलग्गै (२०७५), Retrieved from <https://www.onlinekhabar.com/2018/07/691219>, (accessed on October 15, 2021)

२९ ibid¹ October 15, 2021

छाउपडी उन्मूलन सम्बन्धमा गरिएका प्रयासहरू

सभ्य समाजका लागि चुनौतीको रूपमा रहेको छाउपडी प्रथालाई निराकरण गर्न देशको विभिन्न गाउँ, वस्तीहरूमा वडाअध्यक्ष, धामीभाँकी, शिक्षक, पत्रकार, महिलाहरूलाई समावेश गरी सद्भावना दूतको रूपमा नियुक्त गरी अगाडि बढाउँदै आएका छन्। पछिल्लो समय छाउप्रथाको अन्त्य गर्ने मूल ध्ययले स्थानीय तहहरूमा नियुक्त गरिएको सद्भावना दूतले यस प्रथा उन्मूलनमा कोशेदुङ्गा बन्नेछ भन्ने अपेक्षा लिइएको देखिन्छ। खास गरी छाउपडी प्रथा उन्मूलनको विरुद्ध नियुक्त गरिएका सद्भावना दूतहरूले आमजनमानसको घरदैलोमा पुगेर जनचेतना जागृत गराउनका लागि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछन् भन्ने आम जनमानसको अपेक्षा रहदै आएको छ।^{३०}

जिल्ला प्रशासन कार्यालय जुम्लाले सुरुवात गरेको छाउपडीविरुद्धको अभियानलाई स्थानीय तहसम्म पुऱ्याउन सद्भावना दूत नियुक्त गरिएको छ।^{३१}

अछामको साँफेबगर नगरपालिका ३, सिद्धेश्वर डिक्रेनीको छाउगोठमा सुतेकी २१ वर्षीया पार्वती बुढा रावलको मृत्यु भएपछि महान्यायाधिवक्ता कार्यालयले छाउप्रथा रहेका जिल्लाहरूमा पत्राचार गर्दै यसविरुद्ध कठोर ढङ्गले अगाडि बढ्न जिल्लाका सबै स्थानीय तह र सरोकारवालाहरूलाई मुलुकी अपराध संहिता, २०७४ को कानुनी प्रावधानबारे उल्लेख गर्दै पत्राचार समेत गरेको देखिन्छ।^{३२}

छाउपडी गर्नेमा परिवारकै सदस्यहरू भएका कारण पीडित महिलाहरूले आफ्नो परिवारकै विरुद्ध कानुनी लडाइँ गर्न नचाहेकाले उजुरी नपरेको स्थिति रहेको देखिन्छ। छाउ बार्नु गलत हो भन्ने कुरा धेरैले थाहा पाउँदा-पाउँदै पनि भित्रै वा सुरक्षित स्थानमा बस्न आँट गर्न नसकिरहेको अध्ययनबाट देखिन्छ। छाउ बार्न लगाउने परिवारलाई नगरपालिकाबाट दिइने सेवासुबिधामा रोक लगाउने गरी कार्यपालिकाले निर्णयसमेत गरेको कतिपय स्थानमा देखिन थालेको छ।

सर्वोच्च अदालतले २०६२ साल वैशाख १९ गते नै किशोरी तथा महिलाहरूलाई छाउपडीको नाममा गोठमा पठाउने प्रथालाई प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट कुरीति घोषणा^{३३} गर्नुपर्ने आदेश दिएको थियो। स्वास्थ्य मन्त्रालयले एक अध्ययन टोली निर्माण गरी छाउपडी प्रथाबाट महिला र बालबालिकाहरूउपर पर्ने असर र समाधानका उपायको पहिचान गर्नसमेत भनेको देखिन्छ। स्थानीय विकास मन्त्रालयले छाउपडी प्रथा उन्मूलन गर्नका लागि स्थानीय निकाय परिचालन गर्नुपर्ने र महिला तथा बालबालिका मन्त्रालयले किशोरी तथा महिलाउपर गरिने विभेदजन्य कार्यको अन्त्य गर्न निर्देशिका तयार गर्न भनी आदेश गरेको थियो। उक्त फैसलाको आधारमा निर्देशिका तयार गरेर जारी गर्न नेपाल सरकारलाई करिब दुई वर्ष लागेको देखिन्छ। नेपाल सरकारले सम्मानित सर्वोच्च अदालतको आदेश (डिलबहादुर विश्वकर्मासमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा

३० छाउपडी उन्मूलन अभियानमा धामीभाँकीको साथ, <https://nagariknews.nagariknetwork.com/social-affairs/200962-1579240920.html>, (25, October, 2021)

३१ <https://www.nayapatrikadaily.com/news-details/34807/2020-01-28>

३२ छाउपडी उन्मूलन गर्न जिल्लाका स्थानीय तहलाई डोटी प्रशासनको पत्राचार, <https://www.onlinekhabar.com/2019/12/824532>, (October, 25, 2021)

३३ सर्वोच्च अदालतले २०६२ साल वैशाख १९ गते किशोरी तथा महिलाहरूलाई छाउपडीको नाममा गोठमा पठाउने प्रथालाई प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयबाट गरेको घोषणा

मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, ने.का.प. २०६२ अंक ४ नि.न.७५३१)^{३४} ले महिनावारी भएको महिलालाई छाउगोठमा पठाउने प्रथालाई कुरीति घोषणा गर्न, महिला तथा बालबालिका माथि उक्त प्रथाका कारण परिरहेको प्रभावको समीक्षा गरी त्यससम्बन्धी गर्नुपर्ने स्वास्थ्य सुधारको पहिचान गर्न, छाउपडी प्रथाको विरुद्ध सार्वजनिक सचेतना जागृत गर्ने कार्यमा स्थानीय निकायहरूलाई परिचालन गर्न र छाउपडी प्रथाको नाममा कुनै पनि किशोरी तथा महिलाउपर गरिने विभेद रोक्न तीन महिनाभित्र निर्देशिका बनाइ उक्त निर्देशिका लागू गर्न निर्देशनात्मक आदेश दिएको थियो। उक्त आदेशबमोजिम तत्कालीन सरकारको ०६३ वैशाख २६ गतेको निर्णयले छाउपडी प्रथालाई कुरीति भनेर घोषणा गर्‍यो। त्यस्तो निर्णय भएको भण्डै वर्ष दिनपछि मात्र महिला, बालबालिका तथा समाज कल्याण मन्त्रालयले छाउपडी प्रथा उन्मूलन निर्देशिका, २०६४ जारी गर्‍यो। छाउपडी प्रथा उन्मूलन निर्देशिका (२०६४)^{३५} ले छाउपडीलाई सम्बोधन गर्नका लागि जिल्ला, नगर र गाविस तहमा समितिहरू निर्माण गर्न निर्देश गरेको भएता पनि यसको कार्यान्वयन पक्ष हालसम्म पनि प्रभावकारी बन्न सकेको देखिँदैन। स्थानीय निकायले आफ्नो वार्षिक कार्यक्रममा छाउपडी प्रथालाई अन्त्य गर्न आवश्यक बजेट विनियोजन गर्नुपर्ने जिम्मेवारी पनि दिएको छ। राष्ट्रिय मर्यादित महिनावारी नीति (२०७४)^{३६} ले २१ औं शताब्दीको पूर्वार्ध पार गर्न लागिस्क्दा पनि महिनावारीलाई समाजले अबै अन्धविश्वासी एवम् नकारात्मक दृष्टिकोणबाट हेर्ने गरिएका कारण नेपालको आधाभन्दा बढी जनसङ्ख्या किशोरी तथा महिलाहरू अमर्यादित र असुरक्षित जीवनयापन गर्दै आएको तथ्य नकार्न नसकिएको स्थिति हाम्रो सामु स्पष्ट छ।

महिनावारीकै बहानामा नाबालक तथा नाबालिकाहरूले पनि नारकीय जीवनयापन गर्न बाध्य हुनुले भोलिको कर्णधार बालबालिकाहरू राज्यको भविष्य कस्तो हुने भन्ने सिमाङ्कन गर्दछ। त्यसैले छाउपडी उन्मूलनको सवालमा नेपाल सरकारले विभिन्न आयोजना तथा कार्यक्रमहरू तर्जुमा गरी महिनावारीसँग सम्बन्धित मुद्दाहरू सम्बोधन गर्ने अथक प्रयासहरू गरिएता पनि ती प्रयासहरूले सामाजिक तथा पारिवारिक तहमा छाउप्रथा समाधानार्थ उल्लेख्य भूमिका खेल्न सकेको देखिँदैन। वर्षौंदेखि मानव मष्तिस्कमा जकडिएर बसेको छाउ मानसिकतालाई उन्मूलन गर्न विगत द्वन्द्वकालीन समयमा पनि जनविद्रोह नभएको होइन। ती विद्रोह गर्ने नागरिकहरू पनि देशमा भएको विस्तृत शान्ति-सम्झौता लगत्तै समाजमा अन्तरघूलन हुन पुनः छाउगोठमा बस्न पुगेको अतिपय अध्ययनले देखाउँदै आएको छ। परिणामतः छाउपडी प्रथा उन्मूलनको सवालमा हालसम्म गरिएका कुनै पनि प्रयासहरूले छाउ मानसिकताको पर्खाललाई भत्काउन तुलनात्मक रूपमा असफल हुनु सुखद् पक्ष होइन।

न्यूनीकरणका उपायहरू

छाउपडी न्यूनीकरणको सवालमा ठूला कुरा गर्न हामी आतुर हुन्छौं। त्यसैले त छाउपडी निराकरण गर्न भौतिक संरचना भत्काएर छाउपडी हटाउन उद्दत छौं। ती संरचना ठड्याउनका लागि मानव अवचेतन मनले जागृत गरेको हो भन्ने सामान्य हेक्कासमेत राख्न सायद असमर्थ रह्यौं कि ! परिणामतः हाम्रो समाज

३४ नेपाल सरकारले सम्मानित सर्वोच्च अदालतको आदेश (डिलबहादुर विश्वकर्मासमेत विरुद्ध प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय, ने.का.प. २०६२ अंक ४ नि.न.७५३१)

३५ छाउपडी प्रथा उन्मूलन निर्देशिका (२०६४)

३६ राष्ट्रिय मर्यादित महिनावारी नीति (२०७४)

र समुदायलगायत हामी प्रत्येक व्यक्तिको मनभित्र आशिन छाउपडी सोचलाई भत्काउने दूरदृष्टि राख्नै सकेनौं कि ! समाज इन्द्रेणी रडको समिश्रणजस्तै हो । जहाँ सबै प्रकृतिका मानिसहरूको बसोबास रहेको छ । कोहीकसैलाई असर नपुग्ने गरी आ-आफ्नो धर्म सस्कृति मान्ने जोकोहीलाई अधिकार छ, तर धर्म सस्कृतिको आडमा व्यक्ति, परिवार वा समाज जोकोहीउपर नकारात्मक प्रभाव पारिनुहुँदैन । परम्परादेखि चलिआएका रीतिरिवाजहरू जुन समाजमा अभ्यस्त रूपमा गाँजिएर रहेका छन्, त्यसलाई सकारात्मक तवरले अभ्यास गर्न पाउनु उपयुक्त हो तर तिनै परम्पराले जोकसैको जीवन र अस्तित्वमा आघात पुग्दछ भने त्यसलाई निराकरण गर्नुको विकल्प रदैन । समाजमा चलिआएका त्यस्ता संस्कारहरू छन् जसले सामाजिक एकता, सामाजिक भावना, नैतिकवान, चरित्रवान र अनुशासित बनाउछन् भने त्यसको जगेर्ना गर्नु हामी सबैको साभा दायित्व हो । सामाजिक धरोहर संरक्षणका यी उपायहरूले पूर्ण र सन्तुलित समाजको पहिचानलाई उजागर गर्छन् । यस किसिमका संस्कृतिहरूलाई संरक्षण गर्ने र समय परिस्थिति अनुकूल बनाउँदै लैजानुपर्छ । सामाजिक धरातलको यही आयाममा आशिन एउटा अंश हो छाउपडी प्रथा, जसलाई समयसापेक्ष उन्मूलन गर्नु अत्यावश्यक देखिन्छ ।

हामीलाई पानीबाट छिःछिः दुरदुर गरिन्छ तर खोलामा नुहाउन रोक लगाएको छैन । मानौं, खोलामा पनि जलदेवता बस्छन् रे, यदि त्यसो भए जलदेवता किन नरिसाएका त ? देवता-देवता त एकै होलान् ? यो बगेर जाने पानी बग्दैबग्दै गएर समुन्द्रमा मिसिन्छ, त्यो समुन्द्रको पानी बाफ बनेर आकासमा जान्छ, फेरि आकासको बादलमा मिसिन्छ, पृथ्वीमा खस्छ । जो हरेक मान्छेका धुरीबाट बग्दै बार्दलीमा पुग्छ । मान्छेले कसौडी थापेर यहीको पानीले खाना पकाउँछ र खान्छ । मान्छे भन्छन् आकासको पानी शुद्ध हुन्छ । उसलाई थाहा हुँदैन कि त्यहाँ एउटा महिलाको रज मिसिएको छ । ठीक हो, त्यो पानी शुद्ध छ तर उसले त्यो पानीमा आफ्नै छोरीबेटीको रज मिसिएको कुरा यसकारण बिस्रियो कि छाउ हुँदा छुनु हुँदैन भन्ने कुरा उसलाई सिकाइएको छ तर किन छुनु हुँदैन ? छोए के हुन्छ ? प्रश्न गर्ने कसैले हिम्मत गर्दैन । देउता पनि यो धर्तीमै बस्छन्, छाउ भएकी मान्छे पनि धर्तीमै । धर्ती सबैको साभा थलो हो । यहाँ हरेकले सम्मानपूर्वक बाँच्न पाउनु पर्छ भन्ने बुझ्नुप्यो । नत्र हरेकपल्ट छाउगोठमा सरस्वती, लक्ष्मी र पार्वतीहरूले अकालमै ज्यान गुमाउनुपर्ने अवस्थाको निरन्तरता रहने छ ।

३७

सहजीकरणमा अपनाउनुपर्ने विषयहरू

नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८^{३५} अनुसार जम्मा जनसङ्ख्याको करिब ४६.७९ प्रतिशत प्रजनन् उमेर समुहका महिलाहरू छन् । यी मध्ये अधिकांश महिलाको मासिक श्राव/महिनावारी (रजस्वला) हुन्छ । त्यही रजस्वला अर्थात प्राकृतिक प्रक्रियालाई अन्धविश्वाससँग जोडेर विराट समस्या नाबालिका किशोरी तथा अबला महिलामाथि थोपरिँदै आइएको छ । विगत लामो समयदेखि परम्परागत अभ्यासको रूपमा रहेको छाउपडी प्रथाको उन्मूलन गर्न विभिन्न सरकारी गैरसरकारी संस्थाहरूले पर्याप्त मात्रामा आर्थिक लगानी नगरेको होइन

३७ छाउपडी प्रथा र चोर डेउडा (२०७८), Retrieved from <https://shabdasopan.com/gair-aakhyan/nibandha/4587/>, (accessed on October 25, 2021)

३८ नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०६८

तर ती अभियानहरू सबै छाउ संरचनामात्र भत्काउनसमेत सफल भए । मानसिक धरोहरको रूपमा वर्षौंदेखि जकडिदै आएको मानसिक छाउ जहाँको त्यही रहेको विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन् । परम्पराको रूपमा रहेको छाउपडी प्रथालाई निराकरण गर्न तपसीलमा उल्लिखित बुँदाहरूलाई समेटी काम गर्दा सुधारात्मक समाजको अपेक्षा भने पक्कै गर्न सकिन्छः

- १) महिलामाथि हुने चरम् विभेद र निकृष्ट व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन छाउपडी अन्त्यका लागि गोठ भत्काउनुभन्दा समाजको अन्धविश्वास र कुरीति भत्काउन सबैले आ-आफ्नो क्षेत्रबाट अहम् भूमिका खेल्नुपर्ने ।
- २) छाउपडी अन्त्यका क्रियाशील सरकारी तथा गैरसरकारी निकायहरूले छाउपडी प्रथाको सवालमा अध्ययन तथा अनुसन्धान गरी सचेतना जागृत गराउनुका साथै छाउपडी अभ्यासको विद्यमान अवस्थासहितको तथ्याङ्कगत प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक गर्नुपर्ने ।
- ३) शिक्षा प्रणालीलाई परीक्षामुखी मात्र नबनाई, जीवनसँग जोडेर अध्ययन/अध्यापन गराउने पद्धतिको विकास गर्नुपर्ने ।
- ४) संस्कार संस्कृति मान्नु नैसर्गिक अधिकार हो । संस्कृतिले मानिसलाई सुसभ्य र रचनात्मक एवम् इमान्दार बनाउनमा योगदान गर्दछ । अतः कोही कसैको मर्यादाउपर असर नपर्ने गरी संस्कार संस्कृति मान्ने प्रचलनको विकास गरिनुपर्ने ।
- ५) पण्डित, धामी, भक्ती तथा खास गरी धार्मिक अगुवाहरूबीच विद्यमान कानुनी व्यवस्थाको जानकारी गराउदै सोहीअनुसार अभियान सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- ६) महिनावारी कुनै पारिवारिक तथा सामाजिक लज्जाको विषय नभई प्राकृतिक तथा नियमित प्रक्रियाबोध गराउन परिवारदेखि समुदाय तहसम्म यस विषयमा सहज कुराकानीको वातावरण बनाउनुपर्ने ।
- ८) सनातन हिन्दु धर्मको आडमा छाउपडी प्रथाले पश्रय पाएको भनी धर्मलाई नै खुइल्याउने र आफ्नो फरक अभिष्ट पूरा गर्न अभियानहरू यत्रतत्र फैलिइरहेको हुँदा परिस्थितिलाई नियाली सकेसम्म धार्मिक अगुवाहरूकै नेतृत्वमा छाउपडी प्रथा उन्मूलन गर्न अभियानहरू सञ्चालन गरिनुपर्ने ।
- ९) छाउपडी संरचनामात्र होइन, छाउपडी मानसिकता तोड्न सधैं सबै पक्षबाट अग्रसर रहनुपर्ने ।
- १०) सृष्टि रचनाको निरन्तरतालाई अस्तित्ववान बनाउन सन्तानोत्पादन प्राकृतिक वरदानको योग्यता मानिने महिनावारीलाई नारीत्वको उद्बोधनको रूपमा हेर्न र सम्मान गरिनुपर्ने ।
- ११) यौन सृष्टिको मूल हो । मूल सफा भएमात्र नदी सफा हुने भएकोले यौनजन्य विषयमा धार्मिक र सामाजिक आचरणलाई वैज्ञानिक दृष्टिकोणबाट अवलम्बन गरिनुपर्ने ।
- १२) आधारभूत तहदेखि नै छाउपडी कुप्रथाको बारेमा पाठ्यक्रममा समेटी शिक्षा प्रदान गर्नुपर्ने ।
- १३) समाज विज्ञानले स्वीकारेको अर्को उपाय बल प्रयोगको सिद्धान्त पनि एक हो । छाउपडी प्रथा उन्मूलन गर्न कानुनभित्र रही प्रभावकारी कार्यन्वयनमा जोड दिने ।

अन्त्यमा, राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्कअनुसार हाल नेपाली महिलाको औसत आयु करिब ७१ वर्ष रहेको देखिन्छ । महिनावारी भएकै कारण महिलाहरूले सामना गर्नुपर्ने व्यवधान जीवनकै जटिल पक्ष हो । यसले

जीवनको समग्र गतिलाई प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा प्रभाव पाउँ आएको देखिन्छ । कुनै पनि महिलाको सक्रिय जीवनको करिब आठ वर्ष महिनावारीजस्तो प्राकृतिक विषयलाई आधार मानी स्वतन्त्र जीवनलाई विभेदको गुमराहमा धकेल्नु साँच्चै चेतनशील जीवनप्रतिको जघन्य अन्याय हुन जान्छ । प्राकृतिक जीवनप्रक्रियालाई सामाजिक तथा पारिवारिक अपराधको परिधिभित्र कैद गर्नु सभ्य मानव समाजका लागि अनुत्तरित प्रश्नचिन्ह बन्दछ । विज्ञान र प्रविधिको विकासले आधुनिकीकरणमा प्रवेश २१ औँ शताब्दीमा महिनावारीजस्तो प्रकृतिजन्य सवालमा कुनै पनि महिला कुरीतिको शिकार बन्नु व्यक्ति, सभ्य समाज र राष्ट्रको लागि पनि लज्जाको विषय हो । अतः यस कलङ्कलाई निर्मूल गर्न माथि उल्लिखित पक्षमा सबै सरोकारवालाहरू क्रियाशील रहनु अहिलेको आवश्यकता हो ।

Human Rights Context of Adolescent Marriage

Bishal Khanal

Abstract

Until medieval period children as below as six year was legally allowed for marriage in Nepal. Along with the evolution of human conscience and rationale adolescent marriage began to realize harmful to the spouses, their family and the society as a whole. Until 5-6 decades ago, there was a practice that sometimes two pregnant mothers would agree to get marriage of their fetuses in womb. In order of development minimum age limit for marriage gradually increased on various occasions. Still adolescent marriage is a serious problem in various parts of the world.

The horror of WW-I and WW-II made alert to the international community as well. A number of efforts were made for the protection of the rights and interest of the children through the conventions on the law of war commonly called as the international humanitarian law. Those conventions may include the Hague Conventions of 1899 and 1907 and four Geneva Conventions of 1949. In addition Declaration of the Rights of the Child of 1924, Declaration on the Rights of Child of 1959, Declaration of the Right to Development of 1984, CEDAW-1979 and CRC-1989 among others too focused to the rights and interest of the children. Those instruments did not emphasize the harm of adolescent marriage because the member states lacked consensus to determine minimum age for marriage. Hence determining marriageable age was left on the hand of the member states. Hence they determine the minimum age of by making adolescent marriage a statutory offence. In order of development some progress are made but still adolescent marriage is a serious problem with the nomadic families and the developing world.

Key words- Puberty age, Classical rules, National and international initiatives, Alleviation strategies, Legal restriction, Determining marriageable age, Sex education, Punishment.

Introductory

Over millenniums old Hindu scriptures states that the toddlers should be given plenty of love. The children are premature and therefore they may be trained with threat and slapping until 16 year of age. Own children above sixteen should be considered as equal to a friend. Children below 16 were considered ineffectual in many terms.¹ Manu in his *Smiriti* authored over three millennia ago that out of four punishments namely *bakdanda* (oral warning), *dhikdanda* (cursing

¹ “Lalayet panch barsani, dasa barsani tadayet: praptetu sodase barse putram mitram miwacharet” (In Sanskrit language), Pundit Bishnu Sharma, *Panchatantra* (estimates 2200 years old).

or so), *arthdanda* (fine or charge) and *badhadanada* (corporeal punishment or death penalty), he indicated that due to prematurity of children *bakdanda* could be applied for them, if so require. Observing premature state of the children Socrates once wrote 4th century BC that “The children now love luxury; they have bad manners, contempt for authority; they show disrespect for elders and love chatter in place of exercise. Children are now tyrants, not the servants of their households. They no longer rise when elders enter the room. They contradict their parents, chatter before company, gobble up dainties at the table, cross their legs, and tyrannize their teachers.”² In Europe since early 18th century children were provided different treatment than adults in terms of punishment and legal processes.

Over the history adolescent marriage was common. Marriage was based in religious, social customary and traditional practices. State law relating to marriage evolved lately and that too allowed adolescent marriage in many parts of the world. Most of the international human rights instruments intended but remained passive on the prevention of child marriage. After the horror of the WW-I the Declaration of the Rights of Child was adopted in 1924 in the auspices of the League of Nations. The declaration provided that “*child must be protected from every form of exploitation*”.³ This would include protection from the sexual exploitation as well. The consequence of child marriage may also result into sexual exploitation. The Declaration on the Rights of Child 1959 adopted in the auspices of the United Nations devised the principle of “*best interest of the children*” and called upon state parties to consider interest of children in every state activities.⁴ The Declaration provides that “*The child shall be protected against all forms of neglect, cruelty and exploitation*”.⁵ The term exploitation may include sexual exploitation as well and there have been greater chances of sexual exploitation after adolescent marriage.

The UDHR allows “*man and woman of full age*” to enter into marriage without discrimination based on race, color, religion etc.⁶ It adds that “*marriage shall be entered into only with the free and full consent of intending spouses*”.⁷ The provisions explicitly indicate that only *man and women of full age* can marry with *full consent* of spouses. It shows that there is no space for adolescent marriage because only people of full age are capable to marry and not the children. Additionally marriage can be done only by the consent, and in the eye of law consent of child is not a valid consent. Despite it the declaration could not explicitly prevent the child marriage may be because of the influence of some member states.

The ICCPR on the other hand provides that “*man and woman of marriageable age can enter into marriage and to found a family*” and “*No marriage shall be entered without the free and full consent of the intending spouses*”.⁸ The ICCPR impliedly focuses to marriage of women and man of marriageable age and not the children. Also it states there should be free and full consent

2 <http://www.quotes.net/quotes/49835>

3 Geneva Declaration of the Rights of the Child, 1924, Art 4

4 Declaration on the Rights of the Child, 1959 principle-7

5 ID, principles 2 and 9

6 Universal Declaration of Human Rights, 1948 Article 16. 1

7 Ibid, Article 16.2

8 International Covenant on Civil and Political Rights (drafted in 1954, adopted in 1966 and came into effect in 1976), Article 23, 2 and 3

of spouses. As stated above consent of the child and other incapacitated persons is not a valid consent in the eye of law. Likewise CEDAW follows similar principle stating that “*freely to choose a spouse and to enter into marriage only with their free and full consent*”⁹.

The Convention on the Rights of the Child declares that a human below 18 is a child.¹⁰ It calls for ensuring right to life, right to survival and right to development for all the children. The children deserve the right to participation in cultural and artistic life as well among various other rights. Scholars have rephrased them into three as rights relating to protection, provision and participation. The CRC prohibits use of children in unlawful sexual activities and sexual exploitation such as prostitution, pornography and other sex related practices.

In line with CRC sexual orientation of children seems to be exploitative whether occurred with adolescent marriage or otherwise. Adolescent marriage is a threat to safe motherhood and healthy development of children. It is against the right to sexuality and reproductive rights of women. It ignores the right to participate in decision making affecting children. Adolescent marriage would grossly impair the right to development of children that may include right to participate, contribute to and enjoy fruits of overall development endeavors. CEDAW gives great emphasis to the healthy development of women and children, family size, child spacing, breast feeding and safe motherhood. And therefore child marriage impairs the human rights of children as enshrined in CRC and other international human rights instruments.¹¹

As unanimity appear difficult to draw boarder line to define child and adult for the purpose of marriage at international level national laws determine marriageable age for spouses. States would consider practices, religion, custom, culture, social desire and so on before determining minimum age for marriage. In general most of the countries stand against adolescent marriage and making law to this end. Even some developed countries have set minimum age below 18, a border line to define child and adult set by CRC. The marriageable age of female and male respectively in some developed countries followed by SAARC countries shows picture in the footnote below.¹²

Law and Adolescent Marriage- A Historical Scene

The adolescent marriage has history of millenniums. The early Hindu religious scriptures assigned father to choose a bride or groom to his daughter or son to marry. The prevailing usages and values encouraged parents to marry their children in young age. To avoid sin and shame from society father was supposed to perform his daughter’s marriage before her first menstruation, up-breast and other bodily signs of maturity¹³. To see own daughter during menstruation before her marriage deemed unholy¹⁴. To avoid the situation, girl would stay in relative’s home for a week during menstruation.

9 Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women, 1979, Art 16.1

10 Convention on the Right of the Child(CRC), 1989, Article 1

11 CRC, 1989, Preamble plus

12 <https://data.un.org/documentdata.aspx?id=336> /2011- China- female 20 and male 22; France- both 18; Russia- both 18 and both 16 in parental consent; UK- both 18 and both 16 in parental consent; USA- both 18 and 13(f)-14(m) in parental consent; Canada- both 18 and both 16 in parental consent; Germany- both 18 and both 16 in parental consent- SAARC countries – Afghanistan- 16(f) 18 (m) and 15(f) in parental consent; Bhutan- both 18; Bangladesh- 18(f) 21(m); India- 18 (f) 21(m); Nepal- both 20; Pakistan 16(f) 18(m); Sri Lanka- both 18 and (16 f) in parental consent.

13 Nyayabikasini (*JayasthitimallakoThiti*/ National Code of 1380 A), A-J Project of UNDP Nepal, 2008. p.160-161

14 Child Protection (in Nepali), Central Children Welfare Committee, 2010, p.49

The puberty age was determined borderline to identify adult or the child. The girl aged 12 and boy aged 16 were supposed to be matured to engage into sexual behavior¹⁵. However marriage of girl below six was punishable with confiscation of parental property¹⁶. Many girls were married as early as 8 to defy social offend. As sense of marriage and sexuality was absent with married couple, their parents agree for bride to stay at parental home until her 11-12 years of age. If girl stayed unmarried until 16 year that would go against prevailing social norm, thus a matter of family affront, even until six decades ago.

Sexuality was made strictly confidential and sex education was denied to the children. Sex related education was considered culturally, socially and religiously immoral. Reason of denial of sex education was fear of learning about illicit sexual behavior with inapt girl and boys. After sexual intercourse legal relation of those two would automatically convert into husband and wife. The female having sexual intercourse with very last man would automatically be her legal husband. It is therefore normally opposite sex children were denied friendship.

The National Code of 1854 (*Muluki Ain* of 1910 BS) encouraged to pursue earlier practices. In February 1938 the National Code was extensively amended by setting 10 years the minimum age for marriage¹⁷. The Code of 1962 set marriageable age of 14 for girls and 16 for boys with the consent of parents, and 16 for girls and 18 for boys in voluntary spousal consent y¹⁸. Since 2017 marriageable has been increased for 20 years for both girl and boy with a view to comply with the right to equality provision (equal age) of the constitution¹⁹. However practice of adolescent marriage still largely persists.

In ancient China the Wei and Jin dynasties lost huge population in war. It is therefore they promoted early marriage and early birth as well. Hence minimum age for marriage was set 15 year to the boys and 13 years to the girls. During Song to Chin dynasties marriage was allowed at the age of 16 for boys and 14 for girls. The life expectancy was about 35 year so people used to marry early to have children who would replace them²⁰. In order to control excessive sexual desire around puberty ages and to prevent from harmful, immoral and corrupt sexual behaviors among children, South Asians devised the idea of adolescent marriage since prehistoric days. The Islamic and some African societies alongside the adolescent marriage, they devised the idea of male and female circumcision or genital mutilation in order to suppress excessive sexual desires of children. In order of development they appeared harmful traditional practices. Hence, efforts are underway from both national and international levels to eliminate both young age marriage and genital mutilation.

Risk Factor

All children deserve the right to education, health care, maintenance, proper care, sports, entertainment and overall personality development. In this context adolescent marriage appears

15 *Kautilya's Arthashastra* (Kautilya's Polity), chapter III

16 Bishal Khanal and Samhojen Limbu, *Family Law at Crossroads*, Pairavi Book House, Kathmandu, 2020, p.75

17 *Muluki Ain* (National Code) of 1854 - revised and amended in 1938, On marriage , section 13

18 *Muluki Ain* (National Code) of 1962, On marriage, Section 2 (with amendments)

19 National Civil Code (*Muluki Dewani Sanhita*), 2014 section 70

20 D Zhang, *Changes of Marriage Age in Ancient China*, <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12285484/>

bane for children's progress and prosperity and therefore punishable offence²¹. Adolescent would be physically, mentally, emotionally, and psychologically, unfit for conjugal life²². A study report entitled *ending child, early and enforced marriage in Nepal* provides that '*early marriage is a violation of human rights*'²³. The adolescent marriage has several human rights implications and multiple adverse effects on overall wellbeing of children. It denies or keeps away them from education and better livelihood skills. It can also make risk of violence, abuse, ill health, or early death. The implications fall on the reproductive rights of women, safe motherhood, survival and development of newborn, labor and work related rights among many others. It is therefore considered worst form of gender based violence as well.

In Nepal girls are found married in early ages than boys. The adolescent marriage is common among vulnerable population largely living in rural parts of the country. The vulnerable communities such as *Dalit* and indigenous communities are the main to follow this practice.²⁴ Poverty is one of the main causes of early marriage of girl child. In *dalit* and indigenous communities groom's family is supposed to offer dowry/grant to bride's parents. The early marriage of girl therefore has threefold in benefit to the parents. One is to acquire dowry amount and the other is to be free from liability for subsistence, education, healthcare etc after marriage. The third is to upholding their tradition in which bridegroom is liable to offer required labor support to father in law's family such as plough, construction, etc

Regardless of many efforts made to end the practice of adolescent marriage still the practice has been widely prevalent. In an average child marriage constitute 46.2 percentages. Out of it 53 percentages are female and 33.8 are males. The family pressure, children's own desire and need of family work support are main reasons behind child marriage today. Additionally mobile phone and social media helped children to communicate and build consent to marry each other. Though adolescent marriage is illegal and immoral but in certain communities this helped to prevent dowry for daughter's marriage. Additionally education, culture, traditional practices, poverty and food security too are the causes of marriage in present times.²⁵

The human rights implication of child marriage is very serious. Study report shows that out of all maternal death forty one percentages are from among married in early age. The survived young mothers complain of physical weakness, pain and multiple illnesses. Out of all drop outs sixty seven percent are from among married in early age. Among them thirty three percent are boys and sixty seven percent are the girls.²⁶

A global partnership to end child marriage report entitled *Girls not Brides* provides that adolescent bride's future is stolen by the adult. The Human Rights Watch in its report entitled '*our time to sing and play: child marriage in Nepal*'²⁷ has several findings. The report provides that 37%

21 Supra 12-no 10, p. 49-50

22 <https://www.google.com/search?q=world+vision+on+child+marriage+in+Nepal&aq=chrome..69i57j33i160.14451j1j9&sourceid=chrome&ie=UTF-8> (Nov 2, 2023)

23 <https://plan-international.org/nepal/what-we-do/ending-child-early-forced-marriage-nepal/> (Nov 2, 2023)

24 Ibid

25 Ibid

26 Ibid

27 <https://www.hrw.org/report/2016/our-time-sing-andplay/child-marriage/Nepal>

of girls in Nepal are married before legally recognized age. It identifies driving forces for child marriage, its impact on girls and the structural barriers to change as well. Report identifies that child marriage is deeply harmful to the girls.

The married girls usually drop out of schools and give early birth risking health of child and mother. Child marriage keeps girls and their families in a cycle of poverty. Married girls are more likely to be victims of domestic violence. Education remains a distant dream for married girls. Families are reluctant to invest in their education giving reason that schools are located away and expensive as well. At times youngster choose marriage by loving each other. Some girls elope before they were pressurized for marriage by parents and kin. Some poor girls look for a husband who could provide her subsistence. Parents also seek out young bride to help with domestic chores²⁸

The adolescent marriage is given relatively limited attention and space in human rights perspective. The adolescent marriage would go against the doctrine of '*best interest of the child*' devised in the CRC and other international instruments. However many looks adolescent marriage in criminal law perspective like rape or sexual abuses and that is not a complete approach²⁹. The issue therefore needs strong human rights focus as well.

Alleviating Efforts

The international humanitarian conventions at times called the law of war that include Hague Conventions of 1899 and 1907 and their successor the Geneva Conventions of 1949 provided something about the protection of children during war. In terms of the rights of the child as well the horror of WW I helped depict the idea of child rights. As a consequence the Declaration of the Rights of the Child 1924 laid down a framework on the rights of the child. The consequence of WW-II changed socio economic dynamics of the world. The new world order was based on the foundation of freedoms, human rights and justice. Along with the formation of the United Nations the idea of human rights values and standards emanated and called upon ending harmful traditional practices. Those harmful practices were against freedom, justice and emerging concept of development. As one of the harmful traditional practices adolescent marriage was an impending reform agenda for many member states.

In the above context National Code of 1962 of Nepal criminalized adolescent marriage. Thus marriage of female below 14 and male below 16 years were statutorily denied³⁰. The consequent amendments of the National Code increased minimum age limit for marriage firstly to 16 for girls and 18 for boys and later 18 for girls and 20 for boys³¹. The present Civil Code has provided that both man and woman attaining 20 years of age in their consent would be allowed perform marriage.³²

In order to respect and protect the rights of child various legal reforms made on for the mitigation and abolition of adolescent marriage. The law enforcement agencies, human rights defenders, civil society, academia, child clubs, religious and community groups such as mother's group etc

28 Ibid

29 Bart Rwezaura, Economic and Cultural Barriers to Global Agenda on Children's Rights, *Interrights*, Vol 12, No 1

30 On Marriage, section 10

31 Ibid

32 Civil Code of 1974 section 70 (1) (d)

were encouraged to launch campaign and advocate against child marriage as a mitigation strategy. However prevalence of child marriage still gives dark picture of the country. Over the years various initiatives taken such as awareness, campaigning, educational programs and sanctions but the progress appears bleak. Further sincere efforts require abolishing this menace.

Key Interventions

Nepal is a party to CRC, CEDAW, ICCPR and other international human rights and humanitarian law related treaties. Accession to those treaties make liable to the parties to abide by them during policy/law making and its enforcement processes. Respect to rights of the child therefore a state obligation. Abolition of adolescent marriage in the country is also a state obligation. In this regards the Government of Nepal has undertaken some of the strategies to address the problem as below.

Legal reform initiative is one of the key initiatives to address the problem of adolescent marriage. All previous marriage law reforms intended to discourage adolescent marriage. The olden laws like *Nyayabikasani* commonly known as *Jayasthiti Mallako Thiti or Manab Nyaya Shastra* provided confiscation of parental property for the marriage of son or daughter below six. The National Code of 1854 set ten year for minimum age of marriage. The National Code of 1962 and its consequent amendments increased the minimum age of marriage for both girl and boys³³. The Code criminalized adolescent marriage by making liable for fine and imprisonment to those who arranged and assisted for it. The National Criminal Procedure Code of 2017 that replaced the Code of 1962 provided much stern punishments to abettors of adolescent marriage.

In line with CRC the Children Act defined child a human person below eighteen years of age³⁴. Thus in terms of marriage the National Civil Code of 2017 allowed marriage between persons above twenty years only³⁵. Various courts in Nepal have declared adolescent marriage a crime on different occasions. The Supreme Court of Nepal long ago directed the government to make law allowing same sex marriage to that attaining marriageable age to respect the human rights of LGBTQ people³⁶.

As a part of structural responsibilities the National Human Rights Commission has mandate to work on the rights of the child including mitigation to adolescent marriage. The National Women Commission is also given mandate to work for eliminating adolescent girl's marriage among others³⁷. The Ministry of Women, Children and Social Welfare has also a mandate to work on this agenda. The Children Act has envisioned the idea of juvenile justice. Juvenile courts/ bench are established across the country to look into the issues of juvenile delinquency, and voluntary child marriage may fall into this category³⁸. Additionally several state/ governmental such as Child Welfare Board, Children's Organization and non-governmental organizations are there to work on the agenda.

As a part of promotional initiatives effect and impact of child marriage have been introduced

33 Op.cit. n 14

34 Children Act of 1992, section 2

35 Civil Code, 1974 Part, III

36 Sunilbabu Pant v Government of Nepal, 2007

37 Constitution of Nepal, Article, 223

38 Op.cit, 29, section 55

in the School Curriculum. The agencies such as NHRC and NWC, CSOs, NGO, Children's Organization, mother's groups and other human rights defenders and social reformers frequently involve in dialogue, advocacy, lobbying, campaigning, sensitizing, counseling, publication and dissemination programs jointly or separately. The government agencies including Ministry of Women and Children, Child Welfare Council and Nepal Police among others launch various programs against child marriage.

As an initiative towards structural set up there are a number of state structures at the provincial and local levels. The structures may include provincial and local governments followed by district level administrative agencies. Additionally the courts in all three tiers, Nepal police from center to the field levels have been are put on place. Those agencies frequently involve to respond the menace of adolescent marriage from their positions.

The partnership and collaboration efforts of the governmental, intergovernmental and nongovernmental agencies deemed to be an effective strategy to address the problem. Their collaboration with national and international actors has helped to identify the crux of the problem. The joint efforts suggested strategies to address the issue. The human rights institutions both governmental and non-governmental have undertaken partnership strategies and launched dialogue and advocacy programs with local stakeholders. At times campaigning and sensitizing programs have been launched in different locations with a view to effectively alleviate the problem across the country.

Epilogue

The abolition adolescent marriage now is a global human rights agenda. Larger majority of the countries including Nepal have legally prohibited it. However the practice is not encouraging as child marriage appears still widespread in Nepal. Studies shows that school students as young as 12 are found eloping. Many rural parents have common belief that marriage of children is blessed by their ancestors and giving continuity to the legacy is their Dharma. The research reports indicates that thirty to forty percentages of marriage in Nepal are done before 20 years, minimum age for marriage specified by law. This indicates that adolescent marriage is a challenging social problem in Nepal.

Various efforts are made to mitigate the problem though they seems not well planned, less strategic and less consolidated. As suggested by the scholars' strategic interventions on youth empowerment, sexual education, early pregnancy, and safer sex practices in community levels would be helpful. Likewise consolidated efforts of likeminded agencies at local/household levels are desirable. Because majority of married child believes that role of parents is crucial to mitigate the problem. The government shows its commitment to abolish adolescent marriage by 2030. For this purpose government has been working with various national and international partners. The national strategy has to develop and implement national plan of action to end child marriage. However the the past progress indicates that there is long way to go in short of genuine efforts.

Human Rights in the Age of Artificial Intelligence: A Constitutional Law Perspective

Dr. Newal Chaudhary

Abstract

The rapid growth of artificial intelligence (AI) technology presents both opportunities and risks for human rights. This article looks at the complex relationship between AI and human rights from the perspective of constitutional law. The introduction gives an overview of AI's expanding influence in society today and explains why it's important to consider human rights issues related to AI. The background section traces how AI has evolved and become integrated into daily life, and discusses how ideas about human rights have developed and relate to AI. The article then covers the constitutional basis of human rights, looking at the key constitutional principles in different countries that serve as the foundation for protecting human rights. A main focus is the intersection of AI and human rights. It explores potential human rights violations by AI systems, like breaches of privacy, limits on free speech, discrimination, and lack of due process. Real world examples demonstrate these issues in practice. Legal frameworks and regulations are reviewed, including current international agreements and different countries' constitutional approaches to addressing AI's human rights impacts. The challenges and ethical dilemmas in balancing AI innovation and human rights are examined, highlighting the complexity in striking the right balance. Recommendations propose steps policymakers, legal experts, and the international community can take to address emerging AI human rights challenges using constitutional approaches. In conclusion, the article stresses the vital role of constitutional law in safeguarding human rights in the AI age, and calls on all stakeholders to address these multifaceted issues while upholding core human rights principles.

Keywords: AI, Human Right, legal Frameworks, Regulators ethical dilemma

I. Introduction:

The advent of artificial intelligence (AI) represents a pivotal juncture in human civilization. Artificial Intelligence" is made of two component words i.e. 'Artificial' and 'Intelligence'. *Artificial*: This word means something that is made or created by humans, as opposed to something that occurs naturally. When we say "artificial," we are talking about things that are not alive but are designed, built, or produced by people. For example, toys, buildings, and smartphones are artificial because people make them. *Intelligence*: Intelligence refers to the ability to learn, understand, and solve problems. It's about being smart or clever. People and some animals have intelligence because

they can think, make decisions, and learn from their experiences. Now, when we combine these two words to form "Artificial Intelligence," we are talking about creating machines or computer programs that are not alive but are designed to be smart and capable of doing things that typically require human intelligence. In other words, it's like making a computer think and make decisions, just like a smart person can. So, "Artificial Intelligence" is about creating smart machines, ones that can learn, reason, solve problems, understand language, and even recognize patterns – all the things that make humans clever. It's like teaching a computer to be really, really clever and helpful in various ways. One thing which is not present in Artificial intelligence is Emotions like human. Artificial Intelligence is used in many fields like healthcare, self-driving cars, customer service, and more to make tasks smarter and more efficient. As Artificial Intelligence systems become more sophisticated and ubiquitous across sectors, they introduce myriad legal, ethical and social implications that warrant thoughtful examination. One critical domain concerns the intersection of Artificial Intelligence and human rights. With the capacity to transform how rights are realized, respected or potentially violated, AI compels us to reevaluate constitutional frameworks for rights protection developed long before the AI era. This article explores the intricate relationship between AI and human rights through the prism of constitutional law. The analysis is situated within the context of AI's rapidly accelerating development and integration into diverse social spheres. It traces the historical evolution of AI technology alongside the parallel emergence of human rights instruments and constitutional law. Core questions examined include: How might AI systems infringe on established human rights norms and constitutional guarantees? What regulatory frameworks and constitutional principles can help fully harness AI's benefits while safeguarding rights? How should constitutional values shape the development and deployment of rights-respecting AI systems? What lessons can comparative constitutional approaches offer? And how can international cooperation strengthen multilateral human rights frameworks for the AI age? Detailed analysis focuses on key rights including privacy, freedom of expression, non-discrimination, procedural fairness and human autonomy. Their constitutional underpinnings in different jurisdictions are elucidated before assessing tensions introduced by AI. Potential human rights violations by automated decision-systems are highlighted through real-world case studies. The patchwork of existing regulations is scrutinized at both national and international levels. Constitutional mechanisms to reinforce human rights in AI governance are proposed, stressing transparency, accountability and democratization of technology. Finally, overarching ethical and social dilemmas are examined, underscoring the difficulties of balancing innovation, ethics, and constitutional priorities. The conclusion synthesizes insights from this multi-dimensional analysis to assert constitutional law's vital role in engineering a just relationship between human rights and transformative AI. It calls for constitutional imagination alongside ethical AI design to steer these powerful technologies towards promoting dignity, equality and human potential. This introduction outlines the landscape of this fascinating and consequential intersection between human rights and artificial intelligence.

II. Historical Background:

The emergence of artificial intelligence (AI) as a scientific field can be traced back to the 1950s, marked by pioneering work such as Turing's theoretical models of computation and Newell & Simon's development of the Logic Theorist program¹. The term "artificial intelligence" was first coined by John McCarthy at the seminal Dartmouth Conference in 1956² which sparked serious academic exploration of thinking machines. In subsequent decades, AI research advanced significantly but still fell short of replicating broad human cognitive abilities. The field went through alternating cycles of optimism and disillusionment termed "AI winters". Practical applications of AI emerged by the 1980s, pioneering expert systems, natural language processing and knowledge representation. But the rules-based AI of the time remained limited. The advent of machine learning and neural networks in the late 20th century enabled a paradigm shift in AI capabilities. With exponential growth in data and computing power, AI began achieving human-parity across various cognitive tasks, especially in the 2010s. Deep learning accelerated breakthroughs in speech recognition, computer vision, predictive analytics, autonomous vehicles and more. Venture capital investment in AI startups boomed, with tech giants like Google and IBM aggressively pursuing AI research. This rapid proliferation of AI across sectors coincided with the maturation of the international human rights regime in the post-World War II era. The Universal Declaration of Human Rights 1948 enshrined civil, political, economic, social and cultural rights as inalienable rights for all human beings. Binding treaties like the International Covenant on Civil and Political Rights 1966 made states accountable for respecting and ensuring rights. Constitutions worldwide incorporated rights frameworks, with landmark documents including India's in 1949, Germany's in 1949, and Canada's in 1982 even Nepalese Constitutions. Courts increasingly evolved doctrines upholding constitutional rights against state violations.

By the turn of the 21st century, the convergence between surging AI capabilities and deepening human rights norms brought pressing questions to the forefront. A 2013 study showed Google searches advertising high-paying jobs far more to men than women, illustrating biases in AI algorithms. Controversies arose over discriminatory facial recognition and predictive policing systems. Lethal autonomous weapons raised alarms about lack of human control over life-and-death decisions. Concerns grew over authoritarian manipulation of public opinion using hyper-realistic AI media capable of eroding fact-based discourse. The emerging toolkit of digital rights jurisprudence was applied to contest threats posed by opaque algorithms, mass surveillance and automation. Efforts to articulate ethical AI principles and chart out regulatory roadmaps accelerated. This complex historical landscape frames the contemporary intersection of AI and human rights explored in this article.

1 MissGorgeousTech. (2023, May 16). The evolution of artificial intelligence: A deep dive into the memory lane of AI and its foundations. The ABCs of AI. Retrieved from <https://medium.com/the-abcs-of-ai/the-evolution-of-artificial-intelligence-a-deep-dive-into-the-memory-lane-of-ai-and-its-9d971739ebe4> (Accessed on 22 October , 2023)

2 University of Washington. (2006). History of AI. Computer Science & Engineering - University of Washington. Retrieved from <https://courses.cs.washington.edu/courses/csep590/06au/projects/history-ai.pdf> (Accessed on 22 October , 2023)

III. Constitutional Foundations of Human Rights:

Human rights are the essential rights and freedoms that belong to every person solely because they are human beings. These rights are universal, applying to everyone regardless of their background, such as their nationality, race, religion, or gender. They encompass a range of rights, including the right to life, which means that no one should take another person's life unjustly; the right to liberty and security, ensuring individuals are free and protected; and the prohibition of torture and slavery. Additionally, human rights include the freedom to think, believe, and express oneself, as well as the right to equality before the law, the right to education, and the right to work and leisure. These rights aim to provide individuals with a life of dignity, peace, and freedom. In contrast, fundamental rights, though similar to human rights, have some distinctions. They are specific rights and freedoms guaranteed by a country's laws and constitution, primarily designed to protect its citizens. These rights are legally safeguarded and are crucial for the people of that nation. The key differences between human rights and fundamental rights include their scope and applicability. Human rights are universal, applying to all people worldwide, while fundamental rights are specific to a particular country and its citizens, making them subject to national legal frameworks. In cases of rights violations, human rights can be taken to international bodies like the United Nations, while violations of fundamental rights are typically handled within the legal system of the country. Fundamental rights are considered essential natural rights that predate the Constitution and do not depend on the constitutional provision, though they may be enshrined. They are universally applicable moral principles rather than just legal protections. In contrast, constitutional rights are guaranteed and protected by a country's constitution and are legally enforceable by constitutional law against state infringement. While there are overlaps, all fundamental rights may not be fully codified as constitutional rights³. Although fundamental rights are essential within a specific country, they may differ from one nation to another, while human rights are seen as the highest and most fundamental rights and are meant to be universally upheld. In determining which is supreme between fundamental rights and human rights, it is generally considered that human rights take precedence. This is because human rights are universal and applicable to all people, transcending national boundaries. Fundamental rights, which are specific to a particular country, must align with the broader principles of human rights. In situations where there is a conflict between a fundamental right and a human right, the human right is typically regarded as more significant, as it applies to everyone. For example, a country's constitution may guarantee freedom of speech, but it may also have laws that prohibit hate speech. In this case, there is a potential conflict between the fundamental right to freedom of speech and the human right to be free from discrimination. In such cases, human rights law typically takes precedence. This is because human rights are considered to be essential for human dignity and well-being. Another example is the conflict between the fundamental right to privacy and the

³ Chaudhary, N. (2023, October 18). Data vulnerability in Nepal. The Kathmandu Post. Retrieved from <https://kathmandupost.com/columns/2023/10/18/data-vulnerability-in-nepal>. (Accessed on 24 October , 2023)

human right to access information. In some cases, governments may restrict access to information in order to protect national security or public order. However, human rights law generally requires governments to strike a balance between these competing interests. Of course, there are always exceptions to the rule that human rights take precedence over fundamental rights. For example, in times of war or emergency, governments may be justified in restricting certain human rights in order to protect national security. However, even in these cases, governments must still respect the core principles of human rights law.

Specific examples of cases where human rights have been found to trump fundamental rights:

- i. In the case of **Handyside v. United Kingdom**⁴, the European Court of Human Rights ruled that the UK government's ban on the publication of a sex education manual violated the right to freedom of expression. The court found that the ban was not justified by the need to protect children, and that it interfered with the right of adults to receive information about sex.
- ii. In the case of **Ahmet Özdemir v. Turkey**⁵, the European Court of Human Rights ruled that the Turkish government's refusal to allow a teacher to wear a headscarf in school violated her right to freedom of religion. The court found that the government's ban was discriminatory, and that it interfered with the teacher's right to manifest her religious beliefs.
- iii. In the case of **Guzzardi v. Italy**⁶, the European Court of Human Rights ruled that the Italian government's placement of a man in administrative detention on an island without charge or trial violated his right to liberty and security of person. The court found that the government's measure was disproportionate to the aim of protecting public order, and that it amounted to a deprivation of liberty.

While all human rights are considered fundamental rights, not all fundamental rights can be categorically labeled as human rights unless they conform to the universal principles of human rights as recognized under international law. So in simpler terms, human rights are like the essential rules that apply to everyone across the world, ensuring dignity and freedom, while fundamental rights are more like specific rules tailored for citizens of a particular country. Human rights are usually considered supreme because they are universal and apply to all individuals, regardless of their nationality or location. Fundamental human rights derive legitimacy and legal force from their recognition and guarantees within constitutional frameworks across global jurisdictions. Constitutions articulate the basic charters of rights that individuals can claim and governments

4 Global Freedom of Expression at Columbia University. (n.d.). Handyside v. UK. Global Freedom of Expression. Retrieved from <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/handyside-v-uk> (Accessed on 24 October , 2023)

5 Global Freedom of Expression at Columbia University. (n.d.). Surek Özdemir v. Turkey. Global Freedom of Expression. Retrieved from <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/surek-ozdemir-v-turkey/> (Accessed on 24 October , 2023)

6 Human Rights Monitoring Institute. (n.d.). Guzzardi v. Italy. Human Rights Monitoring Institute. Retrieved from <https://www.cilvektiesibugids.lv/en/case-law/guzzardi-v-italy> (Accessed on 24 October , 2023)

are obligated to respect. They represent the supreme law binding state institutions and providing legal remedies against violations of enshrined rights.

Modern human rights jurisprudence evolved significantly following the horrors of World War II and Holocaust. The 1948 Universal Declaration of Human Rights by the UN General Assembly was the first major international pronouncement of inalienable civil, political, economic, social and cultural entitlements belonging to all human beings. It laid the foundation for subsequent binding human rights treaties like the International Covenant on Civil and Political Rights 1966 which made states accountable for respecting and ensuring enumerated rights.

Influenced by these developments, countries worldwide began incorporating comprehensive charters of fundamental constitutional rights, through fresh constitutions or amendments. For instance, Germany adopted its Basic Law in 1949 with dignity, liberty, equality and democratic governance as cornerstones in reaction to the abuse of rights under Nazism. Post-apartheid South Africa's Constitution 1996 guarantees extensive substantive and procedural rights, including socio-economic entitlements like housing, healthcare and education. Similarly, the Constitution of India 1949 came into effect on January 26, 1950, Canada's Constitution Act 1982 and other post-colonial constitutions enshrined liberal democratic values of equality, freedom and rule of law as well as expanding conceptions of rights.

Certain foundational rights and principles recur across constitutions around the world as vital to upholding human dignity and checking state power:

- Equal protection of the law and prohibiting discrimination (Article 14, Indian Constitution): Article 14 of the Indian Constitution guarantees the right to equality before the law and prohibits discrimination on grounds of race, gender, religion, etc. This ensures that all individuals have equal moral worth and are treated fairly under the law.
- Due process requirements (5th & 14th Amendments, US Constitution): The 5th and 14th Amendments of the United States Constitution establish due process requirements, which include fair trial, reasoned decisions, and judicial review. These requirements ensure procedural fairness when restrictions are imposed on an individual's life and liberty.
- Privacy and limits on unlawful search/seizure (Section 8, Canadian Charter): Section 8 of the Canadian Charter protects individuals from unreasonable search and seizure, safeguarding their bodily autonomy and personal information. This provision ensures privacy rights and places limits on the power of authorities to intrude into the lives of individuals.
- Freedom of thought, conscience, belief, opinion, and expression (Section 16, South African Constitution): Section 16 of the South African Constitution guarantees freedoms of thought, conscience, belief, opinion, and expression. These freedoms allow for the diversity of ideas, beliefs, and dissenting views, promoting open discourse and democratic participation.

- Freedom of assembly, association, occupation, religion, and movement (Articles 19-22, ICCPR): Articles 19-22 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR) protect various rights, including freedom of assembly, association, occupation, religion, and movement. These rights enable individuals to engage in democratic participation, practice their religion, and associate with others freely.
- Principles of proportional and reasonable limitations on rights (Section 33, Canadian Charter): Section 33 of the Canadian Charter, known as the notwithstanding clause, allows governments to pass laws that may limit certain rights and freedoms, but such limitations must be reasonable and justifiable in a free and democratic society.
- Positive obligations on states to fulfill socio-economic rights (Chapter 2, South African Constitution): Chapter 2 of the South African Constitution establishes socio-economic rights and imposes obligations on the state to take reasonable measures to fulfill these rights, which include access to healthcare, housing, education, and social security.
- Remedies for enforcement of rights (Chapter 3, Constitution of India): Chapter 3 of the Indian Constitution provides for remedies for the enforcement of rights. This includes constitutional courts, human rights commissions, and ombudsmen, which play a crucial role in upholding and protecting constitutional rights.

These foundational rights and corresponding state duties provide the baseline for constitutional assessment of emerging technologies like AI. Key questions include whether AI systems contravene established rights, what regulatory frameworks can prevent this and how constitutional provisions need to evolve to address new threats. For instance, opaque AI algorithms enabling predictive policing may violate due process while mass surveillance violates privacy. But rights-based frameworks on transparency, oversight and mandatory impact assessments can constrain improper use of AI. Explicit constitutional recognition of emerging tech-related threats may also be warranted. Overall, the substantive values and procedural protections constitutionally guaranteed provide the normative lens to examine AI's impacts. Constitutionalism demands that technological disruptions reconcile with fundamental rights. As an anchor of ethical progress, human rights constitutions must continue to set the standards for preserving human dignity and agency even as technologies like AI reshape society in unpredictable ways and a prime example of this is in the field of healthcare. AI is being used to analyze vast amounts of medical data to make diagnoses and treatment recommendations. It can detect diseases and conditions earlier and more accurately than traditional methods. This is incredibly beneficial as it can save lives and improve patient care. However, it also raises new questions about patient privacy and data security. As AI becomes more integrated into healthcare, it's essential to ensure that sensitive medical information is protected. The unpredictable part is how this might lead to changes in the way we access and receive healthcare services, potentially impacting the roles of doctors and nurses. So, AI's influence in healthcare is revolutionizing the field, but it's also creating

unexpected challenges and opportunities. Their inherent flexibility to respond through progressive interpretation is vital to address emerging challenges in the AI age while staying rooted in core constitutional commitments to equality, liberty, justice and the rule of law.

IV. The Intersection of AI and Human Rights:

AI is a branch of computer science that focuses on developing systems or intelligent machines that can perform or capable of performing tasks typically requiring human intelligence.⁷ It aims to create machines or computer programs that can simulate human thought processes and decision-making. AI encompasses a wide range of technologies, including machine learning, natural language processing, computer vision, and robotics. AI, or Artificial Intelligence, was made to help with important tech stuff. It's like having smart computer helpers. They can do boring or risky tasks, making things quicker and safer. AI can also solve tricky problems and use lots of info to guess what might happen in the future, like in money or weather predictions. It's neat because AI can understand what you like and give you personalized suggestions, like those cool movie recommendations. Plus, it's handy in talking with computers, like chatbots and translators. To create AI, people gather lots of information, teach computer programs using special tricks, and train them to be even smarter. It's like practice makes perfect. After that, these smart programs can be used in many different jobs, like doctors using AI to help diagnose illnesses. AI keeps getting better at what it does, and it's making many parts of our lives better and more efficient.

The rapid development of artificial intelligence (AI) capabilities along with their expanding deployment in social contexts raises urgent human rights implications. Core civil, political, economic, social and cultural rights enshrined in constitutions worldwide face both opportunities and risks from AI systems. In the realm of civil rights, AI-driven surveillance poses grave threats to privacy through intrusive data collection, profiling, monitoring and targeting. Automated analysis of metadata can reveal extensive personal details. AI techniques like facial recognition enable tracking individuals across space and time without consent. However, AI also enables anonymization, encryption and other privacy-enhancing technologies. Freedom of expression faces manipulation through hyper-realistic media generated by AI deepfakes, chatbots spreading mis/disinformation, and micro-targeted content feeding users' biases. But AI translation, sentiment analysis and content moderation tools also aid free speech. Outright AI censorship systems however contravene free expression. Non-discrimination rights are threatened by opaque algorithmic decisions that entrench historical biases against groups identifiable by race, gender, age, caste, ethnicity etc. But AI also aids exposing and mitigating discrimination in policy. Limiting group-level targeting by AI systems can enhance equal protection. In the sphere of political rights, AI is transforming elections through micro-targeted campaigning, emotional manipulation, and disinformation. It also enables more participative decision-making via predictive governance platforms. However, opaque political profiling diminishes informed civic participation. AI must align with democratic

⁷ Chaudhary, N. (Year). *The Art of Cyber Law & Cyber Crimes* (1st ed.). Mission Legal Services Pvt. Ltd.

norms of transparency, accountability and open governance. Regarding economic rights, workforce automation by AI endangers labor rights and livelihoods for many. But applied ethically, AI can also boost productivity, efficiency, and economic growth. Policy responses like universal basic income warrant consideration alongside AI job displacement. AI-enabled platforms also facilitate exploitation, but can support safer, regulated new business models. For social rights, AI is revolutionizing domains like healthcare, education and housing through assistive robots, personalized learning, and smart cities. But risks include entrenching disadvantage through biased allocation. Careful regulation is needed to ensure AI solutions expand inclusivity of access. AI also aids realization of cultural rights by preserving cultural heritage in digital forms and enabling cross-cultural exchange. Finally, extensive dependence on AI may erode human autonomy and dignity. Human oversight and control mechanisms over AI systems are essential to uphold constitutional values. Comprehensive rights impact assessments of AI systems provide one approach to steer their design and use towards justice. In summary, the multifaceted intersections of AI and human rights necessitate applying constitutional wisdom to harness AI for good.

V. Legal Frameworks and Regulations relevant to AI and human rights:

The proliferation of AI technologies and their implications for human rights has compelled efforts to develop regulatory frameworks at both national and international levels. While existing regulations provide a baseline, they require evolution to effectively address the multifaceted challenges posed by AI.

At the international level, the Universal Declaration of Human Rights, ICCPR and other UN treaties establish baseline rights applicable to member states' use of technology. However, these predate current AI capabilities. The UN has created committees focused on AI, such as the Human Rights Council's Special Rapporteur positions⁸ to investigate AI threats. In 2021, UNESCO adopted the first global agreement on AI ethics⁹, laying out values-based principles for AI development. But its norms remain recommendatory without enforcement mechanisms.

Regional organizations have also formulated AI policies and standards aligned with human rights. For instance, the Council of Europe adopted recommendations on human rights impacts of algorithmic systems in 2020¹⁰. The EU's proposals for an Artificial Intelligence Act 2021 mandates certain

8 Human Rights Council's Special Rapporteurs are independent experts appointed by the United Nations to monitor and report on specific human rights issues or country situations. These positions were established to address various human rights concerns around the world and to provide expert advice and recommendations to the Council. The Special Rapporteurs undertake country visits, receive and analyze complaints of human rights violations, and engage with governments, civil society organizations, and other stakeholders to gather information and raise awareness about human rights issues. They also produce reports containing their findings, conclusions, and recommendations, which are presented to the Human Rights Council and the General Assembly.

9 UNESCO. (2020). Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Retrieved from <https://www.unesco.org/en/artificial-intelligence/recommendation-ethics> (Accessed on 25 October , 2023)

10 Council of Europe. (n.d.). Submission by the Council of Europe on human rights in the digital age [Word document]. Office of the High Commissioner for Human Rights. Retrieved from <https://www.ohchr>.

rights-respecting design practices for high-risk AI systems that member states must implement through national laws. However, global coordination on AI governance remains weak.

At the national level, many governments have recently enacted or proposed laws regulating applications of AI. For instance, USA's Algorithmic Accountability Act 2019 seeks to assess automated systems for bias, while Canada's Directive on Automated Decision-Making requires algorithmic impact assessments before government deployment of AI. Australia, UK, India and others have introduced data protection laws covering some aspects of AI like limits on surveillance and data retention.

Sector-specific AI laws also emerge reactively after public controversies. Examples include Illinois' Artificial Intelligence Video Interview Act banning AI hiring tools that can discriminate based on personal attributes. Washington restricted government use of facial recognition. Court decisions have also evolved standards; for instance, the EU Court of Human Rights held that algorithmic profiling of an individual's online activity violated privacy rights.

However, legislative attempts to regulate AI remain sporadic and piecemeal across jurisdictions. Laws are often outstripped by the pace of technological change. Enacting comprehensive, human rights-based AI governance remains challenging but imperative. Elements of an effective framework identified by experts include: mandatory algorithmic impact assessments, transparency and explainability requirements, prohibitions on high-risk applications, mechanisms for meaningful human oversight and contestability of automated decisions, stringent cybersecurity standards, measures to minimize biased outcomes, establishing statutory standards of accountability and liability for violations caused by AI systems, and instituting independent algorithmic auditing agencies.

Similarly, The EU AI Act, released by the European Union, represents the first comprehensive set of laws specifically tailored to regulate high-risk AI systems¹¹. Much experimentation in AI regulation is still needed to stimulate innovation while protecting human rights. But constitutional rights and international human rights charters will continue supplying the moral foundation and legitimacy for designing AI governance frameworks. Ongoing review of regulatory efficacy alongside progressive interpretation of rights are crucial to address evolving challenges at the intersection of law, ethics and technology.

VI. Challenges and Ethical Dilemmas at the intersection of AI and human rights :

The rapid pace of AI innovation coupled with its far-reaching implications present complex challenges and ethical dilemmas for human rights. Core tensions arise from the dual possibilities of AI enabling both unprecedented benefits as well as harms for human rights enjoyment. A

org/Documents/Issues/DigitalAge/Submissions/UNs/Council-of-Europe-1.docx (Accessed on 26 October , 2023)

11 Chaudhary, B. (2023, September 18). Unveiling the AI Privacy Paradox. Retrieved From: <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/unveiling-the-ai-privacy-paradox/> (Accessed on 26 October , 2023)

key challenge is balancing principles of constitutionalism with the disruptive potential of AI. Constitutional democracies are built on values like equality, privacy, dignity, pluralism and limited government. But AI threatens to erode these principles through opaque algorithms, limitless surveillance, manipulation of human behavior, centralized control of data and automation without accountability. Preventing constitutional degeneration requires nuanced governance fostering innovation under constraints. The private sector spearheads most AI development, but their profit motives and proprietary algorithms often contradict public interest priorities. Constitutional human rights obligations are primarily directed at states, but innovative approaches are needed to regulate private AI in line with rights. Achieving this balance without stifling innovation or outsourcing constitutional duties remains an ethical dilemma. AI also intersects with economic rights and justice. Automation is expected to disrupt employment and widen inequalities. But managed wisely, AI can also create new jobs and free up human potential for higher pursuits. The question is how to distribute both the benefits of AI prosperity as well as the burdens of workforce disruption in a constitutionally compliant manner.

The use of AI for social engineering provokes disquiet. AI can help tackle issues like poverty, but opaque algorithmic decision-making also threatens dignity and agency of the disadvantaged. Systems claiming to be neutral often embed subjective choices and priorities. Deliberative policymaking wrestling with complex societal tradeoffs may be subverted by seemingly apolitical technical systems. The line between technocratic efficiency and ethical paternalism is blurred. Rapid evolution of AI capabilities along with their dual-use potential pose challenges. While today's AI remains narrow and predictable, future development of general AI with recursive self-improvement powers could radically disrupt social order. Constitutional principles may be threatened by unanticipated scenarios of a "superintelligence" unhindered by human rights norms. Responding proportionately to uncertain risks tests our wisdom.

Globally, an AI arms race appears underway. Advanced economies racing ahead in AI research gain tech dominance with military and economic implications, potentially dividing the world into AI "haves" and "have-nots". Equitable sharing of AI benefits becomes both an economic and humanitarian imperative. But consensus on global cooperation remains elusive, often sacrificed for national interests. In essence, reconciling human rights and AI requires carefully defining the boundaries of what we consider human, ethical and constitutional. It compels society to address foundational questions of power, market dynamics, human dignity and democratic values in light of disruptive technological forces. The challenges are profound, triggering debates reaching back to the enlightenment principles that shaped modern constitutional democracies. But with wisdom, ethics and balanced regulation, human rights can still flourish alongside transformative AI.

VII. Future Directions and Recommendations for protecting human rights in the age of AI:

Navigating AI's complex implications for human rights necessitates proactive steps by policymakers, technologists, civil society, academia, media and citizens. Some key recommendations include:

Legislative branch:

- Enact laws mandating algorithmic transparency, oversight and impact assessments, particularly for public sector AI systems affecting rights.
- Guarantee citizens' 'right to explanation' when subject to automated decisions.
- Prohibit use of AI that contravenes constitutional rights like privacy, expression and equality.
- Regulate private sector AI via frameworks balancing innovation and responsibility.
- Entrench certain rights relating to AI, like dignity, privacy and human review of automated decisions.

Executive branch:

- Develop comprehensive national AI strategies aligned with human rights principles and inclusive decision-making.
- Vigorously audit AI systems for biases and establish grievance redressal mechanisms.
- Regulate government procurement and use of AI technology through rights-based guidelines.
- Invest extensively in AI research and education responsibly aligned with public interest.

Judiciary:

- Evolve doctrines and standards for assessing rights violations caused by AI systems.
- Provide remedies to individuals harmed by unconstitutional use of AI.
- Interpret the constitution progressively to address emerging AI-related rights issues.

Independent bodies:

- Establish algorithms/AI review boards to investigate complaints against unconstitutional AI.
- Strengthen the mandate of national human rights institutions to address AI's challenges.

Technology sector:

- Adopt rights-by-design frameworks, impact assessments and self-regulation to build ethical AI.
- Improve transparency, oversight and accountability of AI systems.
- Diversify AI talent pools and democratize access to AI through social responsibility initiatives.

Civil society:

- Monitor AI's human rights impacts, advocate for affected groups, and litigate against violations.
- Lead public outreach and education campaigns on AI's societal consequences.
- Provide technical expertise to policymakers and conduct independent audits of AI systems.

Citizens:

- Demand algorithmic transparency and constitutional protection in the age of AI through democratic means.
- Participate in AI policymaking by providing input to governments and engaging in public discourse.
- Gain AI and digital literacy to understand societal impacts and exercise responsible citizenship.

Global cooperation:

- Develop a UN Convention on AI outlining international human rights safeguards and state duties.
- Strengthen policy coordination between nations on AI governance aligned with human rights.
- Foster technology transfer and financial mechanisms to reduce global AI inequality.

This comprehensive, multi-stakeholder approach is needed to ensure human rights are upheld while harnessing AI's

Conclusion:

In conclusion, the intersection of human rights and artificial intelligence in the realm of constitutional law presents a complex and evolving landscape. As our society continues to embrace and integrate AI technologies into various aspects of our daily lives, it becomes imperative for legal systems to adapt and respond to the unique challenges and opportunities AI presents. The central theme that emerges is the need for a delicate balance between harnessing the potential

of AI for the betterment of society and safeguarding the fundamental rights and freedoms of individuals. In this age of AI, constitutional law serves as the cornerstone for establishing the framework necessary to strike this balance. AI systems can both enhance and threaten human rights. On the one hand, they have the potential to improve access to justice, bolster democratic processes, and enhance the effectiveness of law enforcement. On the other hand, they pose risks to privacy, discrimination, bias, and the erosion of fundamental freedoms. Constitutional law plays a pivotal role in ensuring that AI systems are developed, deployed, and regulated in a manner that upholds these rights. Moreover, the dynamic nature of AI technology necessitates a flexible legal framework that can adapt to the rapid pace of change. Constitutional law, with its foundation in principles of justice, equality, and human dignity, must evolve to encompass the novel challenges posed by AI. This may involve defining the boundaries of AI's influence, enacting comprehensive data protection laws, and establishing guidelines for transparent and accountable AI decision-making processes. In the age of artificial intelligence, constitutional law must remain vigilant in protecting the rights of individuals, fostering fairness, and promoting ethical AI practices. The journey toward striking the right balance between innovation and protection is ongoing, and it will require the continued dedication of lawmakers, scholars, and advocates to ensure that human rights are preserved and respected in the face of AI's transformative power. Ultimately, the path forward must be guided by a commitment to the timeless principles of justice and human dignity that underpin our constitutional systems.

Promoting Accountability Through Accessibility Audit in Nepal

Dipesh Kumar Ghimire, PhD

Abstract

Nepal has made commendable progress in recognizing and protecting the rights of Persons with Disabilities. This paper delves into the legal landscape, policies, and practical implications surrounding the rights of Persons with Disabilities in Nepal, with a particular emphasis on the perspective of promoting accountability through accessibility audits. Through an examination of accessibility audits, this study elucidates the challenges faced by Persons with Disabilities, scrutinizes the existing legal framework safeguarding their rights, evaluates the implementation of accessibility audits, and provides insightful recommendations to strengthen inclusivity and accessibility. By incorporating the promoting accountability through accessibility audit perspective, the research aims to contribute significantly to the ongoing discourse on fostering an environment that champions the rights and well-being of Persons with Disabilities in Nepal. This comprehensive analysis seeks to shed light on the importance of accountability in ensuring accessibility and inclusivity for all, thereby enhancing the overall quality of life for Persons with Disabilities in the country.

Keywords: Persons with Disabilities, Accessibility Audit, Social Inclusion, Rights

1. Introduction

The World Health Organization estimates that over one billion people worldwide live with some form of disability (WHO, 2020). In Nepal, the Rights of Persons with Disabilities Act, 2074, reflects the country's commitment to upholding the rights of Persons with Disabilities (Government of Nepal, 2017). Persons with Disabilities possess inherent rights equivalent to those of every other member of society, encompassing participation in education, forming social bonds, pursuing employment, and engaging in cultural and political activities (United Nations, 2006). However, the realization of these rights often faces formidable barriers, leading to the marginalization and discrimination of Persons with Disabilities.

These challenges stem from various barriers: attitudinal, environmental, and institutional (UN, 2006). Attitudinal barriers, primarily rooted in prejudiced beliefs and stereotypes, contribute significantly to the marginalization of Persons with Disabilities. Environmental barriers, ranging from physical infrastructural limitations to communication and information obstacles, hinder accessibility, and inclusivity (Shakespeare, 2013). Institutional barriers emerge from the absence

of provisions addressing attitudinal and environmental hindrances in legislative frameworks, policies, and organizational plans.

Accessibility, a cornerstone principle enshrined in the Convention on the Rights of Persons with Disabilities (CRPD), mandates that individuals with disabilities have equal access to physical environments, transportation, information, and public facilities (United Nations, 2006). Articles 9, 2, and 3 of the CRPD emphasize the critical role of accessibility in ensuring equitable rights and preventing discrimination, especially among women and girls with disabilities (United Nations, 2006). Accessibility is fundamental for ensuring the full participation and inclusion of Persons with Disabilities in society (UN, 2006). Lack of accessibility can exacerbate social exclusion and limit opportunities for Persons with Disabilities (Gurung & Subedi, 2019). Similarly, the United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (UNESCAP) initiated the Incheon Strategy during the Asia and Pacific decade (2013–2022), aimed at translating CRPD principles into tangible actions across the region (UNESCAP, 2012). Central to this strategy is Goal 3, prioritizing enhanced accessibility in various spheres of life for individuals with disabilities (UNESCAP, 2012).

This paper aims to evaluate the progress made in Nepal towards achieving the accessibility objectives outlined in the Incheon Strategy. Nepal, like many other nations, faces challenges in upholding the rights of Persons with disabilities (Government of Nepal, 2017). Through an extensive review of the legal framework, policy analysis, and examination of the implementation of accessibility audits, this paper seeks to assess the strides made and propose recommendations to augment inclusivity for Persons with disabilities in Nepal.

2. Methodology

The research paper on Advancing the Rights of Persons with Disabilities in Nepal adopted a comprehensive methodology to ensure a thorough investigation. The approach began by employing a blended learning strategy that combined primary and secondary data collection techniques. Secondary data was gathered through an extensive review of academic literature, industry-related content such as scholarly articles, research reports, and authoritative publications. Government guidelines sourced from reputable accessibility entities were also analyzed to establish a foundational understanding. This methodology further involved a meticulous examination of globally recognized accessibility standards like WCAG, in addition to exploring national standards, thereby broadening the research scope. To illustrate the practical application of accessibility audit principles across various scenarios, real-world case studies sourced from public materials were integrated into the research. Additionally, to enrich the paper with firsthand experiences and perspectives, a virtual Focus Group Discussion (FGD) was conducted among seven accessibility auditors. This collaborative session aimed to distill valuable insights and best practices, contributing to a deeper understanding of accessibility audit principles incorporated within the final document.

This research paper's methodology integrated multiple approaches, ranging from literature reviews and examination of standards to the incorporation of real-world cases and collaborative discussions. This holistic methodology was employed to ensure a comprehensive understanding of advancing the rights of persons with disabilities through accessibility audits in Nepal, aiming to present a well-rounded and insightful research paper.

3. Legal Framework and Policies

The global landscape regarding the rights of Persons with Disabilities has undergone a transformative evolution, culminating in the CRPD (United Nations, 2006). This pivotal convention recognizes the inherent dignity and equal rights of Persons with Disabilities, ensuring their full participation in various facets of life without discrimination (United Nations, 2006). Nepal, in alignment with the principles set forth in the CRPD, has codified these rights within its legal framework through the enactment of the Rights of Persons with Disabilities Act, 2074 (Government of Nepal, 2017). This legislation underscores Nepal's commitment to fostering an inclusive and equitable society, championing the rights and well-being of Persons with Disabilities across the nation.

Moreover, Nepal has embraced robust policy initiatives intended to fortify the social, economic, and cultural rights of Persons with Disabilities. The National Policy and Plan of Action on Disabilities¹ stands as a cornerstone in this endeavor, outlining comprehensive strategies aimed at enhancing the overall quality of life for Persons with Disabilities. This policy not only embodies Nepal's dedication to upholding the rights of Persons with Disabilities but also symbolizes its proactive stance in addressing systemic barriers hindering their holistic development.

In the context of fostering an inclusive society, accessibility audits have emerged as instrumental mechanisms for evaluating and ensuring the inclusivity of physical environments, digital platforms, services, and products for individuals with disabilities (Baldwin et al., 2020). Rooted in established accessibility standards and principles such as the Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) and Universal Design, these audits meticulously scrutinize various dimensions of accessibility to ascertain adherence to inclusivity standards (W3C, 2018; Preiser & Ostroff, 2001).

The CRPD, a cornerstone of Persons with Disabilities' rights, advocates for accessibility as a fundamental component across all domains. Recognizing eight fundamental principles, the CRPD highlights the imperative of equitable access for Persons with Disabilities, stressing the importance of accessibility in fostering inclusive societies (United Nations, 2006). Articles 9 and 2 specifically underscore the pivotal role of accessibility in enabling the active engagement of Persons with Disabilities in the workforce and ensuring the equitable enjoyment of their rights (United Nations, 2006). Moreover, Article 3 of the CRPD accentuates the significance of gender considerations in healthcare accessibility, emphasizing the need for tailored healthcare services for women and girls with disabilities (United Nations, 2006).

¹ <https://rcrdnepa.files.wordpress.com/2008/05/national-policy-and-plan-of-action2006-eng.pdf> Accessed on 8 January 2024.

Nepal's commitment to accessibility resonates with global agendas, epitomized by its alignment with the Incheon Strategy, a monumental initiative aimed at fostering an inclusive and barrier-free society for Persons with Disabilities in the Asia-Pacific region (UNESCAP, 2012). Goal 3 of the Incheon Strategy accentuates the need for augmented access in crucial aspects of life, underscoring the pivotal role of accessibility audits in achieving these objectives (UNESCAP, 2012). By embedding these strategies within the national discourse, Nepal demonstrates a proactive stance in aligning with global aspirations toward inclusivity and equity for Persons with Disabilities.

The Government of Nepal has enacted the "Physical Structures and Communication Services Guidelines for People with Disabilities in 2069." These directives stand to achieve pivotal goals by mandating the construction of accessible physical structures and communication services across various sectors. The requirements encompass the integration of features like ramps, modified doors, windows, guiding blocks, and Braille systems in public spaces, commercial establishments, residences, hospitality venues, eateries, and banking facilities. The primary objective is to facilitate the convenience and utilization of these spaces for individuals with disabilities. Additionally, efforts have been made to ensure the inclusive accessibility of public communication and information services, such as television and radio, aligning with Nepal's ratified Disability Rights Agreement on Poush 12, 2066. This initiative resonates with Constitution of Nepal, national policies, and action plans directed towards addressing disabilities, aiming to empower people with disabilities and facilitate their active engagement in the developmental processes. To support these objectives, the Nepali government has introduced the "Physical Structures and Communication Services Guidelines for People with Disabilities in 2069²."

4. Challenges Faced by Persons with Disabilities in Nepal

Nepal, a country transitioning towards societal inclusivity and equal opportunities, grapples with a myriad of challenges impacting the lives of Persons with Disabilities. These challenges encompass socio-economic disparities, pervasive accessibility barriers, and deeply ingrained societal attitudes that impede the integration and full participation of Persons with Disabilities in various facets of Nepalese society.

4.1 Socio-economic Challenges and Discrimination

Persons with Disabilities in Nepal face arduous obstacles in accessing educational and employment opportunities due to deeply entrenched societal stigma and discrimination (Dhungel et al., 2020). Rooted in pervasive societal norms, discriminatory practices significantly hamper the educational and vocational prospects of Persons with Disabilities, resulting in limited economic independence and opportunities for advancement.

2 <https://mowcsc.gov.np/rules/YDtuLrhQdQoyA6nyzZ0Qvo0JnHwmwQzrHs3gYyO-1625473845.pdf> Accessed on 8 January 2024.

Discrimination often leads to exclusion from educational institutions and hinders the acquisition of skills and knowledge vital for socio-economic empowerment. Consequently, this exclusion exacerbates the marginalization of Persons with Disabilities, perpetuating cycles of poverty and limiting their contributions to the broader society. Addressing these challenges requires comprehensive strategies aimed at fostering an environment conducive to equal opportunities and inclusivity for Persons with Disabilities (CBS, 2018).

4.2 Accessibility Barriers in Physical Infrastructure, Transportation, Education, and Employment

The lack of accessible infrastructure and transportation systems poses significant obstacles to the mobility and autonomy of Persons with Disabilities in Nepal (Shrestha & Shakya, 2019). Physical barriers, such as the absence of ramps, inaccessible public spaces, and inadequate transportation facilities, restrict the movement and access of Persons with Disabilities, impeding their participation in various aspects of life, including education and employment.

Educational institutions grapple with challenges in providing inclusive education to Persons with Disabilities due to limited resources and a dearth of tailored support mechanisms (UNESCO, 2017). Insufficient infrastructure and inadequate support services hinder the educational advancement of Persons with Disabilities, perpetuating disparities in educational attainment and limiting their potential for socio-economic integration.

Within workplaces, accessibility barriers, including a lack of reasonable accommodations and discriminatory hiring practices, curtail the employment prospects of Persons with Disabilities. These barriers not only limit employment opportunities but also perpetuate socio-economic disparities, leaving Persons with Disabilities vulnerable and marginalized.

4.3 Stigma and Societal Attitudes Towards Disabilities

Deep-seated societal attitudes and stereotypes towards disabilities persist as formidable barriers to the integration of Persons with Disabilities into mainstream Nepalese society (Gurung & Subedi, 2019). Prevailing stigmas result in the marginalization and exclusion of Persons with Disabilities from various societal spheres, perpetuating social segregation and impeding their meaningful engagement.

Negative societal perceptions regarding the capabilities and potential contributions of Persons with Disabilities lead to underestimation of their skills and competencies, further reinforcing exclusionary practices. A lack of awareness and understanding regarding disabilities perpetuates misconceptions, creating an environment of exclusion and hindering efforts towards fostering an inclusive society.

5. Accessibility Audits in Nepal

Accessibility audits in Nepal encompass a comprehensive framework aimed at evaluating the accessibility of various domains for Persons with Disabilities. These audits scrutinize physical environments, digital platforms, transportation systems, and public services to ensure compliance with established accessibility standards and guidelines (Shrestha & Shakya, 2019). Following international mandates such as the CRPD, these audits aim to identify and rectify barriers that hinder the full participation of Persons with Disabilities in societal activities (United Nations, 2006). Grounded in principles like Universal Design and WCAG, these audits provide a structured approach to assess and ensure inclusivity across diverse domains (W3C, 2018; Preiser & Ostroff, 2001).

Physical infrastructure in Nepal undergoes meticulous evaluation during accessibility audits. Buildings, roads, transport systems, public spaces, and indoor facilities are examined to determine their accessibility for individuals with disabilities. Parameters such as the presence of ramps, wheelchair-friendly spaces, adequate lighting for those with visual impairments, and ergonomic features are scrutinized to ensure compliance with accessibility standards (Shrestha & Shakya, 2019). These audits serve as critical tools to identify shortcomings and recommend improvements in physical infrastructure to create more accessible environments for Persons with Disabilities, thus aligning with the Rights of Persons with Disabilities Act, 2074 in Nepal (Government of Nepal, 2017).

Moreover, accessibility audits extend their purview to digital platforms and online services in Nepal. Websites, applications, and digital interfaces are assessed for adherence to WCAG guidelines, ensuring features like screen-reader compatibility, alt text for images, and keyboard navigation. This evaluation aims to make digital content more accessible and usable for individuals with diverse disabilities (Shrestha & Shakya, 2019; W3C, 2018). Such audits contribute significantly to ensuring compliance with international accessibility standards and facilitating access to information and services for Persons with Disabilities (United Nations, 2006).

Accessibility audits in Nepal serve broader implications beyond mere compliance. These audits act as catalysts for societal inclusivity by promoting compliance with legal obligations outlined in national legislation and international conventions (Government of Nepal, 2017; United Nations, 2006). Additionally, they facilitate ongoing monitoring and evaluation of progress in accessibility measures, holding stakeholders accountable for implementing recommended changes and fostering a culture of continuous improvement. Ultimately, accessibility audits contribute to creating a more accessible, equitable, and inclusive environment for all individuals, irrespective of abilities, aligning with the broader objectives of international standards and local legal frameworks in Nepal (UNESCAP, 2012).

6. The Role of Stakeholders in Promoting Accessibility Audits in Nepal

In Nepal, the improvement of accessibility for Persons with Disabilities through accessibility audits is greatly influenced by the collaborative efforts of various stakeholders and civil society entities. The active engagement of diverse actors, including government agencies, non-governmental organizations (NGOs), advocacy groups, and community-based organizations (CBOs), is pivotal in fostering a more inclusive and accessible environment for Persons with Disabilities (United Nations, 2006; Government of Nepal, 2017).

At the federal level, the establishment and enforcement of policies and regulations governing accessibility are vital (Government of Nepal, 2017). These policies should include clear guidelines and standards, holding government agencies accountable for promoting and maintaining accessible environments. Regular assessments and audits are essential accountability mechanisms to evaluate the compliance of federal entities with established accessibility standards.

Provincially, the integration of accessibility considerations into local governance structures becomes imperative (United Nations, 2006). Provinces should implement policies aligned with federal guidelines, adapting them to address specific regional needs. Accountability mechanisms at this level should involve monitoring the execution of accessibility measures by provincial authorities, ensuring equal access to services and opportunities for Persons with Disabilities throughout the country.

On the local level, municipal governments play a pivotal role in the practical implementation of accessibility measures (United Nations, 2006). Collaborating with community-based organizations and other stakeholders, local governments must conduct accessibility audits and address specific challenges faced by Persons with Disabilities in their areas. Accountability mechanisms at the local level should include transparent reporting on the progress of accessibility initiatives, community engagement in decision-making processes, and seeking feedback from Persons with Disabilities to continuously improve measures (Government of Nepal, 2017).

In essence, a robust framework of accountability mechanisms at the federal, provincial, and local levels is essential for the success of accessibility initiatives in Nepal (United Nations, 2006; Government of Nepal, 2017). Such mechanisms ensure that commitments to inclusivity are translated into concrete actions, creating an environment where Persons with Disabilities can fully participate in society.

6.1 Government Agencies and Policy Makers

The Government agencies hold a crucial responsibility in initiating and implementing policies and programs that promote accessibility audits in Nepal. These agencies are tasked with formulating legislative frameworks, allocating resources, and overseeing the execution of initiatives aimed

at enhancing accessibility for Persons with Disabilities³. For instance, the Ministry of Women, Children and Senior Citizen in Nepal plays a key role in formulating and implementing policies related to disability rights and accessibility audits.

Policy makers are instrumental in crafting policies that prioritize inclusivity, thereby emphasizing the importance of accessibility audits in various sectors. Their role includes establishing guidelines and regulations, allocating budgets, and coordinating efforts across different ministries and departments to ensure a comprehensive approach towards accessibility. The active involvement of policy makers ensures the integration of accessibility considerations into broader developmental agendas, reinforcing the commitment to the rights and needs of Persons with Disabilities in Nepal.

6.2 National Human Rights Commission

The National Human Rights Commission of Nepal has taken a pivotal step towards fostering inclusivity and accessibility through the initiation of in-house accessibility audits. Recognizing the fundamental rights of individuals with disabilities, the commission has embarked on a mission to ensure that physical structures and communication services comply with accessibility standards within its own operations. By conducting comprehensive in-house audits, this initiative aims to identify barriers and shortcomings in public buildings, educational institutions, health facilities, and transportation systems under the jurisdiction of the National Human Rights Commission.

Through these audits, the National Human Rights Commission endeavors to advocate for necessary modifications and improvements, including the installation of ramps, accessible doors, and other aids, ultimately striving to create an environment where people with disabilities can enjoy equal access and participation in all aspects of society. This proactive stance taken by the National Human Rights Commission signifies a significant stride towards upholding the rights and dignity of individuals with disabilities within the organization and reinforces its commitment to fostering a more inclusive and accessible environment.

6.3 NGOs and Advocacy Groups

NGOs and advocacy groups in Nepal play a pivotal role in complementing government efforts by advocating for the rights of Persons with Disabilities and actively engaging in initiatives related to accessibility audits (UNESCAP, 2012). These organizations often bridge the gap between government policies and grassroots implementation, advocating for inclusive practices in various sectors such as education, employment, infrastructure, and public services.

NGOs work closely with communities and Persons with Disabilities themselves, raising awareness, providing training, and advocating for the implementation of accessibility measures⁴. Organizations like the National Federation of the Disabled Nepal (NFDN) have been instrumental in advocating for disability rights and promoting accessibility audits in Nepal.

3 <https://mowcsc.gov.np/rules/YDtulRhQdQoyA6nyzZ0Qvo0JnHwmwQzrHs3gYyO-1625473845.pdf> Accessed on 8 January 2024.

4 https://nfdn.org.np/wp-content/uploads/2019/10/Final_Access-audit-report_NFDN2018.pdf Accessed on 8 January 2024.

6.4 CBOs and Grassroots Initiatives

The CBOs operate at the grassroots level, fostering direct engagement with local communities and Persons with Disabilities. These organizations serve as catalysts for change by mobilizing community resources, providing support services, and initiating local-level accessibility audits (Shrestha & Shakya, 2019).

Grassroots initiatives led by CBOs often involve capacity building, advocacy campaigns, and the promotion of inclusive practices within communities. These initiatives contribute to raising awareness about disability rights, fostering community participation, and ensuring that accessibility audits address the unique needs of diverse communities across Nepal.

7. Enhance the Access to Justice through Accessibility Audit

Accessibility audits play a crucial role in bolstering access to justice by systematically identifying and eliminating barriers within judicial mechanisms. In the realm of traditional court systems, audits focus on ensuring physical infrastructure meets accessibility standards, addressing concerns such as the availability of ramps, elevators, and accessible entrances. Moreover, they extend to enhancing communication accessibility by evaluating the provision of services such as sign language interpretation and Braille materials, thereby ensuring that individuals with diverse abilities can meaningfully engage in legal proceedings. Additionally, audits delve into the technological aspects of the judicial system, scrutinizing websites and digital platforms to guarantee they adhere to accessibility standards, facilitating equitable access to legal information and services for everyone.

In quasi-judicial mechanisms, accessibility audits play a proactive role in identifying and rectifying barriers that may impede access to alternative dispute resolution processes. These audits contribute to creating an inclusive environment by addressing physical and communication barriers within administrative tribunals and dispute resolution bodies. Furthermore, the findings of accessibility audits can inform targeted training programs for personnel involved in quasi-judicial mechanisms, fostering a more inclusive and knowledgeable approach among decision-makers and staff. By advocating for policy changes based on audit results, these mechanisms can adapt to prioritize accessibility, ultimately enhancing overall access to justice for a diverse range of individuals.

8. Collaboration and Partnerships

Collaboration and partnerships among various stakeholders are fundamental in promoting accessibility audits in Nepal. Multi-stakeholder partnerships bring together diverse expertise, resources, and perspectives, fostering synergistic approaches towards addressing accessibility challenges faced by Persons with Disabilities.

Collaborations between government agencies, NGOs, advocacy groups, academia, and private sector entities contribute to the development and implementation of comprehensive accessibility audit programs. For instance, partnerships between disability-focused NGOs and educational institutions facilitate the integration of inclusive education practices, ensuring that accessibility audits are embedded within the educational system (UNESCO, 2017).

These collaborations also extend to the private sector, encouraging businesses and industries to adopt inclusive practices through accessibility audits. Engaging private entities in promoting accessible infrastructure, products, and services not only benefits Persons with Disabilities but also contributes to creating a more inclusive marketplace and society at large.

8.1 Awareness Campaigns and Capacity Building

Stakeholders and civil society entities engage in extensive awareness campaigns and capacity-building initiatives to promote accessibility audits. These campaigns aim to sensitize the public, government officials, policymakers, businesses, and the general community about the importance of accessibility for Persons with Disabilities.

Through workshops, seminars, training programs, and dissemination of information, stakeholders and civil society organizations aim to foster a deeper understanding of disability rights and the significance of implementing accessibility audits. Capacity-building initiatives focus on imparting knowledge and skills related to conducting audits, designing inclusive environments, and ensuring the effective implementation of accessibility measures.

8.2 Promoting Intersectionality and Inclusivity

Stakeholders and civil society entities in Nepal recognize the importance of addressing intersectionality to ensure inclusivity within the context of accessibility audits. They strive to consider the diverse needs of Persons with Disabilities belonging to various marginalized groups, including women, children, the elderly, ethnic minorities, and those from rural areas. Inclusivity in accessibility audits encompasses a wide range of disabilities, ensuring that the needs of individuals with different impairments, whether physical, sensory, intellectual, or psychosocial, are adequately addressed.

Stakeholders and civil society entities work towards fostering an intersectional approach in accessibility audits by acknowledging and accommodating diverse identities and needs. By considering the multifaceted aspects of disabilities and embracing an inclusive approach, these entities aim to create a more equitable and accessible society for all (UNESCAP, 2012).

9. Practitioners Perception

Accessibility auditors in Nepal perceive their role as pivotal in unraveling barriers and fostering inclusivity for persons with disabilities. They envision their duty as encompassing the assessment

of physical environments, digital platforms, services, and products. For them, aligning their audits with internationally recognized standards like the WCAG and Universal Design principles is crucial to ensure a holistic evaluation process that caters to the diverse needs of Persons with Disabilities.

However, these practitioners face a multitude of challenges in their quest for accessibility. Attitudinal barriers pose a significant hurdle, often manifesting as entrenched prejudiced beliefs and stereotypes regarding disabilities. Overcoming these attitudes demands relentless efforts in the form of continuous awareness campaigns and educational initiatives aimed at transforming societal perceptions towards inclusivity and equality.

Environmental limitations, another challenge encountered by auditors, are related to the inadequate infrastructure prevalent in many areas of Nepal. The absence of ramps, limited wheelchair-accessible spaces, poor lighting, and insufficient signage create substantial physical barriers for Persons with Disabilities. Addressing these limitations requires collaborative endeavors with policymakers and urban planners to prioritize inclusive design in infrastructure development, an essential step toward fostering accessible environments.

Furthermore, auditors face institutional hurdles due to the absence of comprehensive legislation and policies addressing accessibility issues. They find themselves engaged in advocacy efforts, aiming to integrate accessibility considerations into national policies and plans. Their objective is to emphasize the critical need for creating an enabling environment that embraces inclusivity for Persons with Disabilities across the nation.

Evolving standards and guidelines, such as updates to WCAG, present another challenge for practitioners. Keeping abreast of these changes is essential to ensure the relevance and effectiveness of their audits. However, limited access to training programs and resources poses a constraint in enhancing their capabilities, reflecting the pressing need for continuous learning and skill development opportunities.

Despite these challenges, accessibility auditors have made significant strides and achievements. Successful awareness campaigns have been initiated to challenge societal attitudes and stereotypes surrounding disabilities. These campaigns have led to gradual shifts in perceptions and attitudes, contributing to a more inclusive outlook within society.

Moreover, their advocacy efforts have resulted in increased recognition of accessibility as a crucial component of societal development, influencing policy discussions and decisions. Collaborative initiatives with policymakers and urban planners have brought about tangible improvements in physical infrastructure across various regions. Installation of ramps, improved lighting, and enhanced signage in public spaces reflect the impact of their collaborative endeavors.

Capacity-building initiatives, including workshops and training programs, have played a pivotal role in enhancing auditors' skills and knowledge despite the challenges faced. These efforts have contributed to a more competent cadre of auditors in the field of accessibility, providing a solid foundation for ongoing improvements.

Moving forward, auditors aim to sustain their advocacy efforts, continuously pushing for robust legislation and policies that prioritize accessibility. Strengthening partnerships with policymakers, urban planners, and stakeholders remains imperative to address infrastructural and institutional challenges collectively. Focusing on creating more accessible and comprehensive training programs is essential to help auditors keep pace with evolving standards. Additionally, a gender-specific focus on addressing unique accessibility needs, especially in healthcare and protection against violence, remains a focal point to ensure inclusivity across all sectors.

10. Conclusion and Recommendations

10.1 Conclusion

The endeavors to uphold the rights of persons with disabilities in Nepal have been guided by international frameworks such as the CRPD. Nepal's Rights of Persons with Disabilities Act, 2074, reflects the country's commitment to aligning its legal framework with international standards. However, despite these legislative measures, Persons with Disabilities in Nepal still face multifaceted challenges, including socio-economic disparities, accessibility barriers, and societal attitudes. The challenges stem from various sources: attitudinal barriers rooted in societal prejudices, environmental limitations hindering accessibility, and institutional gaps in addressing these hindrances.

Accessibility audits serve as vital tools for evaluating the inclusivity of physical environments, digital platforms, and public services for Persons with Disabilities in Nepal. The audits, aligned with global accessibility standards and principles, provide a structured evaluation framework for identifying and rectifying barriers hindering Persons with Disabilities' full participation in societal activities. Nonetheless, effective implementation and integration of accessibility audits across various sectors remain crucial for ensuring tangible progress.

10.2 Recommendations

Enhancing Legislative Framework: Nepal should consider amendments and rigorous implementation strategies to further fortify legal frameworks protecting the rights of Persons with Disabilities. The enforcement of the Rights of Persons with Disabilities Act, 2074, with specific focus on accessibility standards, is imperative.

Capacity Building and Awareness: Robust capacity-building initiatives and extensive awareness campaigns targeted at stakeholders, policymakers, and the public are crucial. These initiatives

should highlight the importance of accessibility audits and foster a deeper understanding of disability rights.

Multi-Stakeholder Collaboration: Strengthening collaborations among government bodies, NGOs, advocacy groups, academia, and the private sector is pivotal. Multi-stakeholder partnerships facilitate the comprehensive execution of accessibility audits across diverse domains.

Intersectionality and Inclusivity: Addressing the diverse needs of Persons with Disabilities from various marginalized groups is essential. Incorporating an intersectional approach in accessibility audits ensures inclusivity across different disabilities, gender, ethnicity, age, and geographic locations.

Evaluation and Feedback Mechanisms: Establishing mechanisms for ongoing evaluation, feedback, and accountability regarding the implementation of accessibility audits is vital. This facilitates continuous improvements, ensuring the sustained effectiveness of accessibility measures.

Integration of Accessibility Audits: Embedding accessibility audits as an integral part of developmental plans, infrastructure projects, and policy frameworks across sectors like education, transportation, employment, and public services is essential for holistic inclusivity.

References

- Baldwin, R., et al. (2020). *Accessibility in Practice: A process-driven approach to accessibility*. Springer.
- CBS. (2018). *Nepal Living Standards Survey 2017/18*. Central Bureau of Statistics.
- Central Bureau of Statistics. (2018). *Nepal Living Standards Survey 2017/18*.
- Dhungel, S., et al. (2020). Challenges and opportunities for persons with disabilities in Nepal. *Disability, CBR & Inclusive Development*, 31(4), 60-74.
- Government of Nepal. (2017). *Rights of Persons with Disabilities Act, 2074*. Ministry of Law, Justice & Parliamentary Affairs.
- Gurung, R. P., & Subedi, P. (2019). Disability and inclusive development in Nepal. *Journal of Development and Social Transformation*, 16(1), 67-82.
- Preiser, W. F. E., & Ostroff, E. (2001). *Universal design handbook*. McGraw-Hill Professional.
- Shakespeare, T. (2013). *Disability rights and wrongs revisited*. Routledge.
- Shrestha, S., & Shakya, Y. (2019). Accessibility for Persons with Disabilities in Kathmandu Valley: Current Situation and Challenges. *Journal of Nepal Institute of Development Studies*, 18(1), 23-36.

- UN. (2006). United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities. United Nations.
- UNESCAP. (2012). Incheon Strategy to "Make the Right Real" for Persons with Disabilities in Asia and the Pacific. United Nations.
- UNESCO. (2017). Education for All 2000-2015: Achievements and Challenges. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
- United Nations Economic and Social Commission for Asia and the Pacific (UNESCAP). (2012). Incheon Strategy to "Make the Right Real" for Persons with Disabilities in Asia and the Pacific. United Nations.
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). (2017). Education for All 2000-2015: Achievements and Challenges.
- United Nations. (2006). Convention on the Rights of Persons with Disabilities. United Nations.
- W3C. (2018). Web Content Accessibility Guidelines (WCAG) Overview. World Wide Web Consortium.
- WHO. (2020). Disability and health. World Health Organization.

The teenage years Psychological and Brain Development and Juvenile Justice System in Nepal: Challenges and Opportunities

Advocate Ajay Shankar Jha "Rupesh"

Abstract

In the context of Nepalese juvenile justice, this article investigates the critical importance of adolescent brain development. Adolescent psychological development as well as brain development go through significant changes that can have long-term consequences for behavior, decision-making, and overall well-being. There is evidence that policies and programs that promote adolescent psychological and brain development can result in better outcomes for juvenile justice system inmates. To improve the lives of Nepalese youth, this article identifies key reform opportunities such as promoting restorative justice practices, providing vocational and life skills training, and encouraging family and community involvement. The article emphasizes our collective responsibility to prioritize this issue and take action to improve the lives of the young people in our communities.

Keywords: Adolescent psychological development, Nepalese juvenile justice, restorative justice, Education, community involvement, policy reform, collective responsibility.

I. Introduction

Supporting healthy psychological and brain development in adolescence leads to healthy outcomes in adulthood. To fulfill the requirements of teenagers in legal trouble, Nepal's juvenile justice system must overcome several obstacles. According to recent research conducted by PDS-Nepal with 1501 juveniles in all correction home across Nepal, which also showed that high number of teenagers are facing serious offences. Moreover, a separate survey conducted by PDS-Nepal with young people studding in grade 8 to 12, found a significant lack of awareness regarding legal provisions related to child marriage, consensual sex, rape, and human trafficking. These results demonstrate the pressing need for legislative change and lobbying to address the issues. Only 28.2% of participants correctly identified the legal age for consensual sex as 18 years old, and only 59.3% knew that having sex with a woman under the age of 18, even with her consent, is considered rape. The result also shows lack of understanding of the impact of law, but immature brains also don't care. Issues relating to Nepal's juvenile justice system and teenage psychological and brain development. This study examines six strategies for promoting

teenage brain development in Nepal and discusses how they can help young people involved in the juvenile justice system fare better.

II. Understanding teenagers' Brain Development

Adolescence is a crucial developmental stage during which the structure and function of the brain undergo major changes (Steinberg, 2010)¹. According to research, the brain undergoes major remodeling at this period of life, with neuronal connections in areas involved in higher-order cognitive and emotional processing continuing to expand and be refined (Paus, Keshavan, & Giedd, 2008)².

The prefrontal cortex, a part of the brain involved in decision-making, impulse control, and planning, matures during adolescence, which is one of the most significant changes (Casey, Galvan, & Somerville, 2016)³. Adolescents eventually gain more cognitive control over their behavior and emotions as this region develops, enabling them to govern their activities in a more appropriate manner.

Yet, until the mid-20s, this process is not finished, and teenagers' brains continue to be more susceptible to environmental impacts than those of adults (Steinberg, 2010). Adolescents may be more prone to dangerous behaviors and impulsive decisions as a result of this increased sensitivity (Casey et al., 2016).

These results are very pertinent to Nepal's juvenile justice crisis. It is crucial to take into account the particular requirements and difficulties of adolescent offenders within the juvenile justice system given the continuous brain development that occurs during adolescence. Promoting better outcomes for these youngsters and lowering recidivism rates may be easier with policies and practices that consider the growing brain.

III. Challenges in the Nepalese Juvenile Justice System

A. There has been an increasing number of charges for serious offenses.

PDS-Nepal interviewed 1501 young people at Nepal's correctional facilities (the finding report is in drafting process). 1457 of the 1501 respondents who were questioned for the study provided information about their age at the time of the incident, whereas 44 could not. Total of 1501 respondents (64.28%) were between the ages of 16 and 18; this was followed by the age groups of 14 and 15 (29.23%) and 10 to 13 (3.66%). At the time of the incident, the remaining 2.93% were unable to specify their age.

When examining the nature of offenses in general, it was found that rape was discovered to be the most often charged offense overall, with 26.98% of all responders having been accused of the crime. Drug use or abused, which was reported by 8.06% of all respondents, was the second most prevalent crime, followed by homicide (6.66%), theft and robbery (4.63%), attempted murder (2.33%), and sexual assaults (1.93%). 4.53% of all respondents reported having committed other crimes, including kidnapping, human trafficking, extortion, child marriage, vehicular homicide.

Looking at the specific age groups, it was discovered that among respondents between the ages of 10 and 13, 65.45% were accused of rape, 1.82% of attempted rape, 9.09% of drug possession/use, 7.27% of murder, 10.91% of theft and robbery, 3.64% of vehicular homicide, and 1.82% of Arms and ammunition possession.

Within the 14- and 15-year-old respondents, 60.64% of rape charges, 2.05% of attempted rape charges, 4.56% of drug charges, 15.49% of murder charges, 1.59% of attempted murder charges, 11.39% of theft and robbery charges, 1.15% of sexual assault charges, and 3.21% of other charges were brought against the respondents.

Among the respondents aged 16 to 18, 42.24% were charged with rape, 1.25% for attempted rape, 13.99% for drugs, 10.50% for homicide, 4.26% for attempted murder, 0.42% for abetment to suicide, 0.63% for sexual assaults, 2.39% for vehicular homicide, and 7.63% for other offenses.

Overall, the results indicate that drug and sexual offenses were the most frequently prosecuted across all age categories, whereas homicide was more likely among responders between the ages of 14 and 15. When more respondents in older age groups were charged with homicide and attempted murder, the severity of charges also seemed to increase with age.

B. largely unaware with legal provisions

The question why such a large percentage of young people were involved in major crimes like rape was posed to my team and Myself during our interventions with young people in juvenile correction homes. While following up with several juveniles to get more information about the core causes, it became clear that many of them were unaware of the laws and even if they were aware of the law they might lack the impulse control in the moment not to act.

This led us to consider the possibility that a significant number of young people in Nepal may not have sufficient knowledge of legal provisions related to issues like consensual sex, child marriage, human trafficking, and rape. And conducted a separate survey to investigate the level of awareness among young people about various legal provisions related to child marriage, consensual sex, rape, and human trafficking in 6 schools (two in Kathmandu, one in Bhaktapur and three in Janakpur) and surveyed 634 young people from grade 8 to 12.

634 people participated the survey. The findings showed that teenagers are largely unaware regarding various legal provisions related to child marriage, consensual sex, rape, and human trafficking. For instance, just 28.2% of the participants recognized that 18 was the minimum age for consenting to sex. Also, just 59.3% of participants were aware that having sex with a minor with her consent is considered rape (the survey finding report is under report drafting process at PDS-Nepal).

C. Ineffective implementation of existing laws:

Inadequate legal protection for children is one of the primary challenges confronting Nepal's juvenile justice system. Despite the existence of laws protecting juvenile rights, such as children's act, 2048 (1992) and the Act relating to Children, 2075 (2018), implementation

and enforcement have been inconsistent, leaving many juveniles vulnerable to exploitation and mistreatment.

Another significant challenge confronting Nepal's juvenile justice system is the ineffective implementation of existing laws. Due to a lack of training and resources, law enforcement officials, judges, and legal professionals frequently interpret and apply laws incorrectly, resulting in the denial of juvenile rights⁴.

D. Stigmatization and discrimination:

While defending juvenile accused, we discovered that in Nepal, juvenile offenders frequently face stigma and discrimination from society, making it difficult for them to reintegrate into their communities after serving their sentences. The public perception of juvenile offenders as inherently "bad" or "deviant" can lead to their exclusion from educational and employment opportunities, as well as social and personal relationships. This stigma and discrimination can also exacerbate the challenges that juvenile offenders face, such as a lack of resources and inadequate legal protections, making it difficult for them to access the support and rehabilitation services that they require to successfully reintegrate into society.

E. Overcrowding in juvenile detention centers:

Overcrowding in juvenile detention centers is another major issue in Nepal's juvenile justice system. According to available data, most detention centers in Nepal are overcrowded, and the number of juveniles in detention centers exceeds capacity. According to the National Child Rights Council's 2022 report⁵, Nepal's juvenile detention centers have a capacity of 526 inmates, but there were 1025 juveniles detained in these centers, nearly twice the capacity. Overcrowding causes poor living conditions for juveniles, making it difficult to provide adequate medical care, food, and educational facilities.

Furthermore, detention center overcrowding leads to a lack of proper segregation between different age groups and the types of crimes they have committed. This can have a negative impact on younger juveniles who are exposed to older, more hardened offenders. Overcrowding can also contribute to mental health issues in adolescents, such as anxiety and depression.

Furthermore, detaining juveniles in overcrowded facilities violates their basic human rights and can harm their rehabilitation and reintegration into society. Another challenge confronting the Nepalese juvenile justice system is the over-reliance on detention as a punishment for juvenile offenders. Rather than using detention as the primary form of punishment, alternative measures such as community service, probation, and diversion programs should be implemented to address the root causes of delinquent behavior and promote rehabilitation and reintegration into society.

IV. Opportunities for Reform

In recent years, the Nepalese juvenile justice system has faced several challenges, including insufficient legal protections, limited resources, and a lack of awareness about the unique needs of

young people in the justice system. However, these challenges are not insurmountable, and there are reform opportunities that can support adolescent brain development and promote positive outcomes for young people.

Nepal can make significant progress in improving the juvenile justice system by focusing on policies and programs that prioritize the needs of young people and their families. Access to mental health services, restorative justice practices, and vocational and life skills training, for example, are all concrete ways to support adolescent brain development and promote positive outcomes. Research on the importance of early childhood education, physical activity, and family and community involvement for adolescent brain development is needed.

Finally, the challenges confronting Nepal's juvenile justice system must be met with a commitment to reform and an understanding of the importance of adolescent brain development. Nepal can improve the lives of young people and create a more just and equitable society for all if the right policies and programs are put in place.

Despite the difficulties that the Nepalese juvenile justice system faces, there are opportunities for reform that can help adolescent brain development and promote positive outcomes for young people.

1. Restorative Justice Programs

Restorative justice programs provide an alternative to traditional punitive measures in the juvenile justice system, which may fail to address the root causes of delinquent behavior and can harm teenage brain development. Restorative justice programs, on the other hand, place a premium on repairing the harm caused by the offense and encouraging positive behavior change in the offender.

Restorative justice programs have been shown in studies to be effective in reducing recidivism rates among juvenile offenders and promoting rehabilitation (Latimer, Dowden, & Muise, 2005)⁶. A meta-analysis of restorative justice programs in Canada, for example, discovered that participation in these programs was associated with a 32% decrease in recidivism when compared to traditional court processing (Latimer, Dowden, & Muise, 2005).

Restorative justice programs in Nepal by fully implementing section 39 of the act related to children, 2075 (2018), could help to support adolescent brain development by promoting social skills, empathy, and responsible decision-making. For example, victim-offender mediation, a type of restorative justice program, can assist offenders in understanding the consequences of their actions and accepting responsibility for their actions. Another restorative justice practice is community service, which can help young people develop a sense of responsibility and social connectedness.

2. Skill-Building Programs

Skill-building programs can equip young people with the skills they need to become productive members of society, lowering the risk of delinquent behavior and promoting positive brain development. Vocational training programs, for example, can provide young people with practical skills and knowledge that can lead to meaningful employment opportunities. Similarly, sports programs can

promote physical activity while also teaching important life skills like teamwork, communication, and perseverance. Mentoring programs can provide young people with a positive role model as well as a supportive adult relationship, which can help them develop socially and emotionally.

Skill-building programs have been shown in studies to be effective in lowering delinquency rates and improving outcomes for young people. For example, that vocational training programs resulted in a significant reduction in recidivism among juvenile offenders. Study, conducted by Rhodes, Grossman, and Resch (2000)⁷, discovered that participation in sports programs was linked to lower rates of delinquent behavior as well as improved social and emotional development. These findings highlight the importance of investing in such programs in Nepal and demonstrate the potential impact of skill-building programs on adolescent brain development.

3. Education and Legal Awareness Programs

Education and legal awareness programs can play an important role in promoting healthy adolescent development (psychological) by educating young people about their legal rights and responsibilities. Education and legal awareness programs can be especially important in Nepal, where laws against child marriage, consensual sex, rape, and human trafficking are frequently violated. Such programs can assist young people in understanding the legal consequences of their actions and making informed decisions.

Education and legal awareness programs have been shown in other countries to be effective in reducing offending behaviors among young people. A study conducted in the United States, for example, discovered that participation in a legal education program was linked to a lower likelihood of engaging in delinquent behavior⁸. Study found that young offenders who participated in a legal education program had better understanding of their legal rights and responsibilities⁹.

Overall, education and legal awareness programs can help adolescent brain development by increasing young people's legal knowledge and encouraging positive behaviors. Nepal can help young people become more informed and engaged citizens while also promoting a safer and more just society by implementing such programs.

4. Community-Based Programs

Adolescent brain development has been shown to benefit from community-based programs. These programs allow young people to participate in positive activities, make social connections, and learn important life skills. Community-based programs that can support adolescent development include after-school programs, youth centers, and community service projects. Young people will benefit, and crime will be reduced if they are supported in their families and communities.

Community-based programs are intended to support and serve young people in their communities, frequently in collaboration with local organizations, families, and community members. These programs provide opportunities for young people to engage in positive activities, form social connections, and develop skills that will assist them in navigating the challenges they face.

Community-based programs have been shown in other countries to reduce delinquency rates and improve social and emotional development in young people (Kim, B. K., Gloppen, K. M., Rhew, I. C., Oesterle, S., & Hawkins, J. D. (2015)¹⁰. According to a study conducted by the Washington State Institute for Public Policy, community-based programs can reduce reoffending by up to 12%. (Aos et al., 2006)¹¹.

In conclusion, Community-based programs in Nepal could provide safe and supportive environments for young people to participate in sports, arts, and other recreational activities. Community-based programs that provide opportunities for young people to engage in positive activities and build social connections can have a positive impact on adolescent brain development. These programs have been shown to reduce delinquency rates and improve young people's social and emotional development.

V. Six Ways to Encourage Adolescent Brain Development in Nepal

While the challenges confronting Nepal's juvenile justice system may appear overwhelming, concrete steps can be taken to support teenage years brain development and improve outcomes for young people. Following on from the previous section's recommendations, here are six practical strategies for encouraging young brain development in Nepal:

1. **Invest in early childhood education:** Early childhood education has been shown to have a significant impact on brain development, particularly in language, cognitive, and socio-emotional development (Raizada & Kishiyama, 2010)¹². Quality early childhood education has been shown in studies to lead to higher cognitive and academic achievement, better social skills, and lower rates of delinquency and criminal behavior (Heckman, 2006)¹³.

Children in Nepal can receive the necessary stimulation, support, and opportunities for brain development by investing in high-quality early childhood education programs. This can improve their school readiness, preparing them for academic and social success. Furthermore, early childhood education can help mitigate the effects of adversity, such as poverty and trauma, which can have a negative impact on brain development (Shonkoff et al., 2009)¹⁴.

Overall, early childhood education is an important strategy for supporting adolescent brain development in Nepal. It has the potential to lay the groundwork for future success and well-being, both for individual children and for society.

2. **Promote physical activity:** Physical activity has been shown to have numerous advantages for adolescent brain development. Numerous studies have found that regular physical activity can improve cognitive function, such as attention, memory, and decision-making abilities (Hillman et al., 2014)¹⁵. Physical activity can also improve mental health outcomes, such as reduced anxiety and depression symptoms (Biddle et al., 2011)¹⁶.

Physical activity has been shown to improve mental health outcomes in addition to cognitive benefits. In a systematic review of the literature, Biddle et al. (2011) discovered

that physical activity can reduce symptoms of anxiety and depression in young people. Physical activity on a regular basis has also been linked to higher self-esteem and body image (Janssen & LeBlanc, 2010)¹⁷.

Promoting physical activity among young people in Nepal can be an effective strategy for promoting adolescent brain development. To encourage young people to engage in physical activity, the government and non-governmental organizations can invest in sports programs and facilities such as basketball courts, footstall. Nepal can promote physical activity while lowering the risk of injury or accident by providing safe outdoor recreation areas.

Physical activity can also provide a healthy outlet for adolescents who are dealing with mental health issues or stress.

- 3. Provide access to mental health services:** Individuals go through intense physical, emotional, and psychological changes during teenage years, which can be difficult to deal with. It has been demonstrated that access to mental health services during this period is critical for young people's brain development and overall well-being (Jernigan et al., 2018)¹⁸. However, in Nepal, a country with a high prevalence of mental illness, mental health services are scarce, particularly in rural areas. According to Luitel, N. P.,(2015)¹⁹, up to 20% of Nepal's population may suffer from a mental illness. Stigma and a lack of awareness exacerbate the situation, limiting access to care, particularly for vulnerable groups (Kohrt et al., 2010)²⁰.

Access to mental health services has been shown in studies to improve cognitive and emotional functioning as well as academic performance in adolescents (Lee, P., Zehgeer et al., 2019)²¹. Investing in mental health services for adolescents can thus have far-reaching consequences not only for individual adolescents but also for society as a whole.

Nepal can support young people's brain development and overall well-being by investing in mental health services. Access to counseling and therapy can assist young people in overcoming trauma, stress, and other mental health issues that may impede their development.

- 4. Implement restorative justice practices:** Traditional juvenile justice punitive measures, such as imprisonment, fines, and probation, have been criticized for having a negative impact on adolescent brain development. These measures may result in additional trauma, stress, and mental health issues, which may impede healthy brain development (Pechtel & Pizzagalli, 2011)²². Furthermore, research suggests that punitive measures may be ineffective in reducing recidivism or encouraging positive behavior in young people (Braithwaite, 2016)²³.

Restorative justice practices, on the other hand, emphasize repairing the harm caused by the offense and promoting healing and reconciliation among the offender, the victim, and the community (Bazemore & Umbreit, 2001)²⁴. Restorative justice practices have been shown to be more effective in reducing recidivism, promoting positive behavior, and improving

young people's mental health and well-being (Maahs, J. et al., 2008)²⁵.

Restorative justice practices, such as victim-offender mediation, community service, and restitution, can be implemented in Nepal to give young people opportunities to accept responsibility for their actions, repair the harm they have caused, and make amends to the victim and the community.

5. **Offer vocational and life skills training:** Adolescents who lack the skills needed to navigate the complex world of adulthood may face a variety of challenges, including unemployment, financial insecurity, and social isolation. Training in vocational and life skills can equip young people with the tools they need to succeed in life and contribute to their communities.

According to research, vocational training and life skills education can improve adolescents' cognitive development, emotional well-being, and social outcomes. Young people can gain a sense of competence and confidence by developing practical skills, which can boost their self-esteem and motivation (Lerner et al., 2015)²⁶. Furthermore, vocational education and life skills education can help adolescents develop a sense of purpose and direction, lowering their risk of engaging in risky behaviors.

In Nepal, providing vocational and life skills training to young people who have been involved in the juvenile justice system can be especially beneficial. These programs can help young people who have struggled in school or have faced other challenges in their lives find a path to success.

6. **Support family and community involvement:** Adolescents who have supportive family and community relationships have better mental health, educational achievement, and overall well-being outcomes.

Family and community involvement in promoting adolescent well-being has been highlighted in research. According to a study²⁷, family factors such as parental warmth and support were significantly related to higher levels of life satisfaction among Chinese adolescents. Furthermore, school-related factors like teacher support and academic achievement were found to be positively related to adolescent life satisfaction.

Overall, the findings indicate that promoting positive family and school environments can have a significant impact on adolescent well-being, whereas peer relationships should be carefully monitored and supported to ensure their positive impact on adolescent development.

Nepal can encourage family and community involvement in the juvenile justice system by implementing community-based programs that involve young people and their families in efforts to reintegrate and rehabilitate them. Community service programs, for example, can allow young people to give back to their communities while also developing positive relationships with members of the community. Furthermore, Nepal can offer family

counseling and support services to assist families in dealing with the stress and challenges of having a child involved in the justice system. Nepal can help prevent young people from becoming involved in the justice system in the first place by providing support and resources to families and communities.

Finally, encouraging family and community involvement in the juvenile justice system can help adolescent brain development and lead to positive outcomes for young people.

VI. Conclusion

Finally, this article emphasizes the critical importance of adolescent brain development in the context of Nepalese juvenile justice. During this stage of life, the adolescent brain undergoes significant changes that can have long-term effects on behavior, decision-making, and overall well-being. Evidence suggests that policies and programs that promote adolescent brain development can lead to better outcomes for juvenile justice system inmates.

The Nepalese juvenile justice system faces significant challenges, with many young people committing crimes and lacking legal awareness. There are, however, reform opportunities, such as promoting restorative justice practices, providing vocational and life skills training, and encouraging family and community involvement.

To improve the lives of Nepalese youth, policymakers, practitioners, and the general public must prioritize adolescent brain development and take action to support young people in the juvenile justice system. Nepal can help ensure that young people have the support and resources they need to thrive by investing in early childhood education, promoting physical activity, providing access to mental health services, and implementing effective programs and policies.

To summarize, promoting positive outcomes for young people in Nepal's juvenile justice system requires supporting adolescent brain development. It is our collective responsibility to prioritize this issue and take action to better the lives of our communities' young people.

Bibliography

Children's act, 2048 (1992)

The Act relating to Children, 2075 (2018)

Baseline Survey on Juvenile Justice System in Nepal, (2010), Kathmandu School of Law and Center for Legal Research and Resource Development.

Sambahak (Human Rights Journal) Vol 20, National Human Right commission of Nepal.

Juvenile Justice and Court (collection of order), Public Defender Society of Nepal 2078 (2022), available at <https://drive.google.com/file/d/1J8uxx1NufMfbopXaIuJtlWDl0t48n4od/view>

(Endnotes)

- 1 Steinberg, L. (2010). A dual systems model of adolescent risk-taking. *Developmental Psychobiology*, 52(3), 216-224. doi: 10.1002/dev.20445

- 2 Paus, T., Keshavan, M., & Giedd, J. N. (2008). Why do many psychiatric disorders emerge during adolescence? *Nature Reviews Neuroscience*, 9(12), 947-957. doi: 10.1038/nrn2513
- 3 Casey, B. J., Galvan, A., & Somerville, L. H. (2016). Beyond simple models of adolescence to an integrated circuit-based account: A commentary. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 17, 128-130. doi: 10.1016/j.dcn.2015.12.010
- 4 Jha, A. S. (2022). Juvenile justice: Principle, law and practice. *Sambahak (Human Rights Journal)*, 20, 31-47. Available at (https://www.nhrcnepal.org/uploads/sambahak/220708122903__Sambahak_vol20.pdf).
- 5 National Child Rights Council. (2019). Report on the Status of Children in Nepal, 2077 (2019). Ministry of Women, Children and Senior Citizen. Retrieved from <https://ncrc.gov.np/index.php/resources/topic/39>
- 6 Latimer, J., Dowden, C., & Muise, D. (2005). The Effectiveness of Restorative Justice Practices: A Meta-Analysis. *The Prison Journal*, 85(2), 127–144. <https://doi.org/10.1177/0032885505276969>.
- 7 Rhodes, J. E., Grossman, J. B., & Resch, N. L. (2000). Agents of change: pathways through which mentoring relationships influence adolescents' academic adjustment. *Child development*, 71(6), 1662–1671. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00256>.
- 8 Colorado Commission on Criminal and Juvenile Justice. (2008). What works: Juvenile justice programs that reduce recidivism. Retrieved from https://cdpsdocs.state.co.us/ccjj/Resources/Ref/2008_WhatWorks.pdf.
- 9 Grossman, J. B., & Rhodes, J. E. (2018). Do youth mentoring programs change the perspectives and improve the life opportunities of at-risk youth? *IZA World of Labor*, 62. <https://wol.iza.org/uploads/articles/62/pdfs/do-youth-mentoring-programs-change-the-perspectives-and-improve-the-life-opportunities-of-at-risk-youth.pdf>.
- 10 Kim, B. K., Gloppen, K. M., Rhew, I. C., Oesterle, S., & Hawkins, J. D. (2015). Effects of the communities that care prevention system on youth reports of protective factors. *Prevention science : the official journal of the Society for Prevention Research*, 16(5), 652–662. <https://doi.org/10.1007/s11121-014-0524-9>.
- 11 Aos, S., Miller, M., Drake, E., & Lieb, R. (2006). Evidence-Based Adult Corrections Programs: What Works and What Does Not. Washington State Institute for Public Policy. Available at https://www.researchgate.net/publication/237270608_Evidence-Based_Adult_Corrections_Programs_What_Works_and_What_Does_Not.
- 12 Raizada, R. D., & Kishiyama, M. M. (2010). Effects of socioeconomic status on brain development, and how cognitive neuroscience may contribute to levelling the playing field. *Frontiers in human neuroscience*, 4, 3. Available at: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/neuro.09.003.2010>.
- 13 Heckman J. J. (2006). Skill formation and the economics of investing in disadvantaged children. *Science (New York, N.Y.)*, 312(5782), 1900–1902. <https://doi.org/10.1126/science.1128898>.
- 14 Shonkoff, J. P., Boyce, W. T., & McEwen, B. S. (2009). Neuroscience, molecular biology, and the childhood roots of health disparities: building a new framework for health promotion and disease prevention. *JAMA*, 301(21), 2252–2259. <https://doi.org/10.1001/jama.2009.754>.
- 15 Hillman, C. H., Pontifex, M. B., Castelli, D. M., Khan, N. A., Raine, L. B., Scudder, M. R., Drollette, E. S., Moore, R. D., Wu, C. T., & Kamijo, K. (2014). Effects of the FITKids

- randomized controlled trial on executive control and brain function. *Pediatrics*, 134(4), e1063–e1071. <https://doi.org/10.1542/peds.2013-3219>.
- 16 Biddle, S. J., & Asare, M. (2011). Physical activity and mental health in children and adolescents: a review of reviews. *British journal of sports medicine*, 45(11), 886–895. <https://doi.org/10.1136/bjsports-2011-090185>.
- 17 Janssen, I., LeBlanc, A.G. Systematic review of the health benefits of physical activity and fitness in school-aged children and youth. *Int J Behav Nutr Phys Act* 7, 40 (2010). <https://doi.org/10.1186/1479-5868-7-40>
- 18 Jernigan, T. L., Brown, S. A., & Dowling, G. J. (2018). The Adolescent Brain Cognitive Development Study. *Journal of research on adolescence : the official journal of the Society for Research on Adolescence*, 28(1), 154–156. <https://doi.org/10.1111/jora.12374>.
- 19 Luitel, N. P., Jordans, M. J., Adhikari, A., Upadhaya, N., Hanlon, C., Lund, C., & Komproe, I. H. (2015). Mental health care in Nepal: current situation and challenges for development of a district mental health care plan. *Conflict and health*, 9, 3. <https://doi.org/10.1186/s13031-014-0030-5>
- 20 Kohrt, B. A., Jordans, M. J., Tol, W. A., Perera, E., Karki, R., Koirala, S., & Upadhaya, N. (2010). Social ecology of child soldiers: child, family, and community determinants of mental health, psychosocial well-being, and reintegration in Nepal. *Transcultural psychiatry*, 47(5), 727–753. <https://doi.org/10.1177/1363461510381290>.
- 21 Lee, P., Zehgeer, A., Ginsburg, G. S., McCracken, J., Keeton, C., Kendall, P. C., Birmaher, B., Sakolsky, D., Walkup, J., Peris, T., Albano, A. M., & Compton, S. (2019). Child and Adolescent Adherence With Cognitive Behavioral Therapy for Anxiety: Predictors and Associations With Outcomes. *Journal of clinical child and adolescent psychology : the official journal for the Society of Clinical Child and Adolescent Psychology, American Psychological Association, Division 53*, 48(sup1), S215–S226. <https://doi.org/10.1080/15374416.2017.1310046>
- 22 Pechtel, P., & Pizzagalli, D. A. (2011). Effects of early life stress on cognitive and affective function: an integrated review of human literature. *Psychopharmacology*, 214(1), 55–70. <https://doi.org/10.1007/s00213-010-2009-2>
- 23 Braithwaite, J. (2016). Restorative justice and responsive regulation. *Social & Legal Studies*, 25(2), 139–164. Available at https://johnbraithwaite.com/wp-content/uploads/2016/10/SSRN_2016_BraithwaiteJ-revised-51.pdf
- 24 Bazemore, G., & Umbreit, M. (2001). A Comparison of Four Restorative Conferencing Models. *Juvenile Justice Bulletin*. Office of Juvenile Justice and Delinquency Prevention, U.S. Department of Justice. Retrieved from <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED450196.pdf>
- 25 Maahs, J., M. J. Alarid, and B. J. Heetderks. "Restorative justice and recidivism: A meta-analysis." *Correctional Assessment and Intervention*, University of Minnesota Duluth (2008). Available at: https://www.d.umn.edu/~jmaahs/Correctional%20Assessment/rj_meta%20analysis.pdf
- 26 Lerner, J. S., Li, Y., Valdesolo, P., & Kassam, K. S. (2015). Emotion and decision making. *Annual Review of Psychology*, 66, 799–823. doi: 10.1146/annurev-psych-010213-115043, available at: <https://www.annualreviews.org/doi/full/10.1146/annurev-psych-010213-115043>
- 27 https://www.researchgate.net/publication/222273009_Parent_school_and_peer-related_correlates_of_adolescents'_life_satisfaction, visited: March 12, 2023, 4:39 pm. ■■■

Rights of Prisoner in Nepal

Bipana Chapagain

Abstract

The prisoner is a person kept on the trial for the commission of the crime. The prisoner are those persons who are sanctioned by the decision of the court. In the present context there are several problems and challenges in the prisons of the Nepal. Although Nepal is party to numerous International Instruments for the protection of human rights of the prisoners, there is no proper implementation of such provisions. There are several international rules for the treatment of prisoners. Nepal has incorporated the some of the principles and provisions from the following rules such as United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (SMR) 1955, United Nations Standard Minimum Rules for Non-Custodial Measures 1990 and The Declaration on the Protection of all Persons from being subjected to Torture and other Cruel Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1975 etc. The author has tried to analyze the national and international provisions regarding the protection of human rights of the prisoners. The precedent established by the honorable Supreme Court are examined in this article.

Keywords: Prison, Detainee, Prisoner, Human Rights

1. Background:

M. J. Sethana has defined the prison as a place for detention or under trials where the offenders are lodged for the reformation.¹ The prisoners are deprived of the liberty by keeping in the custody against their will.² The prisoner is a person kept on the trial for the commission of the crime.³ The prisoner is kept on the prison after the final the judgment of the court.⁴ The prisoner are those persons who are sanctioned by the decision of the court.⁵ The detainees are the person kept on the judicial custody for the investigation and trial of the court.⁶

Nepal is party to United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners, (Nelson Mandela Rules). It has set several principles regarding the rights of prisoners. It has guaranteed the basic human rights of all the prisoners such as shelter, quality food, sanitation, employment, remuneration, health and treatment services for the pregnant prisoners⁷. It is against the imposition of the excess imprisonment to all the prisoners than determined by the law. It has

1 Tripathi, H. (2044). In *Criminology* (p. 228). Kathmandu: Nepal Law Book Company Pvt. Ltd.

2 Black's Law Dictionary (2nd ed.)

3 Paranjape, P. N. (2005). In *Criminology and Penology* (p. 35), Allahabad: Central Law Publication.

4 Reid, S. T. (1997). In *Crime and Criminology*. USA: McGraw-Hill Higher Education Group.

5 Prison Act 2079, Section 2(nga)

6 Prison Act 2079, Section 2(ja)

7 Sharma D.R. (1998). In *Criminology and Penology* (p.40) New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.

facility of sending prisoners for community services and the open prison.⁸ It has emphasized for the adoption of the principle of non-discrimination for the treatment of prisoners. It is the international obligation of Nepal for the reintegration of the prisoners in the community life.⁹ There is another international instrument for the non-custodial measures for women offenders (Bangkok Rule). It has guaranteed the cleanliness & sanitation inside the prison. Similarly, it has ensured the availability of the health services for the woman prisoners.¹⁰ It has advocated for the arrangement of communication of the prisoners with the community outside the jail.¹¹

In the context of Nepal, Prison Act 2019 and Prison Rule 2020 was enacted six decades ago. Several amendments were made time and again.¹² The provisions enshrined in the Prison Act 2019 and Rule 2020 was not properly implemented and there was requirement of several further amendments. The new Prison Act 2079 have guaranteed various rights of the prisoners such as registration of marriage of the prisoners and reproductive rights for the prisoners. There is facility of open education and distance learning as well as self-entrepreneurship among the inmates. The inmates are encouraged to take the several income-oriented and skills-based training. The goods prepared by the prisoners are supplied to the market with the assistance of the prison management. The prisoner who is above the 65 years of age, or prisoners with disabilities, prisoner suffering from mental illness and other incurable diseases are provided special care such as food and health. The additional imprisonment and fine are imposed on the prisoner who tries to escape from the jail.¹³

2. Methodology

This research article is based on the non-doctrinal resources. The government documents relating to the rights of the prisoners are reviewed in this article. The periodical articles and reports published by various national and international agencies are examined. The researcher has reviewed the Constitution and legislative frameworks for the analysis of the human rights of the prisoners in Nepal. The author has analyzed the precedent established by the Supreme Court of Nepal regarding the protection of the human rights of the prisoners. The author has followed the American Psychological Association (APA) Rule of Citation.

3. Facts: Situation of Prison in Nepal

In the present context there are seventy-four prison offices in the seventy-two districts of Nepal except the five districts such as Dhanusa, Bara, Bhaktapur, Eastern Nawalparasi and Eastern Rukum. There are two prisons in Ghorai and Tulsipur of Dang district. Similarly, there are two prisons in Sundhara and Dillibazar of Kathmandu district. The Chief District Officer is responsible for the prison management in the local level. There is central prison hospital in Kathmandu as well as mental hospital for detainees in Lalitpur. There is construction of open prison and regional prison in Banke district.¹⁴

8 Shrestha D. (2018, October 14) A Glimpse into Prisoners Right in Nepal. *My Republica* pp 2-3

9 Deo S.(2022, August 28) Nepal's New Prison Management Bill and the Rights of Women *NICE Commentary* p. 2

10 Richard R. Korn Llyod W. McCorkle (1959) In *Criminology and Penology* (p.600) California: The University of California.

11 *Id*

12 Prison Rule 2020.

13 Prison Act 2079

UU

There are over pressure of the detainees and convicted persons in the prison of Nepal. In Nepal there is system of closed prison. There is statutory provision for open jails but it has not come into force. There is no adequate space for the accommodation of the inmates inside the jail. The overcrowded prisons are unsanitary, violent and difficult to control for the prison administrator. There is inadequate basic hygiene, malnutrition, poor quality of health care and water borne illness.¹⁵

The inadequate resources make it difficult for the prison administration to manage the prison. The existing staff cannot provide the basic facilities to the prisoners. They don't have sufficient space, logistic facility as well as medical facilities for the inmates. There is tension and stress among the inmates due to conflict among them. They are unable to provide the work opportunities to the prisoners as well as the sufficient numbers of the books for library or recreational materials for the prisoners.¹⁶ There is violation of human rights and dignities of the prisoners.¹⁷

There is no sufficient remand home especially for those detainees on trial. After the arrest of the accused the investing authority has to bring the accused to the court within 24 hours. If the court gives an order to detain the accused, he/she will be housed in the police custody. There is no separate prison for the women. Generally male and female inmates are housed in separate blocks within same prison. However, the central prison in Kathmandu, has the fully separated compound for females. Most of the prison has poor infrastructure especially the roof, windows and door etc. Most of the prison in Nepal requires maintenance but government has not paid any special attention towards it.¹⁸

There is increase in crime rate in the society. There is no proper implementation of the alternative measures to the imprisonment. The practice of Bail system is inadequate. There is no proper implementation of provision of bail and bank guarantee for those whose charges are not proved in court due to delayed criminal justice system. There is imposition of the imprisonment for the fine defaulter. The civil prisoner is kept in the imprisonment in case they are unable to pay the fine.

There is no proper health services for pregnant women in the prison. There is provision regarding delivery of women in hospital is mentioned as well as facilities regarding delivery expenses, rice, ghee, jyanu, clothing and bedding is mentioned but are not properly implemented. There is no proper implementation of child rights of prisoner's children. The children below five years of age are kept with their parents. Only after five they are kept in child reform home and arrangement of education is made until they attend the age of majority. These children are deprived of the quality education.

There is no proper security of prisoners due to the violent behavior of the inmates. There is appointment of Naikey, Sahanaikey, Chaukidar which creates the exploitation in the prison. There is practice of complex procedure for meeting the prisoner by their family. There is no proper implementation of the religious rights of the prisoner. There is lack of government supervision for widening the employment scope within the prison. The government fails to make co-ordination for the creation of work facility within the prison. There is no proper implementation of legal aid services for economically poor prisoners. Inside the prison there is no internal waste management system in prison which have created bad impact in the sanitation. Due to the lack of infrastructure

15 Upadhyay, M. N. (n.d.). Over crowding of Prison Populations. pp.106-11.

16 Dressler D. (1964) In *Readings Criminology and Penology* (p.590) California: Columbia University Press.

17 Camille Laassiri, M. D. (2022). Nepal: There are prisoners inside prisons. *Prison Insider* , p 3.

18 Department of Prison. (2020). Situation and Capacity of Prison in Nepal. p. 9.

detainee and prisoner are kept in same place. There is no adequate reform home to keep the detainee in all seven provinces. There is lack of proper implementation of categorization of the prisoners who have committed the heinous crime.¹⁹

There is no proper implementation of Bilateral treaty with neighboring countries for the exchange of international prisoners. There is no adequate infrastructure regarding sports, education, skill development, employment, arts & literature, agriculture. The allocated budget for health care in prison are insufficient. There is misuse of provision of pardon for prisoners through the political influence. There is complex judicial procedure and the judgment of the case.²⁰

4. Analysis of International Instruments for the protection of Human Rights of the Prisoner:

Nepal has ratified the several binding international human rights instruments such as International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR 1966) and its Second Optional Protocol Aimed at Abolition of the Capital Punishment, 1989 etc.²¹ Convention Against Torture and Other Cruel Inhuman or Degrading Treatment or Punishment 1984 and United Nations Convention on the Rights of the Child (UNCRC) 1989.²²

Similarly, Nepal has ratified the following non-binding International Instruments relating to the rights of the prisoners such as United Nations Basic Principles for the Treatment of Prisoners, 1990, Body principles for the Protection of All Prisoners Under Any Form of Detention or Imprisonment, 1988 etc. Nepal is a party to Universal Declaration of Human Rights, 1948 for the protection of the human rights. The law enforcement officials must comply with the minimum human rights of the person under detention and prisoners. Since Nepal is party to The United Nations Code of Conduct for law Enforcement Officials 1979, it must guarantee the prevention of physical and mental torture of the prisoners inside the prison.²³

There are several international rules for the treatment of the prisoners. Nepal has incorporated the several principles and provisions from the following rules such as United Nations Standard Minimum Rules for the Treatment of Prisoners (SMR) 1955, United Nations Standard Minimum Rules for Non-Custodial Measures 1990²⁴ and The Declaration on the Protection of all Persons from being subjected to Torture and other Cruel Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1975 etc.²⁵

5. Analysis of Constitutional Provision Regarding Fair Trial Rights of the Prisoners of Nepal:

This Constitution has guaranteed the rights relating to justice.²⁶ The person is not detained in custody without informing the ground for the arrest. The detainee has the right to consult a legal

19 Pokhrel N. (2023, August 2023) Chaos behind the bars. *The Kathmandu Post*. pp 1-3.

20 Prisoners in Nepal are living under inhumane conditions. (2019, May 14). *The Kathmandu Post*. p. 3

21 International Covenant on Civil and Political Rights 1966.

22 United Nations Convention on the Rights of the Child (UNCRC) 1989

23 The United Nations Code of Conduct for law Enforcement Officials 1979

24 United Nations Standard Minimum Rules for Non-Custodial Measures 1990

25 The Declaration on the Protection of all Persons from being subjected to Torture and other Cruel Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1975

26 The Constitution of Nepal 2072, Art 20.

practitioner. The detainee must be produced before the adjudicating authority within twenty-four hours of such arrest. The person is not punished for an act which was not punishable by the law when the act was committed. The greater punishment must not be imposed than that prescribed by the law at the time of the commission of the offence. The person is presumed innocent until proven guilty of the offence. The person must not be punished for the same offence in a court more than once. There is general principle that the person is not compelled to give statement against themselves. The accused have right to get informed about the proceedings taken against them. Every person has right to a fair trial by an independent, impartial and competent court. There is facility of free legal aid as per the law for the indigent party. The detained person must not be tortured physically or mentally. The victim has right to obtain compensation for the any act of torture.²⁷ The prisoner must not be detained for the more term than defined by the law.²⁸ The detainee is resealed if found to be detained more than the term.²⁹

6. Analysis of Prison Act 2079:

This Prison Act has mentioned about the duties of the Department of Prison Management. It has the responsibility to make the prison policy, standards related to the services and facilities of the prisoners, making plan for the development of the prison as well as the reformation home along with the psychological counselling and the employment of the prisoners in the productive work. It has duty to make the prison gender friendly and disable friendly. It works for the remission of the punishment as well as monitors the prison.³⁰ The provision of remission of the punishment is highly criticized by the general public as the criminals are protected by the political influence. The convicted criminals are released from the jail before the completion of their jail term imposed by the court. It increases the crime rate in the society.

The government of Nepal may establish either the federal or provincial prison.³¹ The federal prison is managed by the federal government whereas provincial prison is managed by the provincial government.³² The prisoners are managed as per the age, gender and disability. The chief of the prison is responsible to assure the security of the prisoner's and their belongings inside the prison. Time and again there is conflict among the prisoners inside the jail. Sometimes prisoner commit suicide inside the prison.

He has duty to make arrangement of legal aid for the detainees. Non-government organization are providing the legal aid for the prisoners. The government fails to provide adequate legal aid for the prisoners. He has a duty to make arrangement for the psychological counselling and moral reformation of the prisoners. He must be accountable to the Chief District Officer. He must submit annual report to the Ministry of the Provincial Government and the concerned department.³³

27 The Constitution of Nepal 2072, Art 22

28 Prison Act 2079, Section 14

29 Prison Act 2079, Section 45

30 Prison Act 2079, Section 4

31 Prison Act 2079, Section 5

32 Prison Act 2079, Section 6

33 Prison Act 2079, Section 7

The detainee or prisoner slip must contain the brief of the charges, term of the detention and order of the court.³⁴ The medical examination is mandatory before the detention of the prisoner.³⁵ The medical examination of every prisoner must be made once in every two months by the government doctors.³⁶ There must be provision of the adequate food and clothing to the prisoners along with the facility of nutritious food for the pregnant prisoners.³⁷ The reproductive right of the prisoners is protected.³⁸ The handcuff of the prisoners must not be locked while in the prison, during the treatment of the prisoners in the hospital and as well as the cross-examination of the prisoners in the court.³⁹ The use of handcuff to the accused is criticized by the experts. Sometimes police cover the handcuffs by the piece of clothes when the high-profile accused is arrested.

The prison administration must make the arrangement of the basic education, secondary level education, technical and professional education as well as the distant education of the prisoners. The prisoners shall be employed to the skill development and income generating activities.⁴⁰ The basic remuneration must be provided to the prisoner employed in the factory within the premise of the prison.⁴¹ In reality the prisoners are compelled to work in very low wages.

The prisoner may file the petition, appeal, rejoinder etc. in the court from the prison.⁴² The right relating to the marriage is guaranteed by the current Prison Act 2079. The prisoner is allowed to get married by the registration.⁴³ The property in the name of the prisoners except restricted by the prevailing law may be transferred or partitioned by the consent of the prisoner.⁴⁴ With the enactment of Muluki Criminal Code the provision of confiscation of the entire property of the prisoner is removed for the rehabilitation and reintegration of the prisoner in the society.

The prisoner may be presented before the court as per the requirement along with the security forces.⁴⁵ The prisoner may be presented through the video conferencing by the development of information communication and technology. The prisoner may be transferred from one prison to the other within the same province. The information of the transfer of the prisoner must be provided to the Department of the Prison Management. The prisoner may be transferred from provincial prison to federal prison. There is chance of escaping of the prisoner during the transfer of prisoners. The prisoner of the open prison and special prison must be transferred to the prison of similar nature.⁴⁶ There is challenge in the implementation of the open prison in Nepal.

The current Prison Act has guaranteed the funeral rites of the prisoner in government expenses if the family do not take the responsibility of the dead body of the prisoner. The information of

34 Prison Act 2079, Section 9

35 Prison Act 2079, Section 11

36 Prison Act 2079, Section 22

37 Prison Act 2079, Section 20

38 Prison Act 2079, Section 23

39 Prison Act 2079, Section 21

40 Prison Act 2079, Section 25

41 Prison Act 2079, Section 26

42 Prison Act 2079, Section 27

43 Prison Act 2079, Section 28

44 Prison Act 2079, Section 29

45 Prison Act 2079, Section 30

46 Prison Act 2079, Section 31

the death of the prisoner must be provided to the court making the decision of his case, family members etc. In case the foreign prisoner dies in the prison, the information must be published in the national daily newspaper.⁴⁷

This Prison Act has guaranteed the child rights of the prisoner's children. The child below five years may be kept with the mother in the prison if she is divorced, if the child does not have the father, if the court has ordered to keep the child with the mother. The prison administrator must prepare the children development plan for the child below five. The prison administration may give the responsibility of the upbringing and education of the child to the government institution or social organization working for the child welfare.⁴⁸ The food and clothing of the children is managed by the prison administration as per the season.⁴⁹

This Prison Act has addressed the right to reproduction of the pregnant women prisoners. There is facility of the nutritious food, clothing and regular medical checkup. The six-month pregnant prisoner may give application for the medical examination from outside the prison. The prison administration shall release the pregnant prisoner with the guarantee of the family of the prisoner for making the presence after the completion of the ninety-eight days after the delivery.⁵⁰ The prison administrator must provide the special facility to the disable prisoner, insane prisoner, prisoner suffering from the disease and the prisoner who have crossed the age of sixty years.⁵¹ The prisoner suffering from severe disease such as kidney failure, Parkinson, Cancer, Spinal Injury, Blind, Unable to walk by both legs etc. may be released if recommended by the government doctor.⁵² The prisoner having the sentence of imprisonment for life are kept in special prison.⁵³ There is provision of open prison for employing the prisoner in the public institutions, volunteer and skill development training etc.

It is mandatory to do the medical checkup of every detainee before the detention.⁵⁴ There is categorization of the prisoners such as detainees, third gender, prisoner suffering from the communicable disease, insane prisoner's as well as the prisoner's convicted for committing the serious and heinous offences for the purpose of their residence, bathroom and toilet.⁵⁵ The prisoner having more than 500 prisoners must have facility of the hospital otherwise the health post.⁵⁶ The visitor's such as family member, children, lawyer must follow the security procedures in order to meet the prisoners in the separate room.⁵⁷ The special security shall be provided to the sensitive prisoners. There must be several facilities of the drinking water, bathroom, library, radio, TV Newspaper and sports.⁵⁸ In reality there is no facility of separate room for the visitors in most of the prison in Nepal.

47 Prison Act 2079, Section 32

48 Prison Act 2079, Section 34

49 Prison Act 2079, Section 35

50 Prison Act 2079, Section 37

51 Prison Act 2079, Section 38

52 Prison Act, 2079, Section 39

53 Prison Act, 2079, Section 40

54 Torture Compensation Act 2064

55 Prison Act 2079, Section 15

56 Prison Act 2079, Section 16

57 Prison Act 2079, Section 17

58 Prison Act 2079, Section 19

7. Analysis of Other Relevant Laws Regarding the Rights of Prisoner:

The Criminal Procedure Code 2074 replace Police Act 2012 which states about the measures against the illegal detention as well as the duties of the police employee.⁵⁹ Similarly, the Legal Aid Act 2054 has talked about the right of legal representation.⁶⁰ Evidence Act 2031 has highlighted about the statement of offender taken by the use of torture is not admissible.⁶¹ Torture Compensation Act 2064 has mentioned that no one shall be tortured in the detention.

8. Responsible Authorities for the Implementation of Human Rights of the Prisoners:

Attorney General: The Attorney General provides the necessary directive to the concerned authority to prevent the act of torture against the person in detention as well as allow the meeting of the person under detention with their close relative and their legal practitioner.⁶² There is provision of inspection by the Attorney general in the prison. He inspects the situation of the human rights of the prisoner's, legal consultation with the lawyer, services and facilities of the prisoners etc. as well as release from the duration of the prison term.⁶³ Similarly, the inspection of the prison is made by the High Court judge and Chief District Officer.⁶⁴ The Attorney General must submit the inspection report of the prison to the Ministry of Home Affairs, Provincial Government and the Department of Prison.⁶⁵

Ministry of Home Affairs: A prisoner may make application to the President, through the Ministry of Home Affairs for the pardon, suspension, alteration or reduction of the sentence.⁶⁶ The President must forward the petition to the Ministry of Home Affairs for the necessary action. The Ministry must make a submission to the Government of Nepal for making decisions whether or not to grant the pardon. While granting the pardon, nature and circumstances of the commission of the offence, age and criminal background of the offender and the limit of the sentences are taken into consideration. In the fiscal year 2079/80 The President Ram Chandra Paudel has granted amnesty of the remaining sentence of 670 prisoners on the recommendation of the Council of Ministers on the occasion of the Constitution Day. In accordance with the Office of the President, the amnesty was granted as per the Criminal Offense (Sentencing and Enforcement) Act, Prison Regulations and the Senior Citizens Act.⁶⁷

It should be noted that in the fiscal year of 2079 Asar there is total number of 26240 people under detention and prisoners in Nepal. Among them total number of prisoners were 14683 and the total number of people under detention were 11514. The number of male prisoners were

59 Criminal Procedure Code 2074

60 Legal Aid Act 2054

61 Evidence Act 2031

62 Constitution of Nepal 2015, Art 158

63 Prison Act 2079, Section 42

64 Prison Act 2079, Section 43, Section 44

65 Prison Act 2079, Section 47

66 Muluki Criminal Procedure Code, 2074 Section 159 (2017).

67 Office of President <https://president.gov.np/home/> Accessed on 19th October, 2023.

24807 whereas the number of female prisoners were 1433. The number of the dependent with the prisoner were 72 whereas the number of foreign prisoners were 1358. In the fiscal year 2078/79 the total number of the children in the Child Reform Home were 1064 where the number of male children were 1033 and the number of female children were 31.⁶⁸

Department of Prison Management:

The Prison Act 1963 (2019 B.S.) is repealed by the current Prison Act 2022 (2079 B.S.). The Prison Management Department was established at the central level under the Ministry of Home Affairs from the year 2050 in order to make the work related to prison management and administration effective and efficient. The gazetted first-class officer of the civil service is the chief of the department of the prison⁶⁹. It prepares the policy relating to the prison management. It prepares the standard relating to the services and facilities of the prisoners. It works for the implementation of the plan relating to the making of the prison as the reform home, providing the psychological counselling as well as the employing the prisoner in the productive work. It prepares the standard for the reintegration of the prisoners in the society. It makes the arrangement of the physical infrastructure for making the prison gender friendly and disable friendly. It works for the recommendation of the prisoners for the remission of the punishment. Similarly, it monitors and supervises the prisoners.⁷⁰ It prepares the records of the prisoners based on the monthly reports received from the prison offices. It keeps the records based on the report received from the district from the institutions involved in the reform, protection and rehabilitation of the dependent children, imprisoned children and the freed prisoners. It makes the periodic observation visits to such institutions in order to send the numerical details of incarcerated children and released prisoners regularly to the Department. It directs the prison offices to release the prisoners who have served their imprisonment. It strengthens the physical conditions of the prisons and to develop personality, skills, moral reform and rehabilitation of the prisoners.⁷¹

Court:

a) Bail:

The court may grant the bail to any accused such as child or person suffering from the physical or mental disease or the pregnant woman of more than seven months or the person aged above seventy-five years of age. The court do not grant the bail to the offences which is punishable by the imprisonment exceeding ten years.⁷² The court grant the bail or bank guarantee to the accused if there is a ground to prove the charge against the accused. The bank guarantee is unconditional and renewable as per the order of the court.⁷³ If the accused is unable to furnish the bail, the accused is detained in the custody. The accused must furnish the additional bail or bank guarantee

68 Ministry of Home Affairs. (2079). The Progress Report Book 2078/79. pp 123-124.

69 Prison Act 2079, Section 3

70 Prison Act 2079, Section 4

71 Retrieved from <http://dopm.gov.np/en/pages/31/Introduction/49633572/>. Accessed on 23rd September 2023

72 Muluki Criminal Procedure Code 2074, Section 67

73 Muluki Criminal Procedure Code 2074, Section 68

as per the order of the court.⁷⁴ The amount of the bail or bank guarantee is determined on the basis of the nature and bank gravity of the offences, financial status and family condition of the accused, age and physical condition of the accused, pregnant women or breast-feeding mother etc. If the amount of bail is excessive may file the petition in the High Court.⁷⁵ The accused may file the appeal to the court hearing appeal up to one level if the bail amount or bank guarantee is not satisfactory. In case of illegal detention for the offence punishable by the imprisonment for life or five years or more may file the appeal to the court hearing the appeal more than one level.⁷⁶ The bail amount is forfeited if the accused do not to appear in the court.⁷⁷ Similarly, the bail amount is released if the accused is taken into the custody.⁷⁸

b) Sentencing by three tiers of Court:

The Government Attorney file the chargesheet against the accused in the District Court. The prisoner may file the petition, appeal, rejoinder etc. in the court. The District Court is responsible for the execution of the judgment of the sentencing of the prisoner. The alteration of the sentence may be made by the High Court if the erroneous decision is made by the District Court. The sentence imposed by the Supreme Court shall be final if the prisoner has made the appeal against the decision made by the High Court.⁷⁹ There is application of mitigating factors for the reduction of punishment of the prisoner by considering the circumstances of the commission of the crime by the court.⁸⁰ The Court system of Nepal has adopted the principle of rehabilitation, reformation and reintegration of the prisoners along with the victim.⁸¹ The Court system of Nepal has advocated for the protection of the human rights of the prisoners.

9. Judicial Response for the protection of Rights of Prisoner in Nepal:

In the case Gopal Siwakoti et.al vs. Prime Minister and Office of PM, Supreme Court ruled that it is the responsibility of the state to guarantee the right of medical services of the prisoners without discrimination and there must be respect for the right to privacy of the prisoners. The state should make special arrangement for the vulnerable group such as pregnant women, senior citizens as well as the people suffering from long term disease etc. within the prison.⁸²

Likewise, the case of Shanker Poudel vs. GON, Writ No: 070-WS-002, ruled that the Rule 29(1ka) of the Prison Rule 2020 has mentioned that the prisoners who has committed the negatives list offences and the prisoners of homicide shall not be appointed as Chaukidar, Naikey, Sahanaikay in accordance with the amended provision of Prison Directives for maintaining the peace, security and order inside the prison. It sets the qualification of prisoner to become the chaukidar and

74 Muluki Criminal Procedure Code 2074, Section 70

75 Muluki Criminal Procedure Code 2074, Section 72

76 Muluki Criminal Procedure Code 2074, Section 73

77 Muluki Criminal Procedure Code 2074, Section 75

78 Muluki Criminal Procedure Code 2074, Section 76

79 Administration of Justice Act 2073

80 Muluki Criminal Code 2074, Section 39

81 Criminal Offences, (Sentencing and Execution) Act 2074

82 Gopal Siwakoti et.al vs. PM and Office of PM, D.N. 10509, NKP 2077

Naikey etc.⁸³

In another case *Nardhoj Gurung vs. High Court Pokhara*, Supreme Court ruled that the Senior Citizen's Act 2063 is a special Act so that if it contradicts with the Prison Rule, the provision of the Act shall be implemented. In accordance with the Rule 29(2ka) of Prison Rule 2020 states that if the person has committed the negative list offences and s/he is a senior citizen of 70 years of age with good behavior in the prison shall also be entitled to the reduction of the sentence.⁸⁴

Likewise, in another case *Earnest Fenwick Macintosh vs. Prison Office Jaganathdeol, Tripureshowr Kathmandu*, the Supreme Court ruled that the reduction of sentence of prisoner cannot be applied if he has committed the crime of negative List such as Rape in accordance with the Rule 29 (1ka) of Prison Rules 2020. But the Rule 29(2ka) states that prisoner exceeding 70 years of age shall be entitled to reduction of sentence up to 75%. The right to live with dignity, right to health and medical services of the prisoners should be guaranteed. The right to life is a basic human right. The human rights of the prisoner must be protected irrespective of whether the prisoner is citizens or foreigner. When the directives relating to pardon, reduction of the sentences and the postponement 2071 contradict with Prison Rule, Rules shall prevail over the directives.⁸⁵

The Supreme Court in the case of *Advocate Ajaya Shankar Jha from I.L.F. vs. GON* has advocated about the human rights of the prisoner. There should not be question of *Locus Standi*. It is not mandatory that the prisoners should themselves enter into the court. It is the responsibility of the state to guarantee right to live in clean and healthy environment. The state should protect the rights of prisoner belonging to the vulnerable group such as children's right, women's right, and senior citizen's right etc. Since Nepal is party to United Nation Convention against Torture, Cruel, Inhumane and Degrading Treatment, it is state responsibility to prohibit the systematic torture. As per the Nepal Treaty Act 2047 section 9 states that treaty is enforceable as good as law.⁸⁶

10. Problems and Challenges:

The physical structure of the prisons is large and the cost of infrastructure construction is high, so it is not completed on time. There is a lack of resources in order to build the physical infrastructure of 20 new prisons as per the Home Administration Reform Plan and 13 billion in the annual budget for maintenance of 30 old jails is insufficient. There is a challenge to achieve the results targeted by the reform plan due to very low budget allocation. The capacity of the prisons is less than sufficient for the inmates due to the increase in the number of inmates. There is a challenge to complete the work on time due to the lack of adequate budget management for under construction prisons. There is no sufficient resource management for psycho-social counselling, skill training and social rehabilitation of inmates. In areas with high population density there is overcrowding of prisoners and some prisons are unsustainable. The inmates refuse to go to other prisons for family and visiting reasons. It is difficult to manage prisoners. The day-to-day work of the prison by the

83 *Shanker Poudel vs. GON*, Writ No: 070-WS-002, D.N. 1476, NKP 2072,

84 *Nardhoj Gurung vs. High Court Pokhara*, N.K.P. 2074

85 *Earnest Fenwick Macintosh vs. Prison Office Jaganathdeol, Tripureshowr Kathmandu*, D.N. 9909, N.K.P. 2074

86 *Advocate Ajaya Shankar Jha from I.L.F. vs. GON*, Case: Mandamus, D.N. 9845, N.K.P.2073

existing manpower cannot be carried out according to the organizational structure. It is difficult to operate the hospital for psychosocially disabled prisoners at the full capacity. Most of the prison offices cannot provide vehicles to the inmates. There was a problem in taking and transferring the prisoners to the hospital and court. The budget is insufficient to operate and manage the prison. A large amount of money is spent on the health care of inmates. As there is no prison hospital outside the Kathmandu valley, prisoners are brought to Kathmandu for the treatment.⁸⁷

11. Conclusion

Various International Human Rights Instruments as well as basic principle of treatment of prisoners and Standard Minimum Rules for prisoner have guaranteed the several rights of the prisoners. The Constitutional arrangement, statutory framework of Nepalese legal provision have tried best to comply with international obligation for the assurance of minimum human rights of the prisoner. There is no death penalty for the commission of heinous offences such as homicide, rape etc. After the enactment of the Muluki Criminal Code there is elimination of the confiscation of entire property of the offender for the purpose of the rehabilitation and reintegration in the society of the prisoner. The Nepalese judiciary have propounded the several precedents for the protection of human rights of the prisoner.

12. Recommendations:

a) Recommendation to Judiciary:

There must be proper implementation of the provision of bail in the Criminal Justice System of Nepal for the protection of human rights of the detainees and prisoners

The provision of bail or bank guarantee should be applied for the guarantee of the liberty and freedom of the accused. The accused is considered to be innocent until proven guilty. The facility of bail or bank guarantee is granted to the accused on the basis of reasonable ground that accused must be present in the court in the due date of presence.

Nowadays there is introduction of conditional bail such as restriction to leave the country, payment of bail amount in cash etc. If it is found that from the evidence collected from the crime scene shows that the accused do not have involvement in the alleged crime, the bail should be granted. The practice of bail should be made for the prevention of the long-term imprisonment of the innocent in the jail. Bail system reduces the number of prisoners in the prison.

There must be imposition of imprisonment only after the conviction of the charges against the accused.

The principle of nine criminals may be released but one innocent must not be punished shall be adopted by the criminal justice system for the guarantee of the right to live with dignity, freedom and liberty of the detainee, accused and the prisoners.

⁸⁷ [https://www.moha.gov.np/upload/e66443e81e8cc9c4fa5c099a1fb1bb87/files/MOHA_Annual_Progress_Report_book_2078_79_MOHA_\(1\)\(1\).pdf](https://www.moha.gov.np/upload/e66443e81e8cc9c4fa5c099a1fb1bb87/files/MOHA_Annual_Progress_Report_book_2078_79_MOHA_(1)(1).pdf) p.126, Accessed on 28th October 2023.

b) Recommendation to the Department of Prison Management:

There must be adoption of the alternatives to prison. There must be reduction of overcrowding in jails by the adoption of alternatives to jails like parole, open jail system, probation, cognitive behavioral therapy.

The scope of employment is very limited to weaving and small cottage industry-based work in Nepal. The economic condition of the prison must be improved for providing the nutritious food and quality of the life for the prisoners in vulnerable situation such as pregnant women, diseased prisoners, prisoners with children below the age of five years etc.

The building infrastructure of the prison must be sufficient for the accommodation of the prisoner. The escaping of prisoner from prison should be regulated with strong security measures and there must be implementation of additional punishment for breach of discipline within the prison.

References:**A. Primary Sources:****Constitution:**

Constitution of Nepal 2072

Legislation:

Administration of Justice Act 2073

Criminal Offences (Sentencing & Execution) Act 2074

Evidence Act 2031

Legal Aid Act 2054

Muluki Criminal Code, 2074

Muluki Criminal Procedure Code, 2074

Prison Act 2019

Prison Rule 2020

Prison Act 2079

Torture Compensation Act 2064

International Instruments:

Declaration on the Protection of All Persons from Being Subjected to Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1975.

Second Optional Protocol to the 1966 UN Covenant on Civil and Political Rights Aimed at Abolition of the Capital Punishment, 1989.

The Body Principles for the Protection of All Prisoners Under Any Form of Detention or Imprisonment, 1988.

The International Covenant on Civil and Political Rights, 1966.

The United Nations Convention on the Rights of the Child, 1989.

The United Nation Convention Against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment, 1984.

The United Nation Standard Minimum Rules for Treatment of Prisoners, 1955.

The United Nations Standard Minimum Rules for Non-Custodial Measures, 1990.

The United Nations Basic Principles for the Treatment of Prisoners, 1990.

B. Secondary Sources

Books:

Dressler D. (1964) In *Readings Criminology and Penology* (p.590) California: Columbia University Press.

Paranjape, P. N. (2005). In *Criminology and Penology* (p. 35), Allahabad: Central Law Publication.

Reid, S. T. (1997). In *Crime and Criminology* (p. 512). USA: McGraw-Hill Higher Education Group.

Richard R. Korn Llyod W. McCorkle (1959) In *Criminology and Penology* (p.600) California: The University of California.

Sharma D.R. (1998). In *Criminology and Penology* (p.40) New Delhi: Atlantic Publishers and Distributors.

Tripathi, H. (2044). In *Criminology* (p. 228). Kathmandu: Nepal Law Book Company Pvt. Ltd.

Articles:

Camille Laassiri, M. D. (2022). Nepal: There are prisoners inside prisons, *Prison Insider* , p 3.

Department of Prison. (2020). Situation and Capacity of Prison in Nepal. p. 9.

Deo S. (2022, August 28) Nepal's New Prison Management Bill and the Rights of Women. *NICE Commentary* p. 2

Prisoners in Nepal are living under inhumane conditions. (2019, May 14). *The Kathmandu Post*. p. 3

Pokhrel N. (2023, August 2023) Chaos behind the bars. *The Kathmandu Post*. pp 1-3.

Shrestha D. (2018, October 14) A Glimpse into Prisoners Right in Nepal. *My Republica*. pp 2-3.

Upadhyay, M. N. (n.d.). Over crowding of Prison Populations. pp 106-11.

Reports:

Department of Prison Management. (n.d.). Functions of Department.

Ministry of Home Affairs. (2079). The Progress Report Book 2078/79. pp 123-124.

Websites:

[https://www.moha.gov.np/upload/e66443e81e8cc9c4fa5c099a1fb1bb87/files/MOHA_Annual_Progress_Report_book_2078_79_MOHA_\(1\)\(1\).pdf](https://www.moha.gov.np/upload/e66443e81e8cc9c4fa5c099a1fb1bb87/files/MOHA_Annual_Progress_Report_book_2078_79_MOHA_(1)(1).pdf) p.126, Accessed on 28th October 2023.

Office of President <https://president.gov.np/home/> Accessed on 19th October, 2023.

जर्नलको लागि लेखहरूमा अबलम्बन गर्नु पर्ने ढाँचा

विभिन्न अनुसन्धान पद्धतिहरूमध्ये हामीले पाद टिप्पणी (Foot notes) मा एक रूपताको लागि APA सैलीलाई अपनाएका छौं । आदरणीय लेखकज्यूहरूलाई यसै विधिलाई अबलम्बन गरिदिनुहुन हार्दिक अनुरोध छः

शीर्षक (Heading)

Bold or *Italicized* and Centered गरी पेजको सबैभन्दा माथि तर शीर्षकभन्दा तल राख्ने ।

सार-सङ्क्षेप (*Abstract*)

- ◆ The First line of the paragraph is not indented.
- ◆ पेजको चारैतिर एक/एक इन्च खाली छोड्नुपर्ने ।
- ◆ लेखको शीर्षकलाई **Bold** and Centered गर्ने ।
- ◆ First line of each paragraph is indented .5 inch
- ◆ Paragraph Format, set 'Before & After' to 0.

Font Size :

Article in English :

Times New Roman : 12 pt

नेपाली लेखको लागि :

प्रीति फन्ट

साइज : १६

Heading Level Format

Use title case for all headings. This means that the first letter of all major words should be Capitalized. The formatting from the Heading Level 1 to 5 is given below.

1. Centered, Bold, Title Case

Paragraph text begins one line below the heading (with 0 Spacing before and after)

2. Flush left, Bold, Title Case

Paragraph text begins a double - spaced line below the heading.

3. Flush Left, Bold Italicized, Title Case

Paragraph text begins a double - spaced line below the heading.

पाद टिप्पणी गर्दा लेखकको नाम, थर, कृतिको नाम, प्रकाशक, प्रकाशित मिति, पृष्ठ आदि उल्लेख पाद टिप्पणीको प्रयोग गर्दा पृष्ठको अन्त्यमा गर्न अनुरोध छ । सो सिधा रेखामुनि अङ्कित गर्न पनि अनुरोध छ ।

जस्तै : डा. विजय सिंह सिजापतिको पुस्तकमा^१ बाल अधिकारको संरक्षणको विषयमा विशेष चर्चा गरिएको छ ।

क) पाद टिप्पणी गर्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू

१) एक लेखक भए

लेखकको नाम थर, शीर्षक, प्रकाशनसम्बन्धी विवरणहरू, प्रकाशन मिति, पृष्ठ

उदहारण : डा. विजय सिंह सिजापति, बाल अधिकार र न्याय, (काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन वि.स. २०७०), पृ. १० ।

सीके प्रसाईं, आजको सरल राजनीति तथा व्यवहारिक राजनीतिको रूपरेखा, (काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि. : २०७७

कैलाशकुमार सिवाकोटी, आधारभूत मानव अधिकार (दोस्रो सं.), (काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि., २०७७)

प्रा.डा. जगदीशचन्द्र रेग्मी, नेपालको वैधानिक परम्परा (तेस्रो सं.), (काठमाडौं : पैरवी बुक हाउस प्रा.लि., २०७७)

२) दुई लेखक भए

केदारप्रसाद शर्मा र माधवप्रसाद पौडेल, नेपाली भाषा र साहित्य शिक्षण,

(काठमाडौं : एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स, २०६०), पृष्ठ १२-१५ ।

३) तीन लेखक भए

पारसमणी भण्डारी, रामनाथ ओझा र डोलराज अर्याल, भाषिक अनुसन्धान विधि, (काठमाडौं :

पिनाकल पब्लिकेशन, २०६८) ।

४) तीनभन्दा बढी लेखक भए : तीन लेखकको लागि जस्तो हो, त्यस्तै गर्नु अनुरोध छ । त्यसैगरी २० जनाभन्दा

बढी भए पहिले मूल लेखकको नाम थर लेख्ने र पछि अन्य लेख्ने, अरू विवरणहरू यथावत् नै रहने छन् :

हरेराम काजी र अन्य, कानुनको शासन र मानव अधिकार, (भक्तपुर, पौडेल प्रकाशन, २०७०) ।

५) सम्पादित पुस्तक वा अन्य लेख : सम्पादित गरिएका रचनाहरूमा नाम थर(सम्पा., शीर्षक, प्रकाशनसम्बन्धी विवरण, वर्ष र पृष्ठ ।

जस्तै : श्रीधरप्रसाद लोहनी र रामेश्वरप्रसाद अधिकारी (सम्पा.), एकता बृहत् नेपाली-अङ्ग्रेजी कोश,

(काठमाडौं : एकता बुक्स, २०६७) ।

६) कुनै सम्पादित पुस्तकभित्रको निबन्ध वा लेख :

जस्तै : जगन्नाथ अधिकारी, खाद्य सुरक्षा : विश्वव्यापीकरणको सन्दर्भमा, भित्र, मेरी डेशन वा प्रत्यूष वन्त

(सम्पा.), नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन, (ललितपुर: सोसल साइन्स बहाः, सन् २००४),

पृ.२१७-२४९।

७) कुनै संस्थाले निकालेको प्रकाशन :

संस्थाको नाम, प्रकाशित डकुमेण्टको नाम, प्रकाशनसम्बन्धी विवरण, प्रकाशन वर्ष ।

जस्तै : नेपाल सरकार कानुन, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, मानव अधिकारसम्बन्धी

१ डा. विजय सिंह सिजापति, बाल अधिकार र न्याय, (काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन, वि.स. २०७०) ।

अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको संगालो , (काठमाडौं : नेपाल सरकार कानून, न्याय, संविधानसभा तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, वि.सं. २०७२) ।

८) अनुदित पुस्तक वा अन्य सामग्री :

१) यदि लेखक थाहा भए :

लेखकको नाम थर, कृतिको नाम लेखिसकेपछि अनुवादकको नाम थर लेखेर अन्य विवरण यथावत राख्नुपर्नेछ ।

जस्तै : नारायण वाग्ले, पाल्पासा क्याफे (Palpasa Cafe), अनु. विकास संग्रौला, (काठमाण्डौं : नेपालया, सन् २००५) ।

२) यदि लेखक थाहा नभए :

जस्तै : ढुण्डिराज कोइराला (अनु.), नेपाली भाषामा श्रीमद्भागवत् रहस्य (दोस्रो सं), (काठमाडौं : मञ्जरी पब्लिकेशन, वि.सं २०७३) ।

नारायण ज्ञवाली (अनु) धम्मपद: सन्दर्भ, शब्दार्थ र भावार्थसहित नेपालीमा पद्यानुवाद, (काठमाडौं जनता प्रसारण तथा प्रकाशन लिमिटेड, २०७५)

९) पत्रिकाको सम्पादकीय लेख:

माटेको स्पन्दन बुभुने कवि सम्पादकीय, गोरखापत्र, (१२० (१०७), २०७७ भदौ ४), पृ.५ ।

१०) पत्रिकाको लेख :

तारा वाग्ले, 'पर्यटन उकास 'प्याकेज', गोरखापत्र, भदौ ७ (वर्ष १२०, अङ्क ११०, २०७७), पृ. ५, काठमाडौं : गोरखापत्र संस्थान ।

११) सरकारी प्रकाशन :

सरकारी संस्थाको नाम, शीर्षक, प्रकाशकसम्बन्धी विवरण, प्रकाशन वर्ष, पृष्ठ पनि उल्लेख गर्न सकिन्छ । नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, आर्थिक सर्वेक्षण २०७६/०७७, (काठमाडौं : नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, २०७७) । राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, वार्षिक प्रतिवेदन २०७५-२०७६, (ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, २०७६) ।

१२) पत्रपत्रिका वा जर्नलको लेख :

महेश शर्मा पौडेल, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धानसम्बन्धी अधिकार, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल, (वर्ष ५ अङ्क १३, २०७६, पुष्प) पृ.९२-१११ ।

पूर्णचन्द्र भट्टराई, वैदेशिक रोजगार र नेपाल, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल (वर्ष ५, अंक १४, २०७६), पृ. ७९-८८, ललितपुर : राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग ।

१३) शोधपत्र तथा अप्रकाशित दस्तावेजहरू:

हरे राम आचार्य, नेपालमा लोकभाका र पप गीत बीचको तुलनात्मक अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र स्नातकोत्तर तह, नेपाल : सङ्गीत विश्वविद्यालय, २०७६) ।

प्रित शुक्ला, नेपालमा चिया खेती : एक अध्ययन, अप्रकाशित, २०७४ ।

१४) इन्टरनेटबाट लिइएका लेख :

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका मानव अधिकारसम्बन्धी महत्वपूर्ण निर्णयहरू, (वर्ष ४ अङ्क ६, २०७६) ललितपुर: राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, मिति २०७७ भदौ १२ मा https://www.nhrcnepal.org/nhrc_new/doc/newsletter/Importation_Nirnayharu_NHRCNepal_2077_compressed.pdf बाट पुनःप्राप्ति

यदि कुनै लेखको Digital Object Identifier (DOI) (डिजिटल अब्जेक्ट आइडेन्टिफायर) भए त्यसको <https://doi.org/10.1080/28937/2070>

१५) टेलिफोन वार्ता

कल्पना नेपाल आचार्य, टेलिफोन अन्तरवार्ता, (२०७७ भदौ १०) ।

१६) टेप रेकर्ड सामग्री

सुदूरपश्चिम लोक नृत्य, मिमिरी रेकर्डिङ, (काठमाडौं : शिव डिजिटल ल्याब, २०७०) ।

१७) दोस्रो पटक सोही लेखकको सोही कृति प्रयोग गर्नुपरेमा ऐजन/पूर्ववत् शब्दको प्रयोग गरिन्छ । (खतिवडा, २०७५) कुनै पहिले नै सन्दर्भाङ्कन भइसकेको लेखलाई लगतै नभइ अझ पछि पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्ने परेमा पूर्ववत्को प्रयोग गर्न अनुरोध छ ।

उदाहरण :

१) प्रा. कृष्ण पोखरेल, राजनीतिशास्त्रको सिद्धान्त, (काठमाडौं : एम.के पब्लिशर्स एण्ड डिष्ट्रीब्यूटर्स, २०७२), पृ.७३ ।

ऐ.ऐ । (लगतै सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा)

Ibid (पूर्ववत्) वा (ऐ) प्रा. कृष्ण पोखरेल । (लगतै नभइ अझ पछि पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा)

२) जगन्नाथ अधिकारी, खाद्य सुरक्षा : विश्वव्यापीकरणको सन्दर्भमा, मेरी डेशेन वा प्रत्युष वन्त (सम्पा.), नेपालको सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय चिन्तन, (ललितपुर: सोसल साइन्स बहाः, सन् २००४), पृ.२१७-२४९ ।

ऐ.ऐ. (पृ.२१२)

१८) supra note / infra note को प्रयोग : supra note पूर्वाक्त भन्नाले यदि कुनै प्रसङ्ग वा लेख वा अन्य कुनै लेखको अंशलाई पुनः सन्दर्भाङ्कन गर्नुपर्ने भएमा विशेषतः कानूनका विषयमा यसको प्रयोग गरिन्छ तर मुद्दा, ऐन र सविधानजस्ता विषयहरूको पुनः सान्दर्भाङ्कन गर्दा supra note प्रयोग गर्नुहुँदैन ।

महेश शर्मा पौडेल, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको अनुसन्धानसम्बन्धी अधिकार, संवाहक : मानव अधिकार जर्नल, (वर्ष ५ अङ्क १३, २०७६, पुस) पृ.९२-१११

जस्तै : उल्लिखित पाद टिप्पणीलाई पुनः प्रयोग गर्दा supra note १ भनी गर्नपर्दछ ।

infra note अनुरोक्त को प्रयोग पछाडिको लेखलाई अगाडि सन्दर्भाङ्कन गर्नु परेमा गरिन्छ । infra note को प्रयोग गर्दा पुस्तकको लागि भने प्रयोग गर्न पाइँदैन । यसको प्रयोग supra note जस्तै गरिन्छ ।

ख) सारांश लेख्दा ध्यान दिनुपर्ने कुराहरू :

लेख पूर्णरूपमा तयार भएपछि त्यसको पाठकलाई थोरै वा सारमात्र पढेर लेख सम्बन्धमा दिशानिर्देश गर्न सारांश लेख्नु आवश्यक हुन्छ । सारांश १५०-२५० शब्दको हुनुपर्दछ । सारांशमा निम्न कुराहरू समावेश गरिदिनुहुन अनुरोध छ:

- परिचय वा पृष्ठभूमि (Introduction or Background)
- अनुसन्धानात्मक लेखको उद्देश्य (Research Objectives)
- विधि (Methodology)
- महत्त्वपूर्ण खोजहरू (Important Findings)
- निष्कर्ष (Conclusion)

आयोगका केही प्रकाशनहरू

१. वार्षिक प्रतिवेदन, आ. व. २०५७/०५८ देखि २०७९/०८० सम्म
२. विद्यालय शिक्षकहरूका लागि मानव अधिकार स्रोत पुस्तिका, २०७१
३. रणनीतिक योजना (२०१५-२०२०), २०७१, दोस्रो संस्करण २०७३, तेस्रो संस्करण २०७४
४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगको आर्थिक प्रशासनसम्बन्धी नियमावली, २०७१
५. भूकम्प (२०७२) प्रारम्भिक अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
६. नेपालको संविधान घोषणाअघि र पछि भएका आन्दोलनको क्रममा मानव अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन, २०७२
७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कर्मचारीको सेवा, शर्त र सुविधासम्बन्धी नियमावली, २०७२, दोस्रो संस्करण २०७४, तेस्रो संस्करण २०७४
८. संवाहक, अङ्क-१, २०७२, देखि २०८० सम्म २२ अङ्क
९. भूकम्प र मानव अधिकार, २०७३
१०. Human Rights Situation during the Agitation before and after Promulgation of the Constitution of Nepal, Monitoring Report 2015
११. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका केही महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू, २०७३
१२. Preliminary Report on Monitoring on Earthquake Report, 2072
१३. The NHRIs Nepal Joint Submission for the second Universal Periodic Review of Nepal, 2072
१४. Trafficking in Persons National Report 2013-15
१५. Selected Decision of the NHRC, Nepal vol. 1
१६. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू वर्ष १ अङ्क २
१७. Annual Progress Report 2072-73
१८. भूकम्प प्रभावितहरूको मानव अधिकारको अवस्था बारेमा तेस्रो अनुगमन प्रतिवेदन २०७४
१९. Trafficking in Persons National Report 2015/16
२०. आयोगका केही सिफारिस कार्यान्वयन र पीडितको अवस्था अध्ययन प्रतिवेदन खण्ड १ (२०७३) खण्ड २ (२०७५)
२१. भूकम्प प्रभावितहरूको अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२२. निर्वाचन अनुगमन भाग -१ (२०७४) भाग-२ (२०७५)

२३. मानव अधिकारपत्र अङ्क- १-५ (२०७४/०७५), अङ्क १-३, (२०७५/०७६), (२०७९-२०८०)
२४. Trafficking in Persons Especially on Women and Children in Nepal, National Report
२५. स्वर्गीय दयाराम परियार स्मारिका
२६. कारागार अनुगमन प्रतिवेदन, २०७४
२७. मानव अधिकारसम्बन्धी जानुपर्ने कुरा (नेपाली भाषा, मैथिली भाषा, भोजपुरी भाषा, थारु भाषा, तामाङ्ग भाषा, नेपाल/नेवारी भाषा),
२८. मुलुक, प्रदेश र जिल्लाका मानव अधिकारका पाँच प्रमुख विषय: अध्ययन, प्रतिवेदन, २०७५
२९. छाउपडी प्रथाले महिलाको जीवनमा पारेको प्रभाव एक अध्ययन: २०७५
३०. नेपालमा अपाङ्गहरूका मानव अधिकारका अवस्था प्रादेशिक तथा राष्ट्रिय सम्मेलन प्रतिवेदनसहित
३१. प्रतिनिधि सभा र प्रदेश सभा सदस्य निर्वाचन, २०७४ अनुगमन प्रतिवेदन
३२. Monitoring Report of the House of Representative and State Assembly Election, 2017
३३. सप्तरी जिल्लाको मलेठमा २०७३ साल फागुन २३ गते भएको घटनाको छानबिन प्रतिवेदन
३४. मानव अधिकार रक्षकहरूको दोस्रो राष्ट्रिय सम्मेलनको प्रतिवेदन, २०७४
३५. किसानको अधिकार कानुन पुनरावलोकन, अध्ययन प्रतिवेदन, असार २०७५
३६. Report of International Conference on Identifying Challenges, Assessing Progress, Moving Forward: Addressing Impunity & Realizing Human Rights in South Asia
३७. Trafficking in Persons in Nepal, National Report, September 2018
३८. विवाद समाधानमा स्थानीय तह (मानव अधिकार अभ्यास पुस्तिका)
३९. नेपालका वृद्धाश्रम/जेष्ठ नागरिक हेरचाह केन्द्रको अध्ययन प्रतिवेदन (संवाहक अङ्क- १०)
४०. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगसँग सम्बन्धित संवैधानिक व्यवस्था र कानुन
४१. मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू
४२. महासन्धि नं १६९ कार्यान्वयन अवस्था
४३. Monitoring Synopsis of the Senior Citizen's Care Centers-2019
४४. NHRC Nepal's Recommendations on Right to Environment
४५. An Introduction to the National Human Rights Commission, Nepal
४६. The Rights of the Persons with Disability
४७. Reinforcing Peasants Rights: NHRCN Recommendations
४८. Migrant Workers Rights and NHRC Nepal's Initiatives
४९. वातावरण प्रदूषण र मानव अधिकार एक अध्ययन प्रतिवेदन

५०. जातीय भेदभाव तथा छुवाछुतविरुद्धको अधिकारको अवस्था अनुगमन प्रतिवेदन
५१. अनौपचारिक क्षेत्र विशेषगरी मनोरञ्जन तथा सत्कार सेवाका कार्यरत महिला तथा बालबालिकाहरूको अवस्था र वैदेशिक रोजगारीमा गएका पुरुषहरूको श्रीमतीहरूले भोग्नुपरेको सामाजिक मुल्य (आर्थिक हिंसा, पारिवारिक हिंसा, सामाजिक लान्छना, घरायसी कार्यबोभ) सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान प्रारम्भिक प्रतिवेदन ।
५२. मानव बेचबिखनसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन, २०७६
५३. जवरजस्ती करणीमा परेका महिलाको मानव अधिकार एवम् न्यायमा पहुचमा नेपाल प्रहरीको जवाफदेहिता
५४. मौलिक हक कार्यान्वयनमा विधायिका र कार्यपालिकाको भूमिका
५५. Reserch report on the situation of the Rights of migrant workers २०७६
५६. मानव बेचबिखनसम्बन्धी राष्ट्रिय प्रतिवेदन २०७६ साउन
५७. नेपालमा बालबालिकाको अवस्था २०७६
५८. Monitoring synopsis of the senior citizens care centers 2019
५९. Sustainable Development Goals and Human Rights in Nepali Context, February, 2020
६०. नेपालको सन्दर्भमा दिगो विकास लक्ष्यहरू र मानव अधिकार २०७७ बैशाख
६१. सीमाक्षेत्रमा बसोबास गर्ने नेपाली नागरिकहरूको मानव अधिकार अवस्था २०७७ वैशाख
६२. कोभिड १९ र बन्दाबन्दीको अवधिमा मानव अधिकारको अवस्था, २०७७
६३. यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसङ्ख्यकहरूको मानव अधिकार अवस्थासम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, २०७७
६४. जेष्ठ नागरिकसँग सम्बन्धित कानूनसमेतको सङ्कलन, २०७७
६५. दलितको मानव अधिकार अवस्था, २०७७
६६. जेष्ठ नागरिकहरूको मानव अधिकार अवस्था, २०७७
६७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था, २०७७
६८. कोभिड १९ र महामारीमा नेपाली अप्रवासी श्रमिकहरूको अधिकार प्रतिवेदन, २०७७
६९. वार्षिक प्रतिवेदन, २०७६/०७७
७०. आयोगका २० वर्ष : आयोगका सिफारिस र कार्यान्वयन अवस्था, २०७७
७१. GANHRI-SCA Accrediation of NHRC Nepal and the Recommendations (2001 to 2020)
७२. नेपालको सन्दर्भमा दिगो विकास लक्ष्य र मानव अधिकार, २०७७
७३. महत्त्वपूर्ण प्रेस विज्ञप्तिहरू, भाग-३ (२०७१-२०७७)
७४. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगबाट भएका मानव अधिकारसम्बन्धी महत्त्वपूर्ण निर्णयहरू
७५. वार्षिक प्रतिवेदन, आ.व. २०७७-२०७८
७६. Annual Report synopsis, 2020-2021 AD
७७. राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग बागमती प्रदेश कार्यालयको वार्षिक गतिविधि पुस्तिका, २०७७/७८
७८. मानव अधिकार र जान्नुपर्ने कुरा, २०७८
७९. वार्षिक प्रतिवेदन (आ.व. २०७९/०८०)

मानव अधिकार चिन्तक तथा लेखक समूहमा अहिलेसम्म आबद्ध

संवाहकका लेखकहरू

अङ्क-१

- (१) राजुप्रसाद चापागाई (+अङ्क ४)
- (२) विष्णुप्रसाद तिमिल्सेना (+अङ्क ५)
- (३) बिनोदकुमार वि.क. (+अङ्क ४)
- (४) डा.शङ्करकुमार श्रेष्ठ
- (५) ओमप्रकाश अर्याल (+अङ्क ७)
- (६) डा. हरिहर वस्ती
- (७) डा. रंजीतभक्त प्रधानाङ्ग
- (८) डा. श्रीप्रकाश उप्रेती (+अङ्क ७)
- (९) डा. लोकनाथ भुषाल
- (१०) विशाल खनाल (+अङ्क १३)
- (११) माधव रेग्मी (+अङ्क ३)
- (१२) पुष्पा पोखरेल (+अङ्क ४)
- (१३) जायश्वर चापागाई
- (१४) मोहना अन्सारी

अङ्क-२

- (१५) ललितबहादुर बस्नेत
- (१६) तेजमान श्रेष्ठ (+अङ्क ६)
- (१७) माधवकुमार बस्नेत
- (१८) सूर्यबहादुर देउजा (+अङ्क १३)
- (१९) महेश शर्मा पौडेल (+अङ्क ३, ५, ८, १२, १३, १५, १७)
- (२०) डा. गोविन्द सुवेदी
- (२१) टेकनारायण कुंवर (+अङ्क ५)
- (२२) सलिना कापले (+अङ्क ६)
- (२३) उदयन रेग्मी
- (२४) डा. चन्द्रकान्त ज्ञवाली (+अङ्क ४)
- (२५) सोम लुईटेल (+अङ्क ७, १४)
- (२६) लोकेन्द्र पनेरु (+ अङ्क ८)

अङ्क-३

- (२७) मोहन बन्जाडे
- (२८) संजीवराज रेग्मी (+ अङ्क ८)
- (२९) गोविन्द शर्मा वन्दी

- (३०) कृष्णजीवी घिमिरे (+अङ्क ७, १२)
- (३१) श्रीराम अधिकारी
- (३२) डा. टीकाराम पोखरेल (+अङ्क ११)
- (३३) डा. अश्वस्थामा खरेल (+अङ्क ६, १२, १५)
- (३४) शोभाकर बुढाथोकी (+अङ्क ११)
- (३५) रेवतीराज त्रिपाठी (+अङ्क ९)
- (३६) नवराज थपलिया
- (३७) करुणा पराजुली
- (३८) रामकान्त तिवारी (+अङ्क ६)

अङ्क-४

- (३९) सुदर्शन रेग्मी
- (४०) मनिष प्रसाई
- (४१) कैलाशकुमार सिवाकोटी (+अङ्क ८, १७)
- (४२) डा. महेन्द्रजंग शाह
- (४३) शारदा तिमिल्सेना
- (४४) शिवप्रसाद पौडेल
- (४५) नीतु पोखरेल
- (४६) सोम निरौला

अङ्क-५

- (४७) राष्ट्रिय जेष्ठ नागरिक महासङ्घ
- (४८) लिप्तबहादुर थापा
- (४९) भक्त विश्वकर्मा
- (५०) ऋषिकेश वाग्ले (+अङ्क ९)
- (५१) डा. हरिवंश त्रिपाठी

अङ्क-६

- (५२) डा. नारायणप्रसाद घिमिरे
- (५३) कोषराज न्यौपाने
- (५४) वीरबहादुर बुढा मगर
- (५५) श्यामबाबु कापले (+अङ्क ७, १३)
- (५६) बुद्धिनारायण श्रेष्ठ
- (५७) घनश्याम खड्का (+अङ्क ११)
- (५८) सूर्यप्रसाद पराजुली (+अङ्क ९)

अङ्क-७

(५९) वेद भट्टराई (+अङ्क १३, १४)

अङ्क-८

(६०) प्रा.डा. श्रीरामप्रसाद उपाध्याय

(६१) नवराज सापकोटा (+अङ्क ११, १३, १४)

अङ्क-९

(६२) वसन्त अधिकारी

(६३) इन्दु तुलाधर

(६४) शिवप्रसाद पौडेल

(६५) टेक ताम्राकार (अङ्क १२)

अङ्क-१०

जेष्ठ नागरिक विशेषाङ्क-२०७५ (रा.मा.अ.आ)

अङ्क-११

(६५) बलराम राउत

(६६) केशवप्रसाद चौलागाईं

(६७) अर्जुन विश्वकर्मा

अङ्क-१२

(६८) मीना गुरुङ

(६९) विनोदकुमार विश्वकर्मा

(७०) डा. हरिवश त्रिपाठी

(७१) डा. हरिहर वस्ती

(७२) प्रेमबहादुर थापा

अङ्क-१३

(७३) विदुशी अधिकारी

(७४) श्यामकुमार भट्टराई

(७५) इन्दिरा दाहाल

अङ्क-१४ (आप्रवासी कामदार विशेषाङ्क)

(७६) दिनेश रेग्मी

(७७) होम कार्की

(७८) रामेश्वर नेपाल

(७९) शरु जोशी

(८०) मन्जु गुरुङ

(८१) नेहा चौधरी

(८२) अनुराग देवकोटा

(८३) आरती श्रेष्ठ

अङ्क-१५

(८४) यज्ञप्रसाद अधिकारी

(८५) रविन्द्र आचार्य

(८६) केदार कोइराला

(९०) कल्पना नेपाल आचार्य

(९१) नितु पोखरेल

(९२) Akhila Kolisetty

(९३) अनिशकुमार पौडेल

(९४) दिनेशप्रसाद जोशी रतला

अङ्क-१६

(९५) केशवप्रसाद बास्तोला

(९६) बासुदेव बजगाईं

(९७) डा. टिकाराम पोखरेल

(९८) डा. दिव्य दवाडी

(९९) रघुनाथ अधिकारी (निलमशेखर)

(१००) श्यामबाबु काफ्ले

(१०१) राजेश भ्वा अहिराज

(१०२) महेन्द्र विष्ट

(१०३) डा. लेखनाथ पौडेल

(१०४) डा. हेमन्तराज दाहाल

अङ्क-१७

(१०५) किरण बराम

(१०६) समिक्षा पौडेल

(१०७) अच्युतमणि न्यौपाने

अङ्क-१८

(१०८) डा. कृष्णचन्द्र शर्मा

(१०९) विजयप्रसाद मिश्र

(११०) यज्ञप्रसाद अधिकारी

(१११) वासुदेव बजगाईं

(११२) कृष्णाजीवी घिमिरे

(११३) डा. श्रीजनाकुमारी भण्डारी

(११४) मोहन काफ्ले

(११५) दिपेन्द्रबहादुर सिंह

(११६) राजेन्द्रबहादुर सिंह

(११७) डा. वीरेन्द्रराज पोखरेल

(११८) अक्षेया दुवाडी

अङ्क-१९ (विपद् र मानव अधिकार विशेषाङ्क)

(११९) डा. समीरकुमार अधिकारी

(१२०) रोशनकुमार भ्वा

(१२१) डा. घनश्याम गुरुङ

(१२२) आरती खड्गी

(१२३) डा. गोविन्द सुवेदी

(१२४) डा. धरमराज उप्रेती

(१२५) टीकेश्वरी जोशी

- (१२६) डा. सुबोध ढकाल
(१२७) टेक ताम्राकार
(१२८) दिनेशप्रसाद घिमिरे

अङ्क २०

- (१२९) डा. गिरिधारी शर्मा पौडेल
(१३०) रवीन्द्र भट्टराई
(१३१) अजयशंकर भ्ना “रूपेश”
(१३२) कैलाशकुमार सिवाकोटी
(१३३) डा. खुशीप्रसाद थारु
(१३४) विशाल खनाल
(१३५) कर्णबहादुर थापा

- (१३६) विजयप्रसाद जयसवाल
(१३७) सविनबहादुर जूवा

अङ्क २१

- (१३८) विनोदकुमार विश्वकर्मा ‘विमल’
(१३९) रघुनाथ अधिकारी ‘निलमशेखर’
(१४०) प्रेमराज सिलवाल
(१४१) चन्द्रकुमार राई
(१४२) रोशनकुमार भ्ना
(१४३) भोला भट्टराई
(१४४) दुर्गा पोखरेल
(१४५) डा. महेन्द्रजंग शाह

लेखकहरूको परिचय

टेकनारायण कुँवर

१. स्नातकोत्तर, कानून (मानव अधिकार)
२. अध्यक्ष, विशेष अदालत, बबरमहल, काठमाडौं
३. मानव बेचबिखन तथा ओसारपसारको क्षेत्र तथा पीडितको न्याय
४. इमेल : tnkunwar@gmail.com
५. सम्पर्क : ९८५११२१२८३

मोहन प्रसाद बन्जाडे

१. स्नातकोत्तर कानून, स्नातक सार्वजनिक प्रशासन
२. अधिवक्ता, कानून अनुसन्धान
३. पूर्व सचिव, नेपाल सरकार
४. इमेल : mbanjade@gmail.com
५. सम्पर्क : ९८४१३४३४६९

बुद्धनारायण सहनी केवट

१. स्नातकोत्तर, राजनीति शास्त्र
२. उपसचिव, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, केन्द्रीय कार्यालय, पूल्चोक, ललितपुर
३. मानव अधिकार अनुगमन, खोज तथा अनुसन्धान
४. इमेल : buddha.sahani@nhrcnepal.org
५. सम्पर्क : ९८४४२७०३६३

कुमारी महारा

१. अङ्ग्रेजी विषयमा स्नातकोत्तर, एल.एल.एम. अध्ययनरत
२. मानव अधिकार अधिकृत, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, केन्द्रीय कार्यालय, पूल्चोक, ललितपुर
३. मानव अधिकार अनुगमन, अनुसन्धान
४. इमेल : kumari.mahara@nhrcnepal.org
५. सम्पर्क : ९८४९२५८५७६

Bishal Khanal

1. Master Degrees in Law, Political Science and Public Administration
2. Faculty Member of Kathmandu University School of Law
3. Former Secretary of the National Human Rights Commission of Nepal
4. Email : kxanalb@yahoo.com
5. Contact : 9851046248

Dr. Newal Chaudhary

1. Degree in Commerce Law. Ph.D.
2. Assistant Professor, TU, Nepal Law Campus, Exhibition Road, Kathmandu
3. Commercial and Environmental Law
4. Email : nc2067@gmail.com
5. Contact : 9851155811

Dr. Dipesh Kumar Ghimire

1. PhD In Sociology
2. Assistant Professor, TU, Central Department of Sociology, Kirtipur, Kathmandu
3. Visiting Professor, Soka University, Japan
4. Email : dipesh.ghimire333@gmail.com
5. Contact : 9851149033

Ajay Shankar Jha "Rupesh"

1. LLM
2. Executive Director, Public Defender Society of Nepal (PDS-Nepal), Advocate.
3. Criminal Justice System, Criminal Defense, Juvenile Justice, Legal Aid
4. Email : ajayshankar.jha@gmail.com; ajharupesh@pds-n.org;
5. Contact : 9844021860

Bipana Chapagain

1. Masters of Law (L.L.M) in Criminal law and Commercial law, Bachelor of Arts, Bachelor of Law (B.A.LLb).
2. Practising Lawyer (Advocate) and research associate in project relating to child rights, labor rights etc.
3. Email: chapagainbipana5@gmail.com
4. Mobile No: 9843411622

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगका कार्यालयहरू

केन्द्रीय कार्यालय

हरिहर भवन, पुल्चोक, ललितपुर

फोन : ०१-५०१००१५, (हटलाइन : ०१-५०१००००)

फ्याक्स : ०१-५४४७९७३, पोष्ट बक्स नं. ९१८२, काठमाडौं, नेपाल

ई-मेल : nhrc@nhrcnepal.org

प्रदेश कार्यालयहरू :

कोशी प्रदेश कार्यालय, विराटनगर

फोन : ०२१-५१२९३१, ५९०९९३ फ्याक्स : ०२१-५१११००

ई-मेल : nhrcbrt@nhrcnepal.org

मधेश प्रदेश कार्यालय, जनकपुर

फोन : ०४१-५९०३१३/१४, फ्याक्स : ०४१-५९०३१५

ई-मेल : nhrcjnk@nhrcnepal.org

बागमती प्रदेश कार्यालय, हेटौडा

फोन : ०५७-५९१२११, ५९१३११ फ्याक्स : ०५७-५९१३११

ई-मेल : nhrdsn@nhrcnepal.org

गण्डकी प्रदेश कार्यालय, पोखरा

फोन : ०६१-५८६०५९, ५८६०८१, फ्याक्स : ०६१-५३५८७५

ई-मेल : nhrckpr@nhrcnepal.org

लुम्बिनी प्रदेश कार्यालय, बुटवल

फोन : ०७१-४१०१७५, फ्याक्स : ०७१-४१०१७६

ई-मेल : nhrctl@nhrcnepal.org

कर्णाली प्रदेश कार्यालय, बीरेन्द्रनगर, सुर्खेत

फोन : ०८३-५९०२२४, फ्याक्स : ०८३-५९०२२४

ई-मेल : nhrckst@nhrcnepal.org

सुदूरपश्चिम प्रदेश कार्यालय, धनगढी

फोन : ०९१-५२५६२१, ५२५६२२, फ्याक्स : ०९१-५२५६२३

ई-मेल : nhrcthn@nhrcnepal.org

प्रदेश शाखा कार्यालयहरू

कोशी प्रदेश शाखा कार्यालय, दिक्तेल खोटाङ

फोन : ०३६-४२०२८४,

ई-मेल : nhrckht@nhrcnepal.org

लुम्बिनी प्रदेश शाखा कार्यालय, नेपालगञ्ज

फोन : ०८१-५३६७०७/८ फ्याक्स : ०८१-५३६७०६

ई-मेल : nhrctnj@nhrcnepal.org

कर्णाली प्रदेश शाखा कार्यालय, जुम्ला

फोन : ०८७-५२०२२२

ई-मेल : nhrctjum@nhrcnepal.org

राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग
पुल्चोक, ललितपुर, नेपाल
पो.ब.नं.: ९१८२, काठमाडौं, नेपाल
फोन : ०१-५०१००१५, हटलाइन : ५०१००००

National Human Rights Commission, Nepal
Pulchowk, Lalitpur, Nepal
P.O. Box: 9182, Kathmandu, Nepal
Phone: 01-50010015, Hotline: 5010000